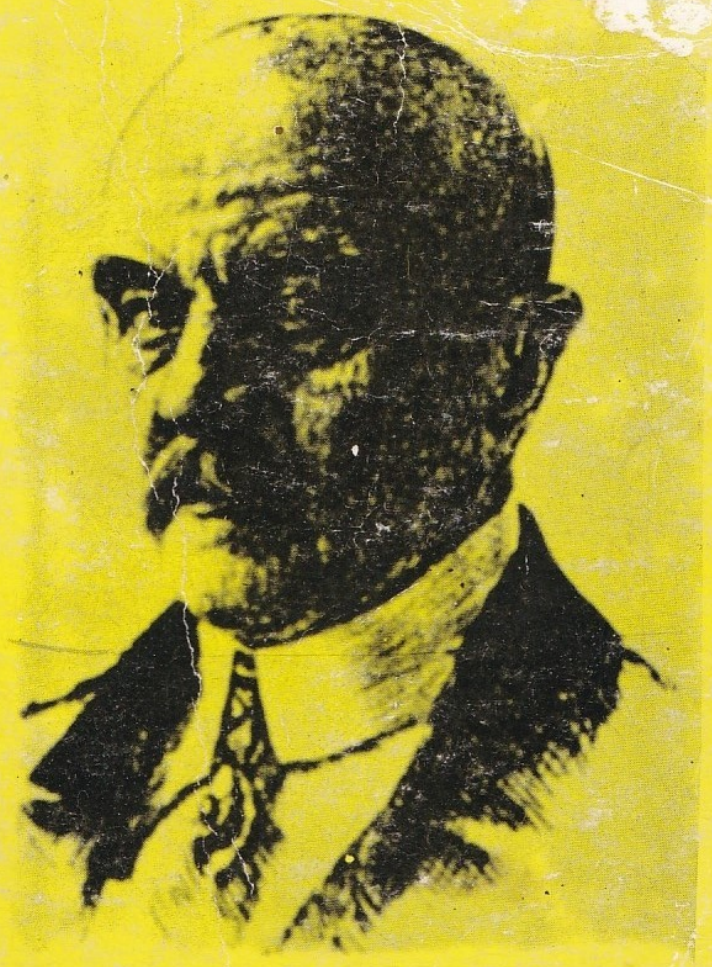

ZDRAVKO D. MARIJANAC

JOVAN CVIJIĆ I BOSNA

P A
BANJA LUKA

1992.

ISBN 86-901-211-2-8
UDK 911(497.15)

Zdravko D. Marijanac

JOVAN CVIJIĆ
I
BOSNA

1992

Banja Luka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka "Petar Kočić" Banja Luka
UDK Cvijić, J.: 911(497 . 15)
MARIJANAC, Zdravko D.
JOVAN CVIJIĆ I BOSNA /Zdravko D. Marijanac - Banja Luka:
Pedagoška akademija, 1991/
Banja Luka: Grafid 190 str. 16 ilustr; 22 cm
Bibliografija: str 169
ISBN 86-901-241-2-8

RECENZENTI: prof. dr Milorad VASOVIĆ, redovni profesor Univerziteta u Beogradu

prof. dr. Miloš Bjelovitić, redovni profesor Univerziteta u Sarajevu

LEKTOR: Nataša MARIJANAC

TEHNIČKI I
GRAFIČKI UREDNIK: Aleksandar Aco RAVLIĆ

IZDAVAČ: PEDAGOŠKA AKADEMIJA B. LUKE
za izdavača: prof. dr. Mićo STOJANOVIĆ, dekan

ŠTAMPA: GRAFID BANJA LUKA,
J.Križanića 50b
za Grafid: Branislav IVANKOVIĆ

Tiraž II 500 primjeraka

Za pruženu pomoć na objavljivanju ove knjige, najljepše se zahvaljujem: JAVNOM FONDU ZA NAUKU BOSNE I HERCEGOVINE, UNIVERZITETU BANJA LUKA, PEDAGOŠKOJ AKADEMIJI BANJA LUKA.

Odlukom Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu BiH Sarajevo, br 02-413-3 od 13. januara 1992. godine, knjiga je oslobođena plaćanja osnovnih poreza na promet, osim povlašćne poreske stope.

PREDGOVOR

Profesor Dr Jovan Cvijić je jedan od najmarkantnijih pojava u našoj nauci. To je naš najveći geograf i jedan od najvećih geografa svijeta. Radi i djeluje u najsudbonosnijim godinama za Balkan, u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka. Bavi se naučnim istraživanjima u gotovo svim geografskim i etnografskim naučnim disciplinama. Neumorni je istraživač, organizator naučnoistraživačkog rada, utemeljivač savremenog geografskog studija, pisac uputstava za istraživanja, pisac i uređivač velikog broja naučnih radova, okupljač velikog broja istraživača i saradnika.

Izuzetna je pojava u istoriji naše nauke.

Njegovo djelo je impresivno po naučnim dostignućima, interesu i obimu. To je mogao stvoriti samo čovjek, obrazovan , darovit, velikog duha, istančanog posmatračkog dara, sposobnosti analize i sinteze, inter-disciplinarnog pristupa, ljubavi prema nauci, svom narodu i zemlji.

Ispunio je svoje životno geslo, život je iskoristio da usreći svoj narod, ali i narode svijeta.

O Cvijićevom djelu, naučnim otkrićima i dostignućima mnogo se pisalo i govorilo. Pisali su s različitih aspekata Cvijićevog rada i djela strani i naši naučnici i ocjenjivači. Od stranih naučnika svakako su najznačajniji radovi: J. Daneša, J. Šiona, E. de Martona, W. M. Davisa, K. Hasserta, A. Pencka, A. S. Tokareva i .....

Naši mnogi naučnici, geografi, etnografi, istoričari, sociolozi, filozofi, pravnici pisali su o Cvijićevom djelu, najznačajnija djela su napisali: J. Erdeljanović, B. Drobnjaković, P. Vujović, B. Ž. Milojević, M. Lutovac, A. Urošević, O. Blagojević, J. Roglić, S. Ilešič, M. Filipović, V. Radovanović, P.S. Jovanović, M. Vasović, M. Radovanović, D. Petrović, S. Ćulibrk, P. Vlahović, D. Nedeljković, A. Stojaković, R. Lukić, V. Milić, V. Čubrilović, A. Stojančević, Lj. Trgovčević i mnogi drugi.

Organizovano je mnogo skupova i simpozija u našoj zemlji i inostranstvu na kojima se govorilo o radu i životnom djelu Jovana Cvijića. Počelo je izdavanje njegovih cjelokupnih djela, 1987. godine.

Do Cvijićevih sveobuhvatnih i detaljnih geografskih i etnografskih istraživanja i objavljivanja kapitalnih djela Bosna je bila "terra incognita", kao i Balkansko poluostrvo.

Malo se do tada o Bosni pisalo, a još manje znalo.

Bosnom su prošli mnogi strani i naši putopisci, napisano je mnogo putopisa. Među najznačajnije putopisce spadaju: E. Čelebija, O. Blau, A. Boue, A, Conrad, A. Evans, A. Hilferding, R. Cyprian, C. Sax, G. Tomson od stranih i A. Kovačević, I. Kukuljević-Sakcinski, I.F. Jukić, K. Božić, A. Dragančić, R. Lopašić i drugi od naših putopisaca.

U drugoj polovini XIX vijeka austrijski, njemački, francuski istraživači, a naročito geolozi "opsedaju" Bosnu, vrše naučna istraživanja za potrebe svojih "produktivnih muzeuma". Među njima svakako su najistaknutiji:F. Katzer, A. Penck, E. Suess, E. Tietz, A. Bittner, Ph. Ballif, E. Mojsisowisz, K. Hassert, K. Hörmann i ...

Baveći se Cvijićevim djelom i njegovim ocjenjivačima uočio sam da se malo proučavalo i pisalo o njegovom stvaralaštvu na naučnim analizama većih i manjih prostornih cjelina Bosne, kao i drugih dijelova naše zemlje. Zato sam se odlučio da u svojim istraživanjima afirmišem Cvijićev rad u Bosni, njegov doprinos istraživanjima, geografsko - etnografski rad, organizovanje istraživačkog rada, okupljanje saradnika, i detaljna uputstva za istraživanje, te me potaklo na takvo istraživanje, kao primjer mladjim naučnicima da interdisciplinarnim pristupom i savremenim naučnim metodama istraže i ocjene Cvijićev doprinos na istraživanju i drugih prostornih cjelina naše zemlje.

Naučnoistraživački rad Jovana Cvijića u Bosni bio je raznovrstan i plodan. Bavi se istraživanjima u gotovo svim geografskim i etnografskim naučnim disciplinama.

Njegovi radovi i djelo o Bosni prevazilaze sve dotadašnje istraživače -geografe, a aktuelni su i danas. Biće još dugo nedostižni po kvalitetu, obimu i naučnom doprinosu.

Rijetki su bili naučnici takve opservacije, naučnog i posmatračkog dara, upornosti, volje i sposobnosti posmatranja prirodnih pojava, društva i čovjeka u njihovoj neraskidivoj kauzalnosti.Poznavao je svu dotadašnju stranu literaturu o Bosni, koju je i prepješačio uzduž i poprijeko.

Cvijićevo djelo uopšte, a posebno o Bosni izaziva divljenje po obimu, kvalitetu, naučnom interesu, raznovrsnosti, primjeni naučne metodologije, demistifikaciji naučnoistraživačkog rada, analitičko-sintetičkoj sposobnosti, ljubavi prema krajevima, ljudima, narodima, okupljanju saradnika.

Naučno djelo i rad Jovana Cvijića u Bosni analizirali su i ocjenjivali: J. Dedijer, Š. Soldo, V. Skarić, M. Filipović, B. Ž. Milojević, M. Karanović, P. Kočić, H. Kreševljaković, S. Ćulibrk, V. Ćurić, M. Zorić, N. Hadžidedić i drugi naučni radnici i stručnjaci.

Vjerujem da će moj rad o Jovanu Cvijiću i Bosni podstaći mlađe naučne radnike da još svestranije i sveobuhvatnije ocjene veliko naučno djelo Cvijićevo, koje je temelj za gotovo sva geografska i etnografska istraživanja Bosne i drugih dijelova naše zemlje.

Metodologija izrade ovog rada odstupa od stvaralačke geografske metodologije istraživanja koja se zasniva na terenskom radu; ona je zasnovana na interpretaciji tekstova, istraživačkom radu u arhivima, muzejima i bibliotekama, analizi i pronalaženju Cvijićeve prepiske.

Ova monografija je dio doktorske disertacije, koju sam odbranio na Geografskom fakultetu u Beogradu, 1982. godine. Istu sam prilagodio za štampu.

Posebnu zahvalnost dugujem na nesebičnim i stručnim savjetima:prof. Dr Miloradu Vasoviću, zatim prof. Dr Milošu Bjelovitiću, prof. Dr Draganu Rodiću , mnogobrojnim naučnim radnicima, ustanovama i institucijama iz svih naših Republika i svima onima koji su omogućili izdavanje ove geografske monografije o radu Jovana Cvijića u Bosni.

10. XII 1991 Zdravko D. Marijanac

I ŽIVOT I STVARALAŠTVO JOVANA CVIJIĆA

"Za mene i moje đake je prava svečanost, kad iz Bosne i Hercegovine izvještaj dobijemo" (1, 1).[1]

Životni put Jovana Cvijića

O životu i stvaralaštvu Jovana Cvijića imamo dosta podataka i izvora. Tokom života Jovan Cvijić se potrudio da napiše svoju kratku autobiografiju do početka studija. Objavio je to u Novom Sadu, 1924. godine pod naslovom "Iz uspomena i života".Cvijićeva supruga, Ljubica, vodila je pedantno dnevnik, te na osnovu njega rekonstruisala opširniji zapis o aktivnostima svoga supruga.

Kod nas i u inostranstvu do danas je objavljeno preko 2.500 stranica tekstova o njegovoj djelatnosti i životu. O tom su pisali naučnici, publicisti, književnici, politički i javni radnici.

Veoma je obimna prepiska Jovana Cvijića sa saradnicima.

Na sreću najveći dio te prepiske je sačuvan, sakupljen i čuva se u SANU Beogradu, Arhivu Bosne i Hercegovine, Muzeju Jovana Cvijića i drugim ustanovama.

Priroda i cilj ove monografije nije detaljna analiza Cvijićeva života i djelatnosti, cjelokupnog stvaralaštva. Međutim, nije moguće analizirati djelatnost Jovana Cvijića u Bosni bez kraćeg osvrta na njegov pređeni životni put i svestrano stvaralaštvo, koje je svojim djelom obilježilo jednu čitavu epohu. To će svakako pomoći da se još bolje i lakše shvati Cvijićev istraživački, naučni rad, doprinos organizovanju istraživanja i naučnih ustanova u Bosni.

Jovan Cvijić rodio se u Loznici, 12. oktobra 1865. godine. Njegov pradjed, porijeklom iz Drobnjaka, Cvijo,po kom je i nastalo prezime, doselio se u Loznicu pred početak prvog srpskog ustanka. Pradjed Cvijo, djed Živko i otac Todor bavili su se trgovinom i uživali dobar ugled u svom mjestu. Svi su bili imućni, izuzev oca Todora, koji "pokleknu... u trgovini", jer mu se jedanput ukvarila riba sa Skadarskog jezera, a drugi put zakisnuo duvan iz Bajine Bašte. Stoga je otac mogao školovati sina samo dok je u rodnom mjestu pohađao osnovnu školu i prva dva razreda gimnazije. Slijedeća dva razreda učio je u Šapcu, a od V do VIII u Beogradu. Kako je i u Šapcu, kao u Loznici

---

1 Brojevi u zagradi označavaju - PRVI, masno otisnut, upućuje na broj izvora naznačenog u poglavlju "V-LITERATURA I IZVORI", dok drugi broj, obično otisnut, označava stranicu u tom istom izvoru.

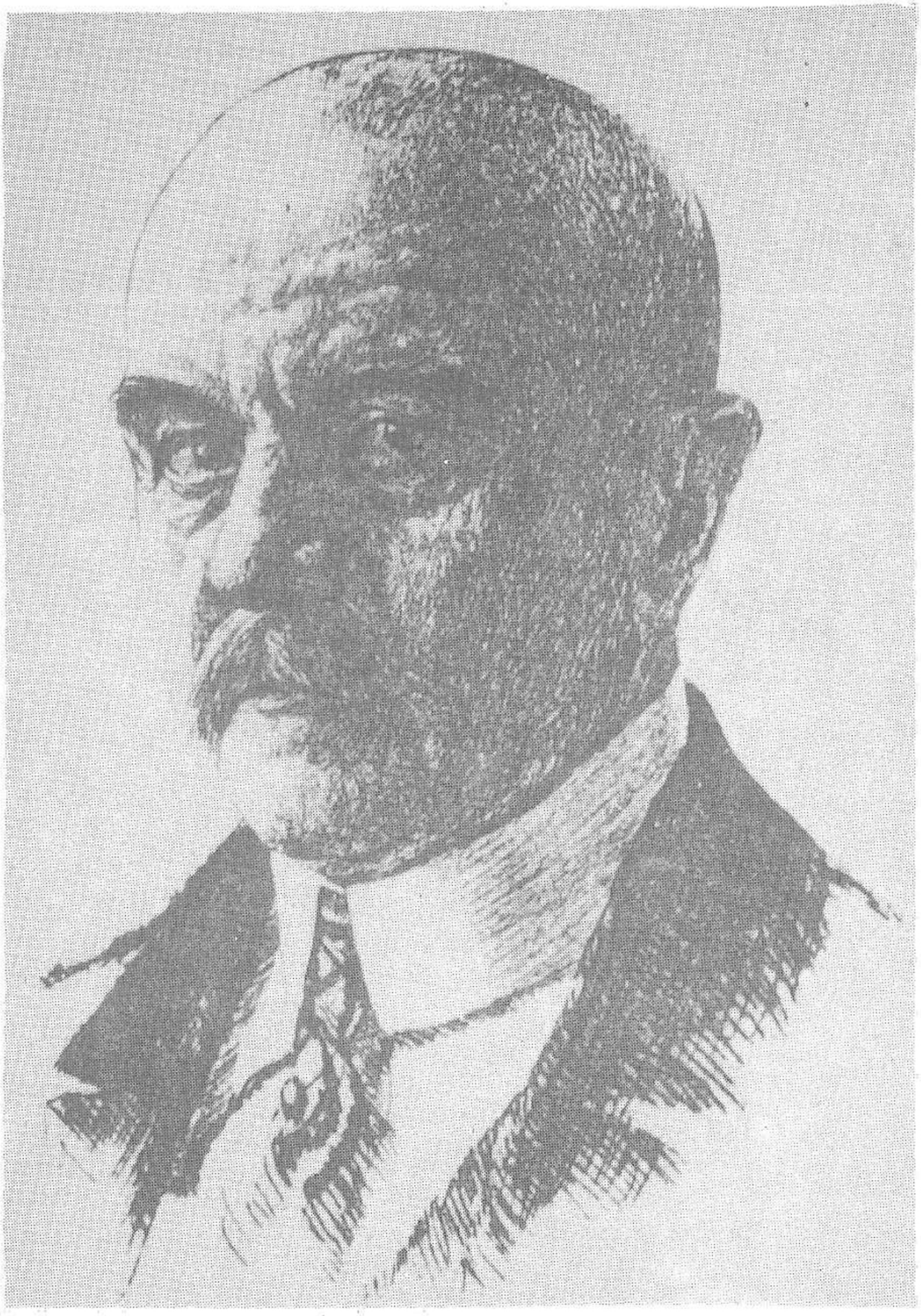

Іоан Цвиринъ

bio najbolji učenik škole, dobio je stipendiju od lozničke opštine. Izuzetno inteligentan i radan (u srednjoj školi već je toliko znao engleski, njemački i francuski jezik, da je na njima mogao čitati literaturu).

On je skrenuo pažnju na sebe svih umnih ljudi s kojima se susretao: ujaka Pere Avramovića koji ga je o raspustu vodio po Korenitoj i susjednim selima; sveštenika iz Badnja, Panta Tufegdžića, "najnačitanijeg čovjeka" u ono vrijeme, koji je raspolagao velikom bibliotekom sa djelima o darvinizmu i socijalizmu; narodnog poslanika - liberala, advokata Velizara Kundovića, s kojim je o raspustu šetao po okolini i diskutovao o raznim društveno-političkim problemima i koji mu je isposlovao stipendiju lozničke opštine; mladog profesora šabačke gimnazije Ranka Petrovića, koji ga je postojano upućivao u socijalističke ideje; prvog našeg naučnog radnika u oblasti geografije, Vladimira Karića, koji ga je privolio da studira geografiju i čak mu izdejstvovao stipendiju za usavršavanje u inostranstvu. Naravno, Karićevo interesovanje za Cvijićevo životno opredjeljenje bilo je od najvećeg značaja. Ono je bilo sudbonosno u pravom smislu riječi, ne samo za budućeg naučnika, nego i za geografsku nauku gotovo na čitavom slovenskom Jugu. Profesor Vladimir Karić dobro je znao da su balkanske zemlje bile krajem prošlog vijeka neproučene i da "čekaju" svoje istraživače. On je znao i to da je geografska nauka od velike saznajne i aplikativne važnosti i da će geografska istraživanja naših prostora biti od neprocjenjivog značaja za bliska, sudbonosna istorijska zbivanja koja je predosjećao.

Sugestije i rezone svoga profesora Karića, Cvijić je prihvatio i u jesen 1885. godine upisao se na matematičko-prirodnjački odsjek Velike škole u Beogradu. Od prvog dana on veoma marljivo studira. Znanje engleskog, njemačkog i francuskog jezika koje i dalje usavršava, omogućuju mu da čita u originalu poznata djela iz oblasti darvinizma i da prati socijalističke časopise. Još za vrijeme studija na Velikoj školi (1885 - 1888. godine) otpočinje sa samostalnim naučnoistraživačkim radom u oblasti krasa.

Nakon odlično završenih studija postavljen je za nastavnika II beogradske gimnazije. Na ovoj dužnosti proveo je samo godinu dana i odmah potom upućen je na četvorogodišnje studije fizičke geografije i geologije (1889 - 1893. godine) u Beč. U to vrijeme Beč je bio jedan od najjačih centara u svijetu za studije ovih nauka. Fizičku geografiju predavao je Albreht Penk, geomorfolog, koji je važio za najvećeg svjetskog stručnjaka za glacijalnu morfologiju. Geološke nauke predavao je takodje naučnik svjetskog glasa, Edudard Sis, a meteorologiju sa klimatologijom Julius Han. Ovoj plejadi izvrsnih naučnika pridruživao se V. Tomašek, profesor koji je stvorio originalnu istorijsko-geografsku školu, koja je mnogo "doprinela poznavanju starijih vremena Bliskog Istoka" (2,7). Poslovično radan, mladi Cvijić odlično završava i ove studije, krunišući ih odbranom doktorske disertacije pod naslovom "Das Karstphänomen", 1893. godine. On je i tokom ovih studija,

odnosno tokom raspusta, preduzimao ekskurzije i samostalna naučna istraživanja: po Kranjskoj, Istri i Dalmaciji, obraćajući posebnu pažnju kraškim pojavama i problemima. Tada je proučavao i krečnjačke oblasti Istočnih Alpa i kras Moravske.

Po završenim studijama u inostranstvu vraća se u Beograd i odmah postaje **profesor Velike škole**. Veliki odjek njegove doktorske disertacije u inonstranim naučnim krugovima najviše je doprinio izboru za redovnog profesora u 27-oj godini života. Od 90-tih godina XIX vijeka, praktično počinje da se razvija moderna geografija na našem tlu. Jer, Cvijić odmah pristupa velikim organizacionim poslovima: organizuje savremenu geografsku nastavu, nastavnoistraživački rad, upoznaje studente sa naučnom literaturom i njenim korišćenjem, uvodi ekskurzije i seminare, kao obavezne i naročito korisne vidove nastave, daje zadatke studentima i obavezuje ih da saopštavaju u seminaru rezultate svojih istraživanja. Kako je gledao na seminarske obaveze studenata, pokazuje ovo sjećanje Dr Milorada Dragića: "Sećam se jednom kad je Pribislav Zarić referisao o nekoj pećini. Pa jeste li koliko dugo zašli u pećinu"? Zarić će na to: "Znate, gospodine profesore, isprečilo se trnje, kamenje i blato, te nisam mogao dalje 10 - 15 m od ulaza". Cvijić se naljuti, pokupi svoje bilješke i idući sa podija prema vratima oštrim glasom, ljutito reče: "Nema geografije bez žrtava, nema geografa pred kojim će prepreka biti blato, voda, planine, sneg, vrućina. Nauka je to, a nauka traži žrtve, gospodo moja"(3,4).

Od početka svoje karijere univerzitetskog profesora Cvijić se angažuje u rješavanju niza krupnih problema onog vremena. **On postaje javni radnik** velikog autoriteta. Piše o Makedonskim Slovenima povodom ilindenskog ustanka, zatim o aneksiji Bosne i Hercegovine, o izlasku Srbije na more, o ulozi inteligencije u razvoju društva, a posebno o značaju univerzitetske omladine, o potrebi da se javni radnici čuvaju stranačkih svađa i političke isključivosti, o socijalnoj pravdi, o šovinizmu kao velikom zlu, itd. Nisu prošle ni pune tri godine od njegovog postavljanja za univerzitetskog profesora kad je stiglo prvo u nizu krupnih priznanja:1896. godine izabran je za dopisnog **člana Srpske akademije nauka**; tada je imao 31. godinu. Samo tri godine kasnije, kada je navršio 34 godine života, izabran je za redovnog člana iste Akademije - ustanove, **na čije će čelo doći 1921.** i ostati do kraja života, 1927. godine. Pred velike istorijske događaje za koje su se pripremali balkanski narodi početkom ovog vijeka, Cvijić je **izabran za rektora** Univerziteta u Beogradu; na toj dužnosti bio je školske 1907/8. godine. Ova odgovorna dužnost povjerena mu je još jednom: bilo je to u školskoj 1919/20. godini, kada je trebalo obnoviti rad Univerziteta, nakon strašnog rata i pristupiti osnivanju niza novih fakulteta (Medicinskog, Poljoprivrednog i Tehničkog u Beogradu, Filozofskog u Skoplju i Pravnog u Subotici).

Profesor Jovan Cvijić učinio je izuzetnu uslugu svome narodu u prvom

svjetskom ratu i neposredno iza njega. Naime, poznati francuski geograf Vidal de la Blanš pozvao ga je da dodje u Pariz iz Švajcarske (gdje se bio sklonio ispred okupatora Srbije) i da **na Sorboni drži predavanja** o balkanskim zemljama i narodima. Puna četiri semestra 1917 i 1918. godine on je držao ta predavanja, iz kojih je proisteklo poznato djelo "La Péninsule Balkanique". Ovo djelo je predstavilo svijetu osobenosti i nevolje balkanskih naroda, stepen njihovog ukupnog razvitka, pripadnost određenim zonama civilizacije i kulturnim pojasevima i druge probleme.

Uskoro je rat završen, organizovana **Versajska mirovna konferencija**, a Cvijić uvršćen u našu delegaciju, kao stručni savjetnik, odnosno kao **predsjednik istorijsko-etnografske sekcije.** Sada su djelo "La Péninsule Balkanique" i Cvijićeve usmene interpretacije balkanskih problema gotovo presudno utjecale na stavove velikih sila, koje su u odsudnim trenucima povlačenja državnih granica opredjelile na stranu naše delegacije.

Posebnu pažnju, Cvijić posvećuje **sistematskom istraživanju određenih geografskih područja i problema.** Od 1893. pa do 1919. godine, s prekidom u vrijeme prvog svjetskog rata, on je istrajno putovao po balkanskim i susjednim državama (zemljama), vršeći njihova istraživanja po predhodno utvrđenom planu. Tokom prve tri godine (1893 do 1896.)istraživao je kraške i druge pojave u istočnoj Srbiji, o čemu je objavio šest značajnih studija. Pri kraju ove istraživačke faze otkrio je glacijalne tragove na Rili, dokazavši tako da je glacijalni fenomen postojao tokom pleistocena i na Balkanskom poluostrvu. Tokom 1897 i 1898. godine vrši proučavanje reljefa Dinarskih planina. Stalno i pomno proučavajući kraški reljef, on se interesuje i za glacijalne tragove. Poslije naučnih otkrića i iskustava na Rili nije mu bilo teško da otkrije i utvrdi glacijalni reljef i na nekim planinama u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. To novo otkriće izlaže u studijama "Novi rezultati o glacijalnoj eposi na Balkanskom poluostrvu" i "Glacijalne i morfološke studije o planinama Bosne, Hercegovine i Crne Gore". Profesor Jovan Cvijić potom preduzima dugotrajnije istraživanje južne i Pirinske Makedonije, Kosova, Metohije, južne Bugarske i Trakije, tj. onih balkanskih područja, koja su u to vrijeme još bila u sastavu turske imperije. Znamo da je iza toga istraživanja proistekla veoma obimna, dvotomna studija pod naslovom "Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije".

Problematici riječne erozije, riječnih dolina i površi, Cvijić se posvjećuje, s prekidima, od 19o7 do 1911. godine, kada preduzima istraživačka putovanja po Đerdapu, Šumadiji, zapadnoj Srbiji i južnoj Makedoniji. To je objavio u djelima"Jezerska plastika Šumadije", "Đerdapske terase" i druga, koja sadrže rezultate ovih istraživanja. U 19l2. godini on istražuje kras jugozapadne Srbije. Slijedeće, 1913. godine ponovo proučava Dinaride, naročito Prokletije, na kojima otkriva najizrazitije glacijalne tragove na Balkanskom poluostrvu. Kras zapadne Srbije proučava 1914. godine, a

okolinu Niša i dijelova Kosova u prvoj polovini 1915. godine. Tada je prvi svjetski rat prekinuo, kako smo konstatovali, njegova sistematska terenska istraživanja. Njima se vratio tek 1919. godine, kada je, iako oronulog zdravlja vršio opsežnija proučavanja dijelova Srbije, Vojvodine, Hrvatske, Slovenije, osne i Hercegovine, Crne Gore i Primorja. Svoja terenska geomorfološka raživanja sistematizovao je u "Geomorfologiji" (prva i druga knjiga, 1924 - 1926. godine), ali nažalost nije dovršio i svoju treću knjigu "Geomorfologije".

Umro je 16. januara, 1927. godine u Beogradu, u 63-oj godini.

Okupljanje saradnika na istraživanju naselja i porijekla stanovništva

Po obrazovanju, Jovan Cvijić je bio prevashodno geomorfolog. Putujući dugo po balkanskim i susjednim zemljama, on je upoznao i mnoge balkanske narode. Poticao je iz siromašnih narodnih slojeva; - po ocu iz skromne trgovačke, a po majci iz seljačke porodice. Lako se saživljavao sa narodom, brzo ulazio u njegove nedaće i nizom svojih napisa nudio rješenja nekih od narodnih problema. Mnogobrojne pojedinosti iz njegova života potvrđuju njegovu vezu s narodom i iskrenu ljubav koju je gajio za njega, pogotovo za najbrojnije, seosko stanovništvo. Dovoljno je da se podsjetimo na brojna pisma koja je dobijao od seljaka i na njegovu veliku ljubav prema selu Korenita u koje je odlazio o školskim raspustima, u ujčevinu. Upoznajući sve dublje narod i narodni život, čemu je pripomogla i solidna antropogeografska sprema stečena u Beču, Cvijić je postepeno počeo **antropogeografska, etnografska, sociološka, pa i istoriografska istraživanja** . Svoja prva shvatanja o zadacima antropogeografije iznio je 21. marta 1893. godine u pristupnom predavanju u Velikoj školi na temu "Današnje stanje geografske nauke". Već tada on je zauzeo kritički stav prema nekim oznakama Racelove antropogeografske škole. Smatrajući, između ostalog, da je ona jednostrana, Cvijić se založio za uvođenje novih elemenata i motiva u antropogeografska proučavanja, kao što su: socijalni život, psihičke osobine naroda, uzroci nastanka antropogeografskih pojava i procesa i druge. Ova proučavanja smatrao je izuzetno delikatnim, kompleksnim, među najvećim "koje zanimaju čovjeka". On je brzo uvidio dvije veoma važne činjenice:

- **a.** svježu narodnu tradiciju u mnogim krajevima, koja je znatno olakšala sakupljanje antropogeografske građe,
- **b.** ogromnu važnost naučnog istraživanja naroda i narodnog života za buduća, velika nacionalno-politička zbivanja.

Uvijek realan, nesebičan i nepretenciozan, Cvijić j shvatio da ovako složena

i izuzetno značajna istraživanja ne može sam obaviti - čak i da je potpuno pošteđen brojnih univerzitetskih i drugih javnih obaveza. Stoga je došao na ideju da maksimalno **angažuje studente**, koje je smišljeno **okupljao u svom čuvenom seminaru** - i brojne pismene **ljude iz naroda** (učitelje, sveštenike, đake, studente). Tako je za kratko vrijeme stvorio plejadu istraživača, koji su se razmilili po raznim dijelovima naše zemlje, pa i šire, radi sakupljanja građe o antropogeografskim osobenostima. Dijeleći saradnicima zadatke istraživanja raznih područja, ali s istim ciljem, on je organizovao **prvo timsko istraživanje** u istoriji naše geografije i etnografije. Svi oni koji su do sada pisali o Cvijiću, ubrajali su u njegove najveće zasluge upravo to, **okupljanje sposobnih saradnika** na istraživanju naselja i porijekla stanovništva. Brojne knjige "Naselja" koje su uslijedile od 1902. godine, vrsni geografi okupljeni u seminaru i veoma širok krug sposobnih saradnika sa terena, sve je to vremenom označeno kao "Cvijićeva škola". Ali te vrijedne knjige "Naselja" ne bi zadržale onu koncepcijsku nit koju imaju, da njihov pokretač nije predhodno i jasno formulisao zadatke antropogeografskih istraživanja i objavio nekoliko uputstava.

Već 1902. godine u djelu "Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva" objavljenom u prvoj knjizi "Naselja", J. Cvijić je ovako formulisao zadatke istraživača:

> *"1. da u svojim radovima izađu iz obične deskripcije da se objasne pojave narodnog života,*
>
> *2. da u svojim antropogeografskim radovima primene naučnu metodu,*
>
> *3. da objašnjenja i zaključci budu odmereni prema podacima i da se kaže ono i onoliko koliko fakta dopuštaju - to je tačnost naučnog suda,*
>
> *4. da se mnogobrojne antropogeografske i etnografske pojave moraju svoditi na ovu ekonomsku ili materijalnu osnovu, jer kod nas u toj vrsti rada često prevlada romantičarski pravac mišljenja..." (4, V).*

Samo o ovim Cvijićevim mislima može se napisati posebna studija. Naravno, to nije naš zadatak. Mi, međutim, ne možemo, a da ne primjetimo slijedeće: ako neki naučnik odbacuje običnu diskripciju, a traži da se objašnjavaju pojave narodnog života, da se primjenjuje naučna metoda i izvlače zaključci iz konkretnih činjenica, ako nastanak antropogeografskih pojava objašnjava i ekonomskim uzrocima - onda je on stvarno na pozicijama dijalektičkog i istorijskog materijalizma.

Od 1896 do 1922. godine Jovan Cvijić je **objavio pet uputstava** za antropogeografska i etnografska istraživanja, kojima je nastojao da podvuče koncepcijsku nit tih istraživanja i da olakša rad na terenu kako stručnim istraživačima, tako i pismenim "ljudima iz naroda". Može se reći da su prva od tih uputstava, objavljena 1896. godine pod naslovom "Uputstva za ispitivanje sela u Srbiji i ostalim srpskim zemljama", u neku ruku osnova ostalih i da su tim najvažnija. On ih je kasnije dopunjavao sadržajima i

specifičnostima drugih dijelova naše zemlje. *"Ona su sastavljena na osnovu zapažanja na terenu sa osnovnim ciljem da se ne skuplja građa o kojoj se ne zna čemu služi, već se ona sakuplja radi problema koji se proučavaju"* (4, VIII). Dvije godine kasnije, 1898. godine izdao je "Uputstva za poznavanje sela Bosne i Hercegovine" i "Uputstva za proučavanje sela u Staroj Srbiji i Makedoniji". Kad se razgranala mreža i podigao nivo njegovih stručnih i drugih saradnika, procijenio je da može otpočeti kompleksnim istraživanjem sela. Da bi i ta istraživanja usmjerio odredjenom naučnom zadatku, 1911. godine objavio je četvrta uputstva, pod naslovom "Uputstva za ispitivanje naselja i psihičkih osobina". Burni istorijski događaji od 1912 do 1918. godine ne samo što su onemogućili ova kompleksna istraživanja, nego su, kako je već konstatovano, prinudili Cvijića da napusti domovinu. Prvih godina po povratku iz inostranstva on se kao **rektor Univerziteta i predsjednik Akademije nauka** morao angažovati na krupnim zadacima obnove i daljeg razvitka našeg prosvjetno-naučnog života. Stoga je nastavak rada na uputstvima došao na red tek 1922. godine, kada izlaze u Novom Sadu njegova "Uputstva za ispitivanje porekla stanovništva i psihičkih osobina".

Profesor Jovan Cvijić nije bio čovjek kratkog daha u poslu. Kad bi pristupio nekom trajnijem poslu, nije ga napuštao sem u slučajevima ratnih nedaća ili bolesti. Okupljajući oko sebe i obučavajući istraživače preko četvrt vijeka, on je uspio da s njima izda dvadesetčetiri velika toma "Naselja srpskih zemalja" i "Naselja i poreklo stanovništva", koji su objavljeni u Srpskom etnografskom zborniku. Mnogi naučnici ocijenili su ove tomove, kao jednu od **najvrijednijih u istoriji Srpske akademije nauka**. Brojne antropogeografske i etnografske monografije objavljene u tim tomovima pod Cvijićevim rukovodstvom i u njegovoj redakciji; sve su vrijednije što vrijeme više odmiče. Jer, u njima je prikazano jedno stanje našeg sela i života seoskog stanovništva s naglaskom na njegovu privredu, stanje koje je postojalo krajem prošlog i početkom ovog vijeka i koje je gotovo potpuno isčezlo. Drugim riječima, te monografije služe kao nezaobilazna osnova za savremena geografska, etnografska i sociološka proučavanja, odnosno za poređenje nekadašnjeg i savremenog stanja našeg sela. Naučnom radniku nije potrebno dokazivati šta znači mogućnost poređenja nekadašnjeg sa današnjim stanjem, odnosno izvlačenje zaključaka o suštini razvitka određenih društvenih i ekonomskih procesa na selu.

Naprijed smo spomenuli važnija **terenska istraživanja** koja je Cvijić sistematski izvodio tokom pojedinih godina. Ona su bila mahom **geomorfološke prirode**. Ali je Cvijić tokom svih tih proučavanja bilježio i ono što je zapažao o naseljima, izgledu i strukturi seoskih atara, o biljnim kulturama i vrstama stoke koje se gaje, o položaju i tipovima sela, tipu i izgledu kuća i privrednih zgrada, s posebnom pažnjom i rekli bismo s određenim afinitetom, bilježio je podatke o strukturi, porijeklu i migracijama stanovništva,

pa i o njegovim etnopsihičkim osobinama. Tako je sakupio obimnu i neprocjenjivu, vrijednu građu za **niz svojih kompleksnih djela**, od kojih su neka mahom **antropogeografske prirode**, dok su druga još šira, **regionalno-geografska,** ali sa obiljem antropogeorafskih podataka i analiza, kao njegova studija "Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva" iz 1902. godine. U veoma obimnom djelu "Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije", objavljenom u tri knjige između 1906. i 1911. godine, nalazimo i dragocjene antropogeografske prikaze širokog prostora od Toplice i Raške u Srbiji, do Bistrice u Egejskoj i Strume u Pirinskoj Makedoniji. Naravno, vrhunski doprinos antropogeografiji on je dao svojim monumentalnim djelom "La Péninsule Balkanique", u prevodu objavljenom u Beogradu pod naslovom "Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Osnovi Antropogeografije". Između 1921. i 1923. godine objavio je četiri knjige "Govori i članci", u kojima je izložio svoje poglede na najkrupnija pitanja naučnog rada, školovanja studenata, nacionalne javne djelatnosti, narodnog jedinstva, na krupne državotvorne probleme i perspektive naše zemlje sa stanovišta njenog ustrojstva, na ondašnje postavljanje jadranskog i makedonskog pitanja i niz drugih. Poglede na sva ova pitanja i probleme Cvijić je zasnivao na svojim antropogeografskim proučavanjima, pa su i članci objavljeni u ove četiri knjige u osnovi prilozi antropogeografiji onog vremena.

Sveukupno Cvijićevo djelo do danas je ostalo neprevazidjeno, kako po njegovom obimu, tako i po naučnim dostignućima i opservacijama. Ono je temelj za sva geografska istraživanja u Bosni. Cvijić je naučnik i vizionar, patriota i stvaralac, jedna od naših najvećih ličnosti, nedostignuti korifej.

II CVIJIĆEVA ISTRAŽIVANJA U BOSNI

1. Teškoće putovanja i istraživanja Bosne u vrijeme austrougarske vladavine

Od 1897. godine Jovan Cvijić počinje planski i sistematski istraživati Bosnu i Hercegovinu. Poduzima naučne ekskurzije i putovanja koja su bila sa mnogobrojnim teškoćama. Saobraćaj je bio neorganizovan, najviše se pješačilo ili jahalo na konju. Smještaja nije bilo. Spavalo se gdje se stiglo, a najčešće u seoskim kućama i kolibama, bez komfora, a često i pod vedrim nebom. Ekskurzije su bile naporne i teško izvodljive. Sve te teškoće Cvijić i njegovi saradnici ipak su savlađivali.

Za posjete Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Dalmaciji, Hrvatskoj i Sloveniji, profesor Cvijić morao je tražiti dozvole stranih vlasti (Austro-Ugarske i Turske). Bosnom je naročito bilo teško putovati poslije aneksije 1908. godine. Okupacione, austro-ugarske vlasti prate, maltretiraju, šikaniraju Cvijića i njegove saradnike na naučnim ekskurzijama po Bosni i Hercegovini. To ponižavanje ljudskog dostojanstva, žandarsko uhođenje najviše je smetalo, otežavalo i onemogućavalo njegov rad na terenu. Kad je početkom 1908. godine Cvijić htio poduzeti jednu naučnu ekskurziju po Bosni i Hercegovini morao je zamoliti Nikolu Pašića da interveniše kod austrijskog konzula u Beogradu, kako bi ga pustili da vrši svoja naučna istraživanja. Profesor Jovan Cvijić dobio je "otvoren nalog" da može vršiti geografska i druga naučna istraživanja u Bosni i Hercegovini, ali austrougarski poslanik u Beogradu, grof Forgeč, kao revnostan i odan službenik Monarhije počinje organizovati policijsku pratnju i nadzor. Grof Forgeč izvještava zamjenika ministra inostranih poslova B. Kalaja da je Jovan Cvijić poduzeo naučnu ekskurziju po Bosni, ali novodi i"... da ga neprimjetno prate, kao i njegovo druženje sa izvjesnim licima u Bosni"(5,1).Da bi se to praćenje prikrilo, grof Forgeč daje i druga uputstva "...otvoren mu je nalog, pa ga sa naročitom pažnjom treba dočekivati i pružati svaku moguću potporu" (5,2).

Poslanik - grof Forgeč o Cvijićevim namjerama da posjeti i vrši naučna ispitivanja u Bosni i Hercegovini obavještava Zemaljsku vladu u Sarajevu i Ministarstvo rata u Beču. Ministarstvo rata u Beču daje konkretna uputstva Vojnim korpusima u Bosni da "...strogo vode nadzor nad beogradskim profesorom Jovanom Cvijićem, koji je dobio odobrenje za kretanje od Ministarstva unutrašnjih poslova" (6, 1).

Zemaljska vlada u Sarajevu pridržuje se smišljenoj akciji na praćenju i maltretiranju Cvijića i njegovih saradnika u Bosni. Telegramom obavještava Mjesne vlasti u Bosni i Hercegovini: "Pošto je Dr Cvijić protivnik Istočne politike naše Monarhije, i našeg režima u Bosni i Hercegovini, potrebno je da

se nadzire njegovo kretanje, njegov saobraćaj s narodom, da se o tome šalju obavještenja i da se uvijek javi slijedećoj policijskoj vlasti u čije sjedište Cvijić kreće" (7, 1).

Tako je Jovan Cvijić sa svojim saradnicima dobio mogućnost "slobodnog kretanja" kroz Bosnu u cilju naučnih istraživanja.

Praćenje austrougarskih policajaca i žbira bilo je organizovano i do detalja razrađeno. Oni su o svemu obavještavali svoje pretpostavljene. Detaljno su žandarmerijske stanice obavještavale o Cvijićevom kretanju, a povjerljivim pismom dat je i njegov lični opis, kao i opis njegovih saradnika da bi se što lakše pratili. "Jovan Cvijić ima oko 43. godine, srednjeg stasa, plavih očiju, kose i obrva, punog lica, male šiljaste brade, nosi turističko odijelo od "cviliha" i bjeli slamni šešir. Njegov asistent Milojević ima oko 23. godine, srednjeg je stasa, očiju i obrva crnih, ima okruglo lice i male crne brčiće, nosi samotno odijelo. S njima je bio i Dr Dedijer. Njihovo kretanje su svakako neopaženo pratila trojica žandarma" (8, 2). Sa koliko se ozbiljnosti i pedantnosti prati Cvijićevo kretanje ukazuju dalje navodi: gdje je odsjedao, ručao, večerao, s kim se sastajao i razgovarao. Do detalja praćena je njegova djelatnost, austrougarski agenti slali su detaljne izvještaje Ministarstvu spoljnih poslova u Beč. Izvještaji su bili detaljni i anonimni. "Dr Cvijić je jedan od glavnih ljudi ovdašnjeg Univerziteta i uživa veliki glas ne samo u Srbiji, nego i kod nas i u inostranstvu... Miran, povučen, bez sumnje odlučan, jasnih pogleda, vrlo mnogo je uradio za nauku i takođe mnogo doprineo da ovdašnji tako zvani "intelektualni krugovi" govore odmereno i na način koji izaziva poštovanje, i da sigurno imaju pridobiti simpatije za svoju stvar... Proputovao je celu Staru Srbiju i Makedoniju, i kako mi je rečeno piše veliko delo o ovim dvema pokrajinama koje Srbi traže... Bio je često i u Bosni... Opštio je sa mnogim tamošnjim Srbima i izgleda da je na njih vršio veliki uticaj... Držao je sastanke sa obeleženim društvom oko "Zore" i "Naroda"...On se ponosi da je Hercegovac... U Beogradu pristaju uz njega poznati i često pomenuti agitatori Dr Božidar Marković, Jovan Skerlić, Jovan Dukić (vjerovatno greška, sigurno Jovan Dučić, napomenuo S.Ć.), tobožnji pesnik, bez sumnje glavni podstrekač kampanje koju je vodila "Politika" za vreme aneksione krize... Sam Cvijić napisao je brošuru povodom aneksione krize, ona je izašla na nemačkom, engleskom i francuskom i izgleda izazvala solidan... Šta je ovoga puta govorio s bugarskim kraljem nije mi poznato... Za razliku od svojih zemljaka gosp. Cvijić je vrlo zatvoren, ali se nadam da ću preko jedne dame, koja mi je naklonjena, doznati nešto bliže... O tome ću imati čast da pošaljem novi, sledeći izvještaj" (9, 1 i 2). Na takav način su izvještavane vlasti u Beču, ne samo o Cvijićevom kretanju, nego i o njegovim radovima, saradnicima, uticaju i utisku koji ostavljaju njegovi radovi, kao i o njegovim drugim osobinama. Iako je respektovan kao veliki naučnik, šikaniranja i maltretiranja bila su stalno prisutna na putovanjima kroz Bosnu i Hercegovinu. Prilikom

dolaska u Mostar (juna, 1908. godine), Jovana Cvijića na željezničkoj stanici austrougarski, generalštabni major Flek, pretresa na najbrutalniji način, oduzima stvari, čak i pribor za ličnu higijenu. Naročito se dugo zadržava na pregledu bilježnica, skica i crterža. Kako ništa sumnjivo nije našao, vraća oduzetu imovinu, ali Cvijićevoj istraživačkoj grupi pridodaje dvojicu svojih oficira, pored tri žandarma, koja su ih pratila. Iz Mostara Kotarski ured javlja u Trebinje:"...Profesor Cvijić stići će u Trebinje. Njegovo dosadašnje držanje pobuđuje sumnju špijunaže. Prate ga i dvojica generalštabnih oficira. Čim ovi opaze i jave kakvo sumnjivo držanje, Kotarski ured će pregledati profesorove stvari, preduzeti lični pretres, sve papire i crteže konfiskovati i ovamo poslati, a Cvijića obavjestiti da bez odlaganja napusti Trebinje" (**10**, 1).

Generalštabni oficiri su prijavili Cvijića i njegove saradnike policiji u Trebinju, koja im je oduzela bilježnice, skice, crteže, fotomaterijal i lične stvari. Sve je to policija pregledala "... ali nije nađeno ništa sumnjivo, pa je povraćeno" (**11**,1), ali je Cvijić sa saradnicima odmah napustio Trebinje. Postupci predstavnika "civilizovane" Evrope ogorčili su Cvijića i njegove saradnike, javnost u Bosni i Hercegovini, a vandalski postupci austrougarske policije iznenadili su i zabrinuli grofa Forgeča, austrijskog poslanika u Beogradu. On tim povodom piše Ministarstvu spoljnih poslova u Beč: "Ne mogu nikako da objasnim kako su naše vojne vlasti u Mostaru mogle smatrati za sumnjivog špijuna, profesora koji je opskrbljen preporukama i koji je zaista izvrstan srpski naučnik i uživa evropski glas, pa kako su mogle pošto su ga pridržale i pretražile, proterati.Ovu su grešku ovde iskoristili da nas bezbrojnim članicama predstave kao varvare i da izvrgnu smehu generalštabne oficire, koji su imali dodira sa profesorom Cvijićem" (**12**, 1). Grof Forgeč se zainteresovao za slučaj oko maltretiranja srpskih naučnika, pa je jednim pismom izvjestio svoje pretpostavljene u Beču o rezultatima svoje istrage: "... Napominjem hapšenje Univerzitetskog profesora Dr Cvijića naredio je generalštabni major Flek. To je hapšenje izvršeno, iako pretraživanje njegovih stvari i ponovno pregledavanje njegovih spisa i beležaka nije dalo ništa sumnjivo. Čudnovati postupak generalštabnog majora Fleka, grdno nas je blamirao" (**13**, 1). Tako se i ovo naučno putovanje Jovana Cvijića i njegovih saradnika u Bosni i Hercegovini, 1908. godine završilo policijskim praćenjem i maltretiranjem, a na kraju i protjerivanjem. Velikog naučnika taj odnos nije obeshrabrio, nego ga je naprotiv podstakao na nova putovanja i istraživanja Bosne, na kojima su ga očekivala još teža iskušenja.

Ništa bolje nisu prolazili Cvijićevi prvi saradnici u Bosni. Tako je Kalajev režim uz pomoć mitropolita Nikolajevića oduzeo parohiju Blažuj prvom njegovom saradniku, popu Stjepi Trifkoviću. Pop Stjepo Trifković ostao je bez ikakvih sredstava za život.

Književnik i narodni tribun Petar Kočić, Cvijićev saradnik, često je kažnjavan, zatvaran zbog svojih ideja, a redovno je praćen za vrijeme

terenskih, antropogeografskih istraživanja u Zmijanju. Njega prate "u stopu" i o svim kretanjima obavještavaju okružne vlasti u Banjoj Luci. Okružne vlasti u Banjoj Luci obavijestile su žandarmerijske postaje na Zmijanju da budno prate Kočićeva kretanja, njegove razgovore i susrete s narodom, te da izvještavaju o korespondenciji koju prima i odakle. O Kočićevom kretanju okružne vlasti iz Banja Luke izvjestile su i Zemaljsku vladu u Sarajevu. Žandarmerijska stanica u Kadinoj Vodi veoma detaljno i pedantno je obavještavala Okružne vlasti u Banjoj Luci o Kočićevom kretanju, susretima sa ljudima, razgovorima, djelatnošću i životu na Zmijanju do najsitnijih detalja. U prvom izvještaju u predmetu pisma za Kočića piše: "Politički sumnjiva osoba iz Banjaluke, uhodarenje" (**14**, 283). U tekstu pisma, prvom izvještaju se još navodi: "U kući Tome... stanuje politički sumnjiva osoba Petar Kočić iz Banjaluke sa svojom suprugom pod tim izgovorom da su tamo došli na ladanje..., hoda po selima, pod tim izgovorom da se bavi književnošću, te da u tu svrhu popisuje sve historijske uspomene i stara groblja, onda bosanske mlinove i život srpskih naselja... Novac je dobio iz Sarajeva od jednog gospodina koji je upravnik gradskog arhiva, a za njega, to jest arhiv, on to sve popisuje" (**14**, 283). U Petra Kočića se sumnja da prikuplja strategijske podatke, da vrši političku agitaciju u narodu protiv Monarhije, te da za to od nekog prima i novac. Iz istog izvještaja, pisma, to se nedvosmisleno može utvrditi. "Navedeni Petar Kočić popisuje historijske spomenike, ali bez dozvole, nepostojeće, mogao bi on u druge potrebe planove pisati, za vojničku službu, dakle, da bi on kao srpski uhoda ili agitator mogao biti... Potpisani do sada među narodom nije mogao opaziti ili doznati pravu istinu s čim se Kočić zanima i popisuje. Toma Koracki (Kočićev domaćin u Zmijanju), kao povjerljiva osoba je po niže potpisanom poučen da sve opazi, sumnjiva ili nepoznata s kim se sastaje, da odmah prijavi. Petar Kočić kao i supruga se potajno po ophodnjama nadziraju i u tu svrhu za dalje naloge i upute molim" (**14**, 284). Stalno praćenje i policijska maltretiranja na terenu u Zmijanju onemogućili su Petra Kočića da ga antropogeografski ispita po Cvijićevim "Uputstvima" što mu je bila namjera i želja.

Zemaljska vlada iz Sarajeva obavijestila je Okružnu oblast u Banjoj Luci: "... da ne vrše smetnje Petru Kočiću ukoliko se ne bavi nedozvoljenim radom" (**15**, 1). Međutim, to pismo stiglo je polovinom avgusta, 1909. godine kad se Petar Kočić više nije mogao posvetiti antropogeografskim istraživanjima na Zmijanju.

Prvom školovanom geografu iz Cvijićeve škole koji je službovao u Bosni, Dr Jevtu Dedijeru bilo je takođe onemogućavano da se bavi nesmetano geografskim i drugim naučnim istraživanjima u Bosni. Zemaljska vlada u Sarajevu, pismom - okružnicom svim Okružnim oblastima i državnom komesaru - Njegovoj Visosti za grad Sarajevo piše: "Za slučaj da docent na Univerzitetu u Beogradu Dr Jefto Dedijer iz Bileća, rođeni Hercegovac, putuje

Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina.

Nr. 4479 Präs. Sarajevo, am 23. Oktober 1912.

Dedijer Jefto Dr., Universitäts-
dozent in Belgrad Ueberwachung.

An alle Kreisbehörden und an Seine Hochwohlgeboren den Herrn Regierungskommissär für die Landeshauptstadt S a r a j e v o.

Für den Fall, dass der Dozent an der kgl. Universität in Belgrad Dr. Jefto Dedijer, ein aus Bileća gebürtiger Hercegovce, Bosnien-Hercegovina künftighin zu Studienzwecken wieder bereisen

Nalog za praćenje J. Dedijera

Bosnom i Hercegovinom u buduće, u studijske svrhe, obavijestiti za njegovo mjesto boravka, političko djelovanje istog, za vrijeme njegovog zadržavanja na neprimjećen način ga kontrolisati i pratiti. Sve postojeće okružne službe, žandarmerijske i poštanske ekspoziture u navedenom smislu po instrukcijama postupiti, te uputiti da se sprovede posmatranje, potpuno i neprimjetno. Dedijer je prošle godine u žandarmeriji više časova zadržan, saslušavan, jer nije imao odobrenje za skupljanje statističkih podataka, što je protumačeno kao pogrešno. Na ma kakvo djelovanje reagovati po telegrafskoj obavjesti i nalogu Zemaljske vlade" (**16**, 1).

Slično su prolazili svi oni Cvijićevi saradnici koji su se bavili geografskim i drugim ispitivanjima Bosne po Cvijićevim "Uputstvima". Svi su oni bili proganjani, praćeni, privođeni i maltretirani u žandarmerijskim stanicama, proglašavani za špijune, uhode i podrivače Monarhije. Mnogi su ostali bez posla i osnovnih životnih uslova (pop Stjepo Trifković, Petar Kočić, Vladislav Skarić[1] i drugi). Veliki broj istraživača i Cvijićevih vjernih saradnika[2] podnosio je velike žrtve, maltretiranja, šikaniranja, providne policijske provokacije, kao

---

1 Zemaljska vlada iz Sarajeva telegramom. br. 88657 od 16. juna 1905 godine - Oblasnim vlastima Banja Luka."... U izvršenju službene obavijesti od 28. maja prošle godine da je podignuta suspenzija sa dužnosti tamošnjeg profesora Skarića. Zemaljska vlada nalazi da treba obustaviti disciplinski postupak. Na drugoj strani dokazano je da je Skarić u tamošnjem radničkom pokretu aktivno učestvovao, njegova djelatnost je od velikog uticaja, više nam šteti, nego koristi, prosto se čini neshvatljivo, da u javnoj službi postoji takav službenik" (**17**, 1 i 2).

2 Profesora Borivoja Ž. Milojvića, Cvijićevog saradnika jedan putnik (čitaj:agent) upita odakle je, te kad on odgovori da je iz Mostara, ovaj reče: "Da Vi iz Mostara putujete, ali odakle ste rodom"? Viđao sam vas često kako prelazite iz Beograda u Zemun i natrag" (**20**, 99).

i sam Cvijić.[1] Pa ipak: "Na njegovo raspoloženje i volju za rad to ni malo nije uticalo" (**18**, 11).

Stanovništvu Bosne bilo je zabranjeno da se sastaje i razgovara sa Cvijićem i njegovim saradnicima. Prilikom susreta s jednim trgovcem iz Sarajeva, ovaj im reče: "Za vaš dolazak saznao sam od žandarmerijskih vlasti koje su razglasile da sa dva putnika iz Beogada niko od mještana ne smije da se sastane, ni da razgovara" (**19**, 17). Stanovništvo Bosne nije se držalo tih naredbi i uputstava vlasti, nego je pomagalo Cvijiću i njegovim saradnicima prema svojim mogućnostima[2].

Nikakve teškoće nisu mogle poremetiti planove Jovana Cvijića i njegovih saradnika da predano i savjesno vrše istraživanja Bosne, daju veliki doprinos nauci, organizovanju naučno istraživačkog rada, i naučnih ustanova u njoj.

2. Etape Cvijićevih naučnih putovanja i terenskih istraživanja u Bosni

Profesor Jovan Cvijić za vrijeme svog bogatog i dugog naučnoistraživačkog rada putovao je sedam puta u Bosnu u cilju geografskih i drugih naučnih istraživanja. Poslije opsežnih geografskih i drugih istraživanja u Srbiji, Makedoniji, Sloveniji, Dalmaciji, počinje naučna istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Za naučnoistraživačke ekskurzije po Bosni vršio je detaljne i temeljne pripreme. Poslije određivanja pravca kretanja i cilja istraživanja proučavao je literaturu koja je do tada postojala o Bosni. Dobro snabdjeven topografskim kartama, vršio je njihovu analizu i razrađivao plan posmatranja i istraživanja na terenu. Svaki radni dan bio je do detalja isplaniran, kao i pojave koje treba posmatrati. Tako u Duvanskom i Livanjskom polju prema planu istraživanja treba obratiti posebnu pažnju:

"Duvanjsko polje - Livanjsko polje,
- Buško blato,
- Karsno Blidinjsko jezero,
- Jezerske terase Duvanjskog polja,
- Obluk Mali Stražanj,
- Prekrasna dolina Šujice,
- Malovanski Doci,- Srastanje uvala u poljima,- Uvala u poljima,

1 Na maltretiranje austrougarskih vlasti Cvijić je odgovorio: "Moje preziranje" (**20**, 99)

2 To se vidi iz ovog razgovora: "U to mi priđe kontrolor, nešto strožim glasom zatraži da vidi voznu kartu i pozva me da pođem s njim. Ostadosmo sami pred nužnikom, na sredini vagona. "Čekajte", reče kontrolor" ... u drugoj klasi putuje radi vas jedan oficir. Nemojte štogod slikati iz voza"! "Neću", odgovorih. "Nemojte nikom reći da sam vam ja ovo kazao" završi kontrolor. "Neću", ponovih" (**20**, 99).

- *Ponori,*
- *Terase i obluci Livanjskog polja,*
- *Rečne terase i stara Grahovska reka,*
- *Erozioni oblici" (21, 39).*

Tako je Cvijić detaljno pravio planove posmatranja pojava koje su ga interesovale, te na terenu posmatrajući bilježio i pravio skice svih svojih zapažanja. Ponekad su to samo kratke zabilješke od nekoliko rečenica; da bi se kasnije iz tih skica detaljno razrađivali naučni radovi i otkrića. Sve interesantne pojave na trenu su fotografisane, nacrtane, a mnoge i po prvi put izmjerene.

Prva naučna ekskurzija koju je Cvijić poduzeo u Bosne (1897. godine) bila je s ciljem morfoloških i glacijalnih istraživanja visokih planina Bosne. Na toj svojoj prvoj naučnoj ekskurziji prelazi gotovo 500 km, a najviše pješke i jašući. U Bosnu je došao preko Bosanskog Broda, vozom, te dolinom rijeke Bosne stigao u Sarajevo. Iz Sarajeva je krenuo preko Bjelašnice na Treskavicu, te dalje na Prenj i Čvrsnicu. Naučna istraživanja vrši i na Trebeviću, Igmanu,

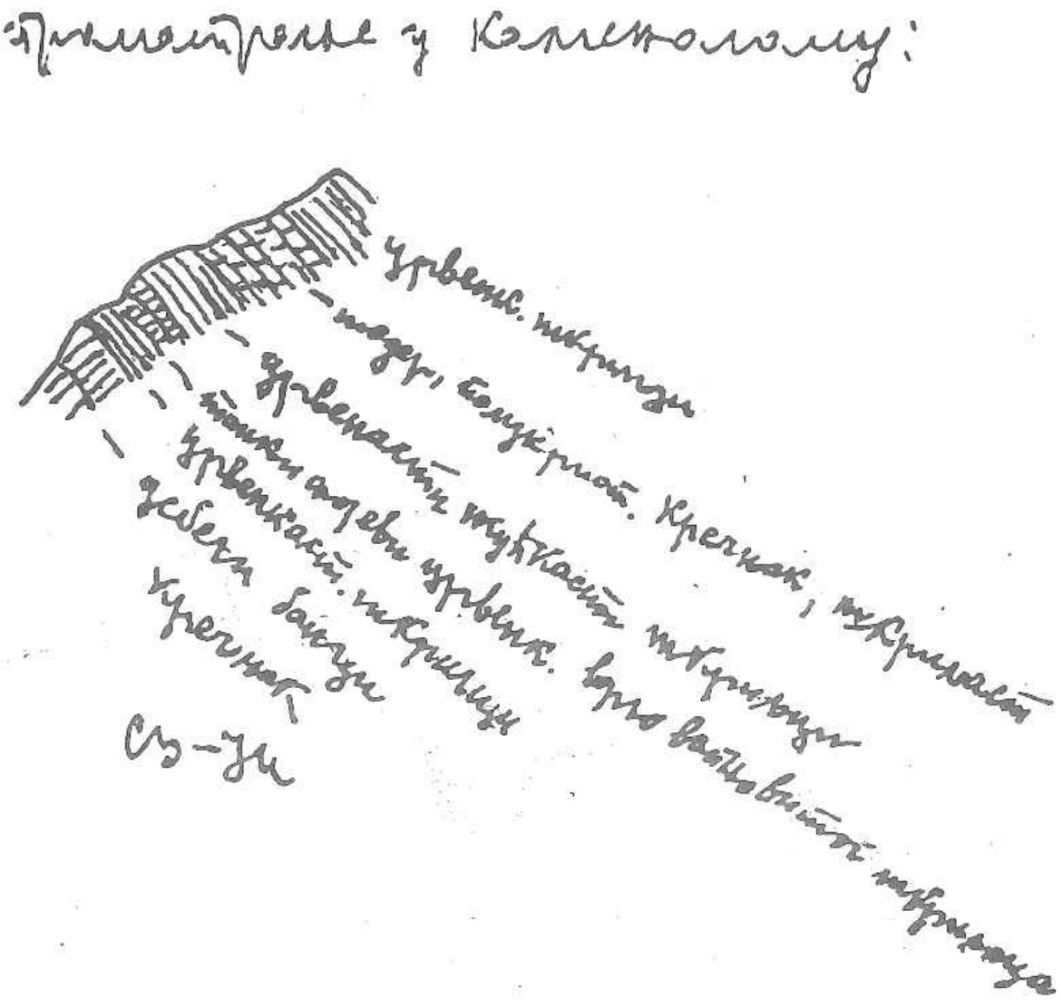

Cvijićeva skica strukture zemljišta u kamenolomu u okolici Zvornik - Papraća

Jahorini, Volujaku, Magliću i Treskavici. Istraživački radovi na planinama Bosne rezultirali su mnogobrojnim naučnim otkrićima, a naročito su bila značajna epohalna otkrića glacijalnih pojava na planinama Bosne. *"Imao sam sreću da tamo, već prvih dana, naiđem na karakteristične morene ledenog doba. Ovaj pronalazak povukao je mnoge druge za sobom"* (**22**, 62).

Do danas su sačuvane zabilješke i skice velikog naučnika sa naučno-istraživačkih ekskurzija po Bosni. Kolika je bila njegova moć posmatranja može se vidjeti iz zabilješke koju je napravio za samo jedan dan i to iz voza.

"17. jula (iz voza),

Od Broda do Sarajeva

Kod Maglaja (probudio se), iznenada jako prostrano zemljište, zeleni do, iznad: poglavito šume. Inače eruptivne kupe šumom obrasle, na jednoj od njih razvaline grada Maglaja. Kuće se visoko penju uza strane, a neke su na vrh jedne od maglajskih kupa.

Bosna (reka).. dva puta manja po širini vodostaja od Morave, ali mnogo brža, tako da je količina vode malo manja od moravske. Lepa je zelenkaste boje i po brzini i boji vode ima karakter planinske reke. Od Maglaja ima veoma usku dolinu, koja se tek kod Žepča proširi. Ovo je manje, poglavito (?) tursko mesto u zelenilu, iz kojeg vire džamije i rđave kuće daščare. Iznad njega se dižu oštri serpentinski bregovi. Šljunkovite terase se ovde vide i šljunak leži preko serpentina. Ovde se Bosna probija kroz serpentine, a strane reke su mestimice gole i javljaju se poznate serpentinske osuline. Ovde je početak vranduckog tesnaca. Ovde - onde vidi se u dolini i po stranama, po neka kuća - minijaturna, a sela raštrkana.

Begov Han i Nemila su u flišu.

Od Zenice nastaje sasvim drugi tip zemljišta, vide se izdužena glomazna brda. Pri vrhu je ponajviše golih otseka koji, kao da su od laporca ili krečnjaka (flišni karst). I šuma je manje, poglavitog žbunja.

Zenica: Sa železnice se vide turske, komotne kuće, vrlo lepa srpska crkva, kazniona i fabrike.

Između Janjića i Lašve (stanice železničke), niz lepih, stubičastih oblika ruina iz fliša i jurskog konglomerata. Od Zenice se dolina jako proširi i brda su joj duža i prostranija, prelaze sve više u tip visoravni, kakve su južno od Sarajeva. Po ovom prostornom polju ima gde - gde eruptivnih stena oko sela Janjića i Kostića, itd. Inače se vide samo kuće, a sela nema. Kod Kostića se dolina stesni, neposredno oko vodotoka Bosne (dižu se blago, ali ne visoko stene). Od Dobrinja prema Visokom počne se polje širiti (a u ovom proširenju se vide na levoj strani dve prostrane tipske terase).

Sela ima i na vrhovima pravih bregova, oko Bosne i njenoj dolini. Oblici zemljišta su od uticaja na tip sela (iz železnice jasno vidim mnoge opšte pojave).

Visoko (kao i većina bosanskih varošica), ima živopisan položaj, leži pod pravilno kupastim bregom uz koji se kuće dosta visoko penju, a mnogobrojni minareti iz zelenila vire. Leži uz ušće Fojničke R. (koja nastaje od Mlave, Gvozdanske i Lepenice u Bosni).

Od Visokog prema Podlugovima dolina se postepeno sužava, a kroz dolinu lep pogled prema planini Zvijezdi. Takva je i dolina reke Misoče, a na njenom ušću vidi se lepo selo Hadići.

U Bosni su sve kuće šindrom pokrivene, jer ima dosta gore. Interesantne

su kuće sa mnogim nalepcima, tako da izgledaju kombinovane. Tesna dolina, ali bez klisure traje do Pazarića, a odavde se uzme širiti u prostrano sarajevsko polje.

Vidi se Ilidža, a iznad nje Igman, preko kojeg se pomalja Bjelašnica, a naročito se dobro vidi Krvavac, na kojem je meteorološka stanica" (23, 4 i 5),

Na prvoj naučnoj ekskurziji u Bosni, Cvijić je obišao i grad Sarajevo, Ilidžu i vrela Bosne, a zatim proučavao planine oko Sarajeva. Iz Sarajeva je preko Trnova krenuo dalje na Treskavicu, cilju svog prvog naučnog istraživanja u Bosni. Na Treskavici vrši morfološka i glaciološka istraživanja, mjerenja nadmorskih visina, temperatura vode i vazduha, visine vrela i snježnika, te visine najviših morenskih tačaka. Karakterističan je Cvijićev jezgrovit i koncizan opis planina, ali koji o njima veoma detaljno i mnogo govori.

"Bjelašnica sa svih strana ima izgled monolitne, ujednačene visine, gola od krečnjaka, dižu se beli grebeni na čijim su krajevima najviši vrhovi: Crni Vrh, Krvavac. Goli su, nigde šume, a pod njima sela:Lukavac i Rakitnica.

Jahorina je visoravan koja se ka istoku snižava, nastaje presedlina, a iza nje uzan lanac sa tri istaknuta vrha. Samo deo Crnog je šumovit, a ostali deo visoravni go.

Volujak i Maglić su bila, gole krečnjačke mase sa velikim oštrim vrhovima, a posle presedlina za njima su dva zupca - šiljata vrha. Izgleda, izleteli, vitki, kao šećer beli" (23, 29).

Samo godinu dana kasnije (1898. godine), Cvijić poduzima svoju drugu naučnu ekskurziju u Bosni. Vozom je iz Bosanskog Broda došao u Sarajevo. Iz Sarajeva je nastavio put do Bugojna, a onda preko planine Stožera dolazi u Kupreško polje. Na ovoj naučnoj ekskurziji proučavao je kraška polja zapadne Bosne i to: Kupreško, Vukovsko, Ravno, Grahovsko, Livanjsko, Duvanjsko i Glamočko, kao i Buško blato. Na ovoj ekskurziji je prešao preko 480 km, od kojih skoro polovinu pješke.

Treću ekskurziju u Bosnu poduzeo je 1901. godine i preko Drine došao u Tuzlu. Vrši naučna istraživanja u Istočnoj Bosni, na planinama Majevici i Ozrenu, a zatim ih nastavlja na Romaniji i visoravni Glasinac, Na ovom teškom putu pješke i jašući prešao je 380 km. Zabilješke sa ove ekskurzije karakterišu se po tome, što jasno izdvaja geomorfološka i antropogeografska zapažanja.

"Geomorfološki

Romanija, najviši deo prostrana visoravan, ona je pod mnogobrojnim vrtačama. Rascłanjuje se na I u blaže kose, a između kosa su nizovi vrtača, a ove prema Glasincu prelaze u slepe doline. Ima vrela, slepih dolina, ponora, izduha. Mnoštvo je vrtača, dolina i zametaka polja ka Glasincu, a i on je takav.

Antropogeografski

Pašna je i livadska planina sa stanovima i mnogim kućerama. Kao većina planina bosanskih puna hanova, jer preko nje vodi put. Samo po krčevinama naselja i kulture: rasturena "sela" sa jače udaljenim kućama, kao kod nas u šumadijskom tipu. Sve kuće brvnare, daščare, oko njih klanice za stoku, zatim "kolibe" (naši vajati), često velike - brojne zadruge. Mogu sejati jedino ovas, krompir, ječam, a ostala žita zbog visine ne uspevaju" (24, 12).

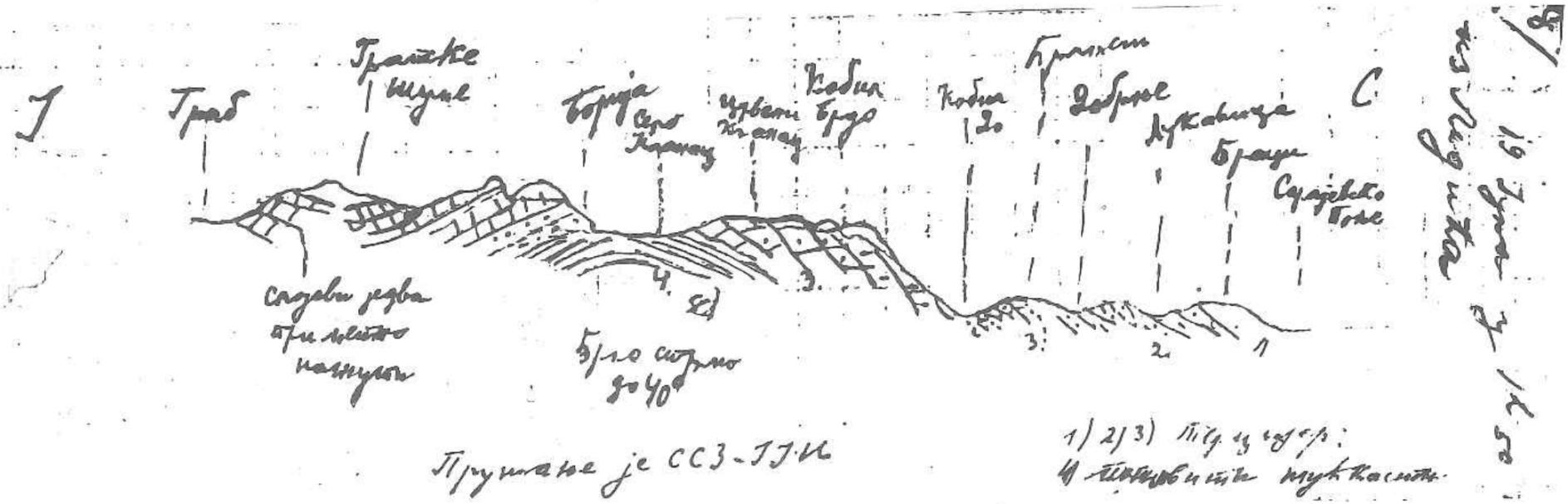

Profil Grab - Sarajevsko polje; Cvijićeva skica terena

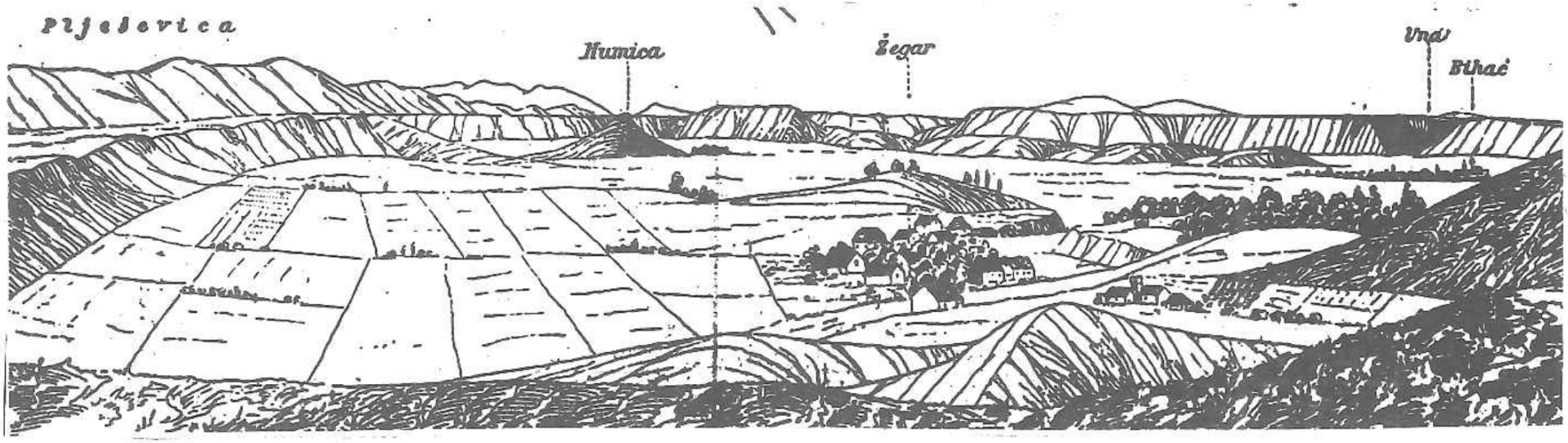

Bihaćka jezerska kotlina / Crtež A.Lazića po Cvijićevoj skici

Nakon prvog svjetskog rata Jovan Cvijić ponovo poduzima naučne ekskurzije u Bosnu. Već 1921. godine najduže putuje Bosnom, preko 680 km. Tad najviše putuje vozom i fijakerom. Bavi se proučavanjem gradskih naselja. Obišao je gradove: Bosanski Brod, Sarajevo, Visoko, Travnik, Jajce, Banju Luku, Prijedor, Bosanski Novi, Cazin i Bihać. Predmet naučnih istraživanja na ovom putovanju bile su antropogeografske pojave, karakteristike gradskih i seoskih naselja Bosne.

Samo godinu dana kasnije, 1922. godine Jovan Cvijić ponovo putuje dolinom Bosne, dolazi u Sarajevo, provjeravajući svoja fizičko-geografska i antropo-geografska zapažanja sa prve ekskurzije kroz Bosnu.

Svoje šesto putovanje u Bosnu ostvaruje 1924. godine. To je bilo pro-putovanje kroz sjeverozapadnu Bosnu, ali ipak uspio je da provjeri neke svoje teze i dopuni otrkića na terenu u Livanjskom, Duvanjskom i Grahovu polju.

Sedmo naučnoistraživačko putovanje Cvijić poduzima 1925. godine. Cilj su bila produbljivanja dotadašnjih saznanja o glacijalnim pojavama i kraškim poljima u Bosni. Za ovu svoju, poslednju naučnoistraživačku ekskurziju izabrao je put koji ga je vodio od Višegrada do Bihaća. Na tom putu najduže se zadržava na Vranici, Kupreškom i Glamočkom polju.

U periodu od 1897 do 1925. godine Jovan Cvijić sa svojim saradnicima bio je sedam puta na terenskim, naučnoistraživačkim putovanjima u Bosni. Prešao je preko 3.000 km na putevima koji su ponekad tražila nadčovječanski napor i raznovrsna odricanja. Stanovništvo krajeva kroz koje je Cvijić sa svojim saradnicima prolazio pružalo je izdašnu pomoć velikom naučniku u granicama svojih mogućnosti[1], za razliku od vlasti koje su mu činile najveće prepreke u istraživačkim poduhvatima.

---

1 "Sjećam se dobro da je ovuda prošao Cvijić. Ne bih znao koji je dan bio, ali znam da je upeko zvizdan, bilo je oko podne, kad je on izbio sa dvojicom gospode. Moj otac ga ponudi da sjedne, on sjede na veliki tronožac, sjedoše i ona gospoda. Mislimo neki filanci, a on reče da je iz Beogrda i da putuje Bosnom. Poče nabrajati naša sela koje je prešao ko da je snama izrasto. Počeo je da pita za prezimena u našem selu. Mi njemu prezime, a on nama krsnu slavu, a to sve zapisuje što mi zborimo jedan od njegovijeh prtilaca. Znao je sve naše slave, a bome i potoke, brda, njive, livade, kako se šta zove. Pito je mog oca i o blagu ko ga čuva i kad ga izgonimo u goru. Moja mater obukla se ko nedeljom. On stade pitati i nabrajati svaki dio odjeće. Znam da su ulazili u kuću i sve mu je otac pričao šta je u kući, a šta u sobi. Mati je pitu gužvaru za njih spremila, ali oni nadrobiše kukuruze u kiselinu i iz ćasa za sofrom u slast pojedoše. Htjedoše to platiti, vade pare, brate nema se šta reći, ali moj otac to odbi. Na polasku dadoše mom ocu dva pakla duvana, gospodskog papira i kutiju mirišljavijeh cigara. Sjećam se da je otac rekao:"To je naš čoek, učen i gospodin".

Mene zamoliše da im pokažem put za Donji Malovan. Ja ih odvedoh do našijenih koliba, odakle se vidi Malovan, a on će ti onim gospodinama: "Hoćemo li brže gospodo moja, dosta puta i posla nas još čeka". Ja se vratih u selo. Puno sam puta mislio kakav li to posao gospoda ima i zar se ona nekud žuri.

Poslje sam čuo da je Cvijić o nama knjigu napisao. Ja je svojijem očima nisam gledo, ali su mi djeca pričala da je i ime mog oca u njoj, i da su sva naša sela upisana i naši kumovi iz Malovana, i da je ta knjiga čitav svijet obigrala. Ja se toga sjećam ko da je sinoćke bilo, a možda bi se toga još neko sjetio u Kupresu-možda to znaju i stari iz Vukovska" (25, 1 i 2).

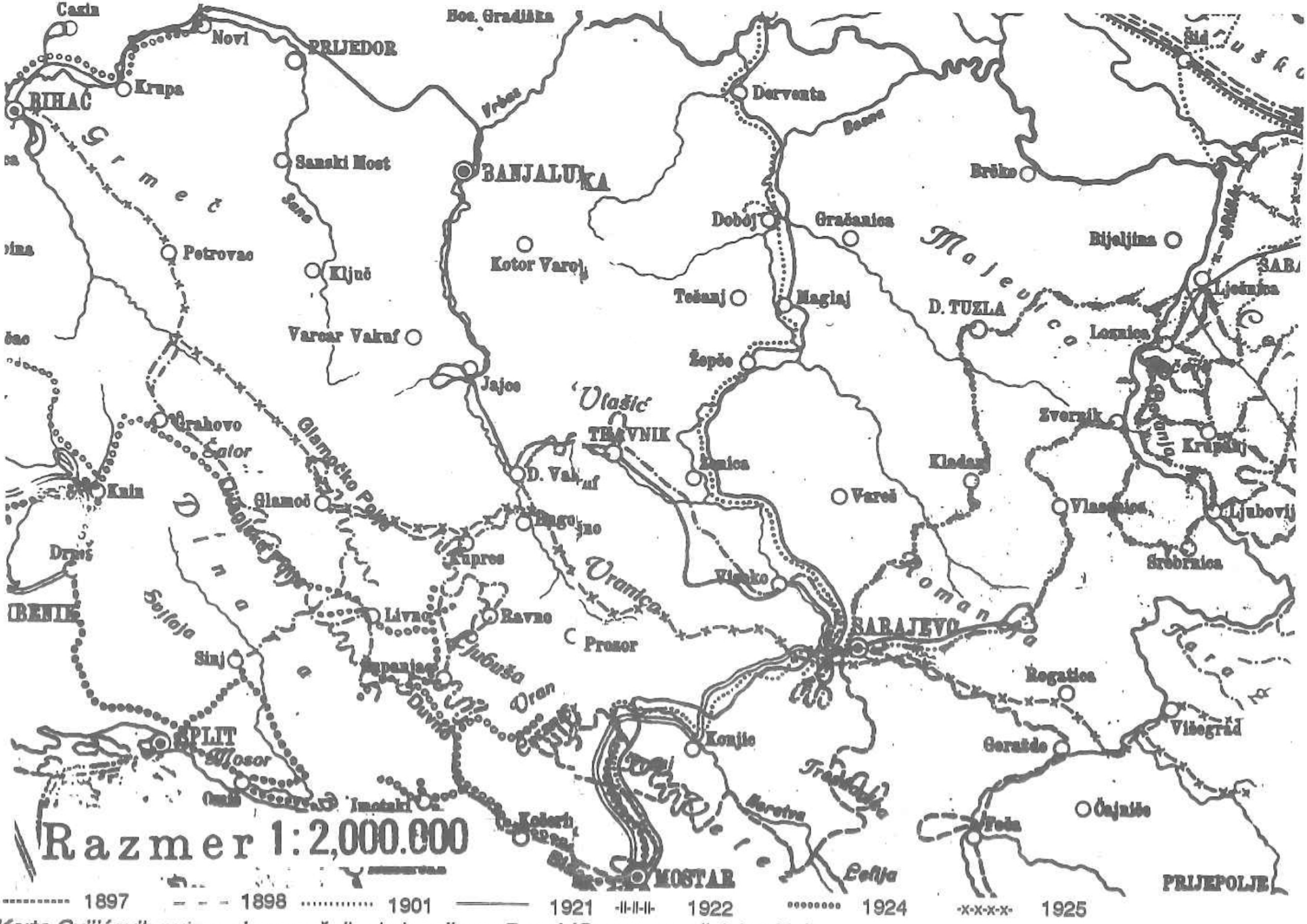

Karta Cvijićevih putovanja - naučnih ekskurzija po Bosni (Osnova crtež A.Lazića)

Na svojim mnogobrojnim naučnim putovanjima u Bosni, Cvijić je ostvarivao prisan kontakt sa običnim ljudima i od njih dolazio do važnih - direktnih podataka za svoje naučne radove. Za naučna putovanja i istraživanja u Bosni, Jovan Cvijić i njegovi saradnici vršili su opsežne i temeljite pripreme. Svaka naučna ekskurzija u Bosni rezultirala je novim saznanjima i naučnim otkrićima. Putovanja i istraživanja sastojala su se iz tri cjeline:pripreme, terenskog rada i obrade materijala, odnosno uopštavanja naučnih rezultata i otkrića.

Priprema za putovanja i naučne ekskurzije sastojala se iz određivanja cilja naučnog istraživanja, pravca kretanja, plana posmatranja pojava na terenu. U sklopu priprema za putovanja, obavezno se konsultovala literatura, analizirane topografske i geografske karte, obezbjeđivao potreban tehnički pribor. Jasno određen cilj naučnog istraživanja, putovanja i plan dnevnih posmatranja omogućavali su efikasniji, brži i konkretniji rad na terenu. Posmatranja na terenu obuhvatala su sve geografske pojave i discipline, kao i pojave nekih drugih, srodnih naučnih oblasti. Karakteristika Cvijićevih geografskih istraživanja i terenskog rada su interedisciplinarni pristup posmatranja i rješavanja naučnih problema.

Na svojim naučnoistraživačkim putovanjima u Bosni bavi se proučavanjem raznovrstnih geografskih problema i pojava. Proučavajući reljef naročitu pažnju obraća na njegove oblike, genezu, pravac pružanja planina, geološki sastav. Najznačajnija naučna otkrića su svakako pojave glacijalnih oblika i tumačenje nastanka, geneze i oblika kraških pojava. Posebno se interesovao za proučavanje riječnih dolina, jezerskih i riječnih terasa. Glacijalne pojave otkriva i proučava na planinama Bosne (Treskavici, Magliću, Volujaku, Visočici, Bjelašnici, Jahorini, Raduši, Vitorogu i Šatoru). Kraške pojave otkriva i proučava u kraškim poljima zapadne Bosne (Livanjskom, Duvanjskom, Kupreškom, Vukovskom, Grahovu). Objasnio je fenomen pojave krasa, nastanak kraških polja i drugih oblika u njima, a bavi se i problemima kraške hidrografije.

Pojave kraških oblika otkriva i objašnjava i na visokim planinama Bosne. Bavi se istraživanjima karakteristika reljefa i ispituje pravac pružanja dinarskih planina, njihov nastanak i razvoj, geološki sastav, kao i ostale fizičkogeografske pojave. Nastanak i razvoj reljefa i ostalih fizičkogeografskih pojava, dovodi u uzročno posljedične veze sa geološkim sastavom tla i ostalim pojavama koje su uticale na njegovo formiranje i promjene.

Uporedo sa istraživanjima fizičkogeografskih pojava i karakteristika Bosne, proučava i otkriva mnoge njene antropogeografske karakteristike. Naročit interes pokazao je za istraživanja naselja (pojavu, položaj, tip), kao i tipove kuća (genezu i rasprostranjenost). Kad su u pitanju naselja, više se bavi njihovim topografskim položajem, nego odnosom prema drugim naseljima, većim centrima, geografskim i prirodnim cjelinama. Naročito su značajna

njegova otkrića u vezi sa problemima stanovništva, njegovog kretanja, porijekla, socijalanog i moralnog stanja. Na terenskim naučnim istraživanjima otkriva i uočava neke društvenoekonomske i socijalne specifičnosti Bosne (odnos kmetova-begova, aga, spahija, hrišćanskih gazda), te neke pravnoimovinske odnose. Posmatra i objašnjava i neke druge pojave kao što su, vegetacija i njeno rasprostranjenje; tlo, njegove osobine i rasprostranjenost, odnos obradivog i neobradivog zemljišta, njegov kvalitet, prinose, kvalitet pašnjaka, rasprostranjenost vegetacije u horizontalnom i vertikalnom smislu, kao i mnogobrojne druge fizičkogeografske pojave.

Na svojim mnogobrojnim naučnoistraživačkim ekskurzijama vršio je raznovrsna i neophodna mjerenja i to nadmorskih i relativnih visina, temperature vode i vazduha, dužine , širine, dubine jezera, dimenzije kraških polja, visine i širine terasa.

I pored oskudnih statističkih podataka, Cvijić ih je obilato koristio, najčešće dolazeći sam do njih.Svaka Cvijićeva naučnoistraživačka ekskurzija u Bosni rezultirala je raznovrsnim i bogatim geografskim i drugim naučnim otkrićima.

Obilje naučnog materijala koje je Cvijić sa svojim saradnicima sakupljao u Bosni, zahtijevala su svestranu naučnu obradu, a Cvijić ih je znalački koristio i za naučna uopštavanja. Naučna otkrića u Bosni poslužila su mu u prvom redu za tumačenje geografskih pojava uopšte, za nove teoretske postavke, mnogobrojne naučne radove i izradu metodologije naučnih istraživanja i proučavanja sela u Bosni i Hercegovini.

Naučna otkrića i pravci Cvijićevih ekskurzija u Bosni prije više od 65. godina i danas mogu poslužiti za posmatranje mnogobrojnih geografskih pojava koje je on prvi otkrio, kao školski primjeri njegovih epohalnih naučnih otkrića u geografiji Bosne.

3. Cvijićevi naučni radovi o Bosni, glavni rezultati i naučna otkrića

Profesor Jovan Cvijić posvetio je istraživanju Bosne dosta pažnje; više puta boravio u njoj, baveći se mnogobrojnim geografskim i drugim naučnim problemima.

Radovi koje je objavio o Bosni su raznovrsni po obimu i sadržaju . Oni su uglavnom sastavni dio Cvijićevih sintetizovanih radova o Balkanskom poluostrvu, ali postoje i neki radovi posebno objavljeni, koji se isključivo bave geografskim i drugim problemima Bosne:

1/ Über Gletscherspuren in Bosniem und Herzegovina, 1897. godine,
2/ Karsna polja Zapadne Bosne i Hercegovine, 1900. godine,
3/ O iseljavanju bosanskih muhamedanaca, 1921. godine,
4/ Napomene o ispitivanju zemlje i naroda i o Sarajevskom muzeju, 1923. godine,

5/ Uputstva za proučavanje sela u Bosni i Hercegovini, 1898. godine.

Geografsku i drugu problematiku Bosne, Cvijić tretira i u navedenim sintetizovanim radovima:

1/ Glacijalne i morfološke studije o planinama Bosne, Hercegovine i Crne Gore, 1899. godine,
2/ Die Karstpoljen. Morphologische und glaziale Studien aus Bosnien, der Herzegovina und Montenegro, 190l. godine, I Theil,
3/ Morphologische und glaziale Studien aus Bosnien, der Herzegovina und Montenegro, 1900. godine, I Theil,
4/ Planine Balkanskog poluostrva, 1891. godine,
5/ Struktura i podela planina Balkanskog Poluostrva, 1902. godine,
6/ Novi rezultati o glacijalnoj epohi Balkanskog Poluostrva, 1903. godine,
7/ Geomorfologija, 1926. godine, II,
8/ Karst i čovek, 1925. godine,
9/ La Péninsule Balkanique Geographie Humaine, 1918. godine,
10. Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije, 1922. godine, I,
11. Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije, 1966. godine, I i II,
12. Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva, 1902. godine,
13. Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice, 1922. godine,
14/ L'annexion de la Bosnie et la question Serbe, 19o9. godine,
15/ Mouvements metanastasiques dans la Péninsule Balkanique, 1917. godine.

Zbog nemogućnosti da se prikažu i ocijene sva dostignuća Cvijićevih i drugih radova, to ćemo se ograničiti samo na njegova najvažnija naučna otkrića u Bosni. U sintetičkim radovima iznosi uglavnom svoje poglede na dvije značajne geografske nauke: geomorfologiju i antropogeografiju. Baveći se geomorfološkim problemima i naučnim otkrićima, uporedo se bavi i antropogeografskim i drugim naučnim istraživanjima. *"Nije mi bila namera da u ovom delu iznesem antropogeografske i etnogafske rezultate o pojedinim zemljama do kojih sam došao putovanjima i proučavanjem, već da predstavim svoju koncepciju antropogeografije"* (4, VI). Tako Cvijić uz naučna otkrića prezentira i svoju koncepciju antropogeografije, kao i metodologiju naučnoistraživačkog rada.

Kako se profesor Jovan Cvijić bavio mnogobrojnim geografskim i drugim naučnim problemima Bosne, to ćemo prvo naučno sumirati njegova otkrića iz opšte geografije, a zatim iz geomorfologije i antropogeografije.

Opšte geografske karakteristike i podjela Bosne

Proučavajući geografiju Bosne, Cvijić izdvaja i ističe njene karakteristike: geografski položaj, opšte karakteristike reljefa, geološki sastav, klimu, hidrografiju, tlo i vegetaciju. On je prvi podijelio Bosnu na geografske cjeline i odredio njihove granice.

Bosnu smatra ivičnom zemljom Panonskog basena, u kojoj je zemljište nagnuto od juga ka sjeveru. Naglašava da sve veće rijeke Bosne: Drina, Bosna, Vrbas, Sana sa Unom teku ka Panonskom basenu. Uporedjuje rijeke Bosne sa rijekama Srbije i ističe uže doline bosanskih rijeka i manje vode u njima. Prema Cvijiću osim prostrane ravnice na sjeveru (Posavine), ističe da preovlađuju pobrđa i planinsko zemljište. Bosna je prema reljefu u odnosu na Srbiju *"zamršenija zemlja"* (**26**, 55). Bavi se proučavanjem geološkog sastava i karakteristika od rijeke Save do Ivan planine. Za oligo-miocentske sedimente vezuje bogate pojave uglja, a pojavu eruptivnih stijena ističe, kao značajnu za nalazišta željezne rude i raznovrsnih minerala.

Klimu Bosne dijeli na :*"... srednjo-evropsku i oaze alpske klime... u Bosni pada više atmosferskih taloga no u ostalim severnim zemljama"* (**26**, 56).

Bosna je prema Cvijiću "šumovita i zelena,...a najviše je zemlja šuma" (**26**, 56).

U Bosni je izdvojio nekoliko geografskih, prirodnih cjelina: Istočni krajevi, Starovlaški krajevi, Središnji dio - centralna Bosna, Bosanska krajina i Dinarska Bosna (sa dvije cjeline: Karstna polja zapadne Bosne i Dinarski grebeni preko 2.000 metara). Za svaku od ovih cjelina dao je niz značajnih fizičko i društvenogeografskih karakteristika (geografski položaj, granice, podjelu na manje geografske cjeline, reljef, geološki sastav, karakteristiku tla i vegetacije, privredne karakteristike, stanovništvo, naselja i funkcije naselja).

Pri proučavanju Bosne veoma je naglašen regionalni pristup, kao i proučavanje riječnih dolina i slivova i to naročito Drine i Bosne. Obje doline smatra kompozitnim i bavi se istraživanjima njihovih fizičko i društvenogeografskih karakteristika od izvorišta (vrela) do ušća u Savu, kao i cjelokupnog sliva.

Opštegeografska proučavanja Bosne ukazala su velikom naučniku na niz neriješenih naučnih problema, pa im se on nesebično posvećuje. Naročitu pažnju posvetio je glacijalnim, morfološkim istraživanjima, kao i istraživanjima kraških polja i kraškog reljefa Bosne, uopše.

Glacijalna i morfološka istraživanja

Proučavajući planinu Rilu u Bugarskoj, Cvijić je pretpostavio da ostataka glacijalnih pojava mora biti i na ostalim, visokim planinama Balkanskog poluostrva. Do te pretpostavke došao je kabinetskim studijama specijalnih karata, a na to su ga navodile i neke druge činjenice (nadmorska visina, ekspozicija, masivnost planina, kraška plastika, geografska širina). U Bosni je najintenzivnije proučavao planinu Treskavicu, pa njegov pristup proučavanja ove planine može i danas poslužiti istraživačima kao metodološki pristup ispitivanja planina. Posmatranja i istraživanja Treskavice podijelio je prema cjelinama, kako je i podijelio planinu Treskavicu. Rezultati njegovih istraživanja na Treskavici nisu samo epohalna geografska otkrića, nego su mu poslužila i za naučna uopštavanja.

Na sjevernoj Podgorini Treskavice, u dolini rijeke Željeznice, otkriva diluvijalne terase, široke i veoma prostrane, a na visini od 8 metara. Na površini terasa našao je šljunak, ispod kojeg su verifenski škriljci i donjotrijaski crni krečnjaci. Sjevernu Podgorinu karakteriše kao jako raščlanjenu, s dubokim jarugama, visokim kosama, iznad kojih se diže goli kras. Nailazi na Koziju luku, suhu, široku dolinu sa prečagom Šišana. Iako ne nailazi i ne otkriva glečerske tragove, neki oblici slični su morenskim (uglačane površine i komčići), pa ga je to navelo na detaljna istraživanja Šišana. U zaleđu Kozje luke, suhe i široke doline nailazi na prečagu Šišan. Prečaga Šišan zagaćuje Veliko jezero. Mjerenjima je utvrdio da je prečega viša od jezerskog ogledala za 20 metara. Na prečagi nailazi na krečnjake, verfenske crvene pješčare, crvene i pjeskovite gline. Za bedem je utvrdio da je morenski, a da je glečerom iz viših partija donijet crveni pješčar. Ispitujući materijal oko jezera utvrdio je da je morenski.

Veliko jezero smatra da se nalazi u sekundarnom cirku. Izmjerio je dimenzije jezera: dužinu (910 m.), širinu (180 m.), dubinu (3-4 m) i temperaturu vode na površini (20°C, 20 jula), Na istočnoj strani Velikog jezera nailazi na morenski nanos debljine i do 10 m, koji presjeca potok bogat vodom koji dotiče iz Platnog jezera. Platno jezero je takođe zagaćeno morenskim bedemom, koji je presjekao manji potok. Na pjeskovitom tlu jezera našao je najsitniji glečerski materijal. Od Platnog jezera ka visoravni Treskavice nailazi na suvu krečnjačku jarugu Nikolino ždrijelo. U jaruzi je naišao na uglačane strane, izbrazdane glečerskim zarezima, koji su deformisani. Niske prečage u Nikolinom ždrijelu dijelile su ga na niz manjih, duguljastih, zatvorenih valova. U tim, nekadašnjim zatvorenim valovima našao je krečnjačke stijene, oburvane s viših odsjeka, a ispod njih morenski materijal predstavljen oblucima crvenog pješačara. U suvoj dolini Nikolina ždrijela otkriva najraznovrsnije tragove starih glečara: glavičaste krečnjačke humke, mutonirane glavice,

izglačene površine, deformisane zareze. Duž glečerskih zareza pronašao je nizove škrapa, nastalih iz glečarskih zareza i vrtača. U vrtačama nalazi morenski materijal u kojem preovlađuju crveni pješčari.

Utvrdio je da su ove pojave postglacijalne. Tako je otkrio i naučno dokazao kombinaciju kraškoglacijalnih pojava na Treskavici. Jarugom Nikolino ždrijelo došao je na vrh Treskavice (2.088 m). Ispod samog vrha otkriva Ćebenski cirk. Cirk je sa tri strane uokviren oštrim, krečnjačkim - krševitim grebenima (Čebenskim stijenama). Zapadnom ivicom cirka, u gornjem kraju utvrdio je vezu sa suvom jarugom Nikolinog ždrijela, a u donjem vezu sa Velikim jezerom.

Na Treskavici je utvrdio i otkrio sekundarni cirk, manjih dimenzija u kom je sad Crno jezero. Sa tri strane (osim jugoistične), naišao je na krečnjačke ostenjke. Izmjerio je dimenzije Crnog jezera, nekadašnjeg cirka (dužina 160 m, širina 90 m). Utvrdio je da Crno jezero zagaćeno krečnjačkom prečagom, preko koje je morena sastavljena od crvenkaste, pjeskovite gline i crvenkastog pješčara. Sekundarni cirk je bio otvoren ka SI, a glečer se završavao morenskom prečagom Šišan, ispod Velikog jezera.

Stalne snježanike otkrio je na Ćebenskom cirku, ali su oni neznatni, te ograničeni na topografski zaklonjene ekspozicije. *"Ćebenski cirk i Paklenjače su jedini delovi Treskavice, na kojima ima stalnih snežanika... Najniži snežanik koji se još u početku Avgusta održao, na visini je od 1580 m"* (**27**, 26). Sjeverno eksponiranu našao je veliku Ledenicu, a izmjerivši debljinu leda izračunao je: *"Bilo bi dakle leda 40.000 m^3"* (**27**, 16).

Kraške pojave utvrdio je u Nikolinom ždrijelu, Paklenjači, Humljačkom, Krbljinskom kršu i Gvoznom. Izmedju Velikog jezera i Nikolina ždrijela našao je duboke škrape, mutonirane stijene i vrtače. Vrtače su bunaraste (u njima je bilo snijega i zovu ih jamama na Treskavici), ljevkaste i tanjiraste (zovu ih dolinama na Treskavici).

Škrape su karakterističnog oblika i Cvijić izdvaja dva tipična:

"A. *krečnjak, škrapaste, kao na kaiše isečen i to u raznim pravcima, pri vrhu kao oštrice noža istanjen krečnjak i*

B. *krečnjak je rupičasto, šupljinama izrešetan, kao nosna kost"* (**27**, 12).

Za vrtače i škrape pretpostavlja da su postale erozijom, a da na škrape djeluje i sočnica od otopljenog snijega i daje im karakteristične oblike. Na Paklenjači otkiva haotičan kras. Nailazi na krečnjak rastočan škrapama, a između njih su vrtače. Kao posljedica kraškog procesa, zemljište u ovom dijelu Treskavice, prema Cvijiću je skoro neprohodno. U bunarastim vrtačama, dubine i do 50 m tokom avgusta izmjerio je debljinu snijega i leda do 1 m. U Humljačkom kršu zapazio je crvenkaste krečnjake, nizove vrtača, grebene, duboke škrape, neprohodne krečnjačke stijene. Verfenske pješčare nalazi na manjim prostorima, a oni se karakterišu bogatim izvorima i zelenim, pitomim oazama sa obiljem trave. U Humljačkom kršu, njegovom dijelu Veliki

do, uočava pravi kraški prostor. Tu je zapazio dva karakteristična oblika: ostenjke i rtove - nepravilnih oblika i ljevkaste vrtače.

Za Gvozno je utvrdio, da je najsjevernije zatvoreno polje na Traksavici. Odredio je njegov pravac pružanja (SZ - JI). Izmjerio je njegove dimenzije: dužinu (8 km), širinu (3 - 4 km) i relativnu dubinu (200-300 m). Za Gvozno tvrdi, da je tipično kraško polje planina Bosne.

Na istoku od Gvoznog je Krbljinska visoravan, najviši dio Treskavice. Na visoravni je bezbroj vrtača, a karakteriše je kao golu i krašku.

Naučni rezultati istraživanja Treskavice

Na osnovu naučnih zapažanja i istraživanja Treskavice, Cvijić je došao do niz epohalnih otkrića. On određuje geografski položaj i njegove karakteristike. Treskavicu uvrštava u prostrane visoravni u jugoističnom dijelu Bosne i Hercegovine, pravca SZ - JI. Ona, prema Cvijiću, čini razvođe između Save i Jadranskog mora. Utvrdio je, da Treskavica nema osobine vjenačne planine, nego da je tipična prostrana visoravan.

Baveći se istraživanjem geološkog sastava utvrdio je karakteristične stijene: trijaske krečnjake, crvenkaste krečnjake, ogolićene verfenske škriljice i pješčare, pjeskovite gline.

Prvi je na osnovu svojih naučnih rezultata Treskavicu podijelio u dvije velike cjeline i utvrdio niz pojava koje su uslovile nove poglede na morfologiju planina Bosne. Naučno je utvrdio niz karakteristika i otkrio mnogobrojne glacijalne pojave od kojih su najvažnije:

- Ćebenski cirk je najvažniji glacijalni oblik koji je Cvijić otkrio na Treskavici. Izmjerio je njegove dimenzije: dužinu (3-4 km), širinu (1-2 km), srednju visinu dna (1.600 m), njegovu najnižu tačku (1.548 m), te strme odsjeke koji ograđuju cirk (100 - 200 m). Otkrio je i dva sekundarna cirka u kojima su danas Veliko i Crno jezero. Naučno je objasnio i otkrio niz drugih glacijalnih oblika, tragova starih glečera od kojih je neke detaljno proučio. Zapazio je i otkrio morene koje zagaćuju Veliko i Crno jezero, kao i ostatke morena u Nikolinom ždrijelu. Uočio je da su morene sastavljene najčešće od crvenkastih verfenskih pješčara, karakteritičnih ostataka Ćebenskog glečera. Na osnovu oblutaka i parčadi crvenkastih pješčara utvrdio je donju granicu Ćebenskog glečera, njegovo kretanje, račvanje, polaznu tačku i leglo glečera.

Utvrdio je visinu glacijalne sniježne linije, visinu glečerskih tragova, morena, mutoniranih stijena. Prema rezultatima tih mjerenja, visina glacijalne snježne linije je:

"-1770 m po Ćebenskom cirku, odnosno 1785 m po najnižem cirku (Hefnerovom metodom) i srednja vrednost, 178o m" (27, 192). Osim ovih

mjerenja izvršio je mjerenja tragova glečera:

"Glečerski tragovi u Kozjoj luci (?)	*1.472 m*
- Morena Šišana	*1.570 m*
- Prva mutonirana stena Nikolina ždrijela	*1.597 m*
- Ćebenski cirk	*1.700 m*
- Najviša mutonirana stena iznad Bijelog jezera	*1.710 m*
- Ledenice	*1.700 m*
- Srednja vrednost glacijalne snežne linije	*1.780 m*
- Crno jezero	*1.680 m*
- Bijelo jezero	*1.690 m*

(27, 187)

- Glavno korito glečera je najinteresantniji oblik na dnu Ćebenskog cirka, a otkrio ga je u Nikolinom ždrijelu. To je bilo korito kojim se kretao glečer - glavna masa Ćebenskog glečera. To je utvrdio na osnovu raznovrsnog morenskog materijala i tragova glečerske erozije. Nataložene podinske morene na Šišana, ukazuju da se dotle spuštao glečer. Po nekim znakovima, nesigurnim glečerskim tragovima na Kozjoj luci (1472 m) nije mogao utvrditi da li se glečer spuštao niže od Šišana. Glečersko korito Nikolina ždrijela u postglacijalnim vremenima izmijenjeno je naročito karstifikacijom. Kako je cijelo glečersko korito sastavljeno u osnovi od krečnjaka dejstvom kraškog procesa, stvorena su udubljenja koja se ne razlikuju od pravih vrtača. Kombinacijom glacijalnog i kraškog procesa duž glečerskih zareza nastale su škrape različitog tipa, koje je Cvijić otkrio.

- Tipske mutonirane, krečnjačke stijene Cvijić je zapazio na Bucovoj glavici. Njihova visina je nekoliko metara. Prema Cvijiću nastale su kombinacijom glacijalne i kraške erozije.

- Jezerske kotline nalaze se u basenima od krečnjačkih stijena, a zagaćene su morenskim bedemima. Uočava oblike jezera, te mjeri njihove dimenzije (dužinu, širinu, dubinu), nadmorsku visinu. Izmjerio je temperature površinske vode i utvrdio karakteristike dna jezera. Najbolje je proučio: Bijelo, Crno, Veliko i Platno jezero, a utvrdio je i njihova podzemna i površinska oticanja.

- Karstnu oblast visokog dijela Treskavice okarakterisao je, kao dijelove sa intenzivnim kraškim procesom (Paklenica i Barice). Prof. Cvijić pretpostavlja da je i u tom dijelu bilo glečera, njihove ostatke bi uništio intenzivan kraški proces u krečnjacima. Crvene pješčare nije našao, znači ni pouzdane tragove postojanja morenskog materijala.

- Stalne snježnike zapazio je mahom u vrtačama na Paklenjači i Ćebenskom cirku. Po pravilu su sjeverno eksponirani, a spuštaju se do 1.580 m.

- Humljački i Krbljinski krš, koji je rastavljen poljem Gvozno, tipičan je. Viši dijelovi su ogolićeni i predstavljeni prostranim površinama sastavljenim od verifenskih pješčara. Ta su mjesta sa dosta površinske i podzemne vode, pa

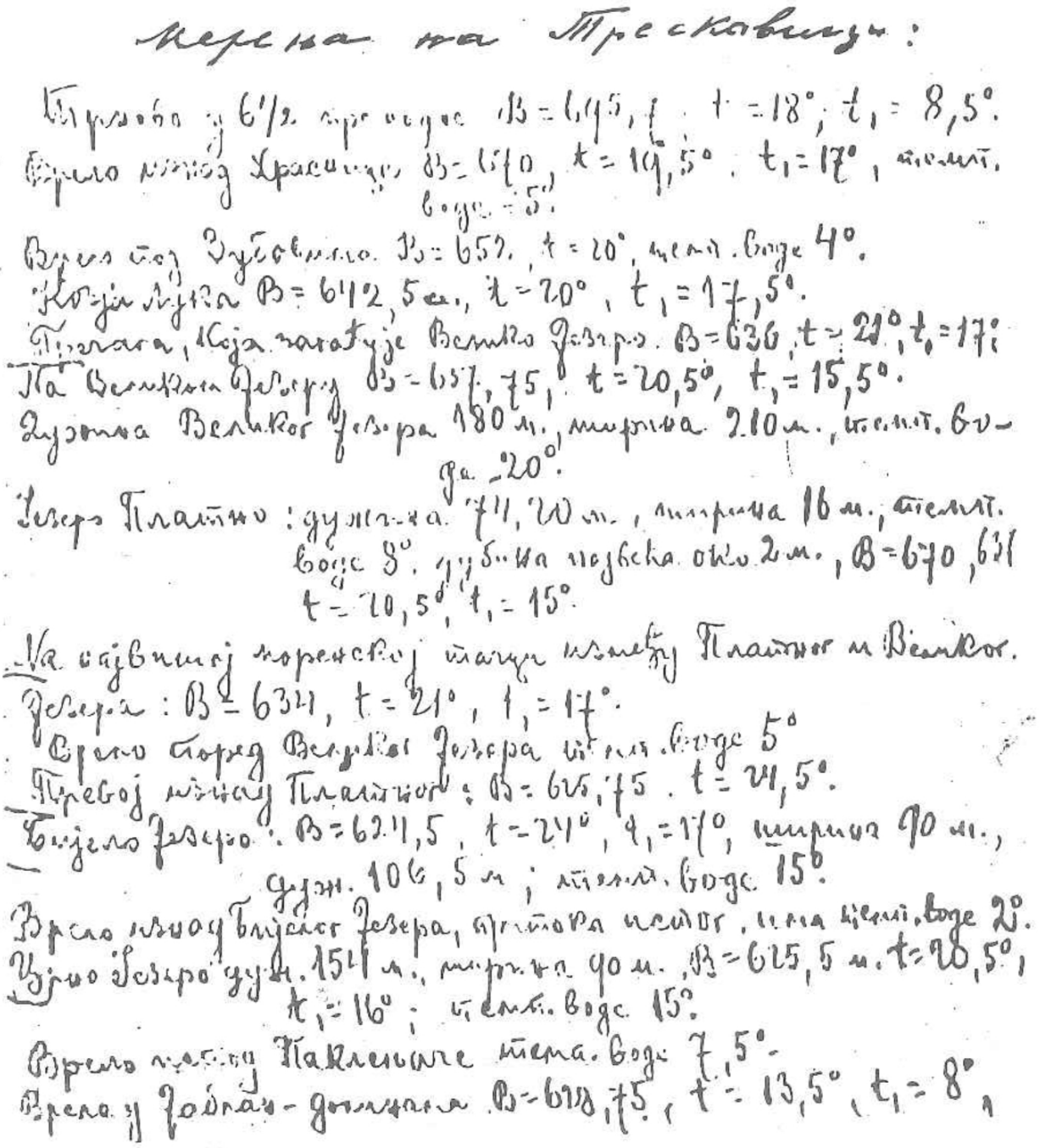

Mjerenja na Treskavici; Cvijićeva zabilješka

su obilna pašom, barskom travom i tresetištima. Zbog rasprostranjenih partija u tresu, vjerovatno je Treskavica po tom i dobila ime.

Mnogobrojni izvori koje je Cvijić našao na Treskavici su mahom sa malo vode. Vršeći mnogobrojna mjerenja na izvorima, došao je do slijedećih rezultata.

"Vrelo u obluku Hrasnice	*1.113 m (t. vode 5°C)*
Vrelo pod Zubovima	*1.341 m (t. vode 4°C)*
Vrelo pored Velikog jezera	*1.550 m (t. vode 5°C)*
Vrelo iznad Bijelog jezera	*1.72o m (t. vode 2°C)*

Vrelo u Jablan dolovima	*1.570 m (t. vode 5°C)*
Vrelo nad Gornjom barom	*1.647 m (t. vode 6°C)*
Prvo vrelo u Kućarima	*1.675 m (t. vode 1,3°C)*
Drugo vrelo u Kućarima	*1.658 m (t. vode 1°C)*
Prvo Veliko vrelo u Baricama	*1.927 m (t. vode 2,5°C)*
Drugo vrelo u Baricama	*1.932 m (t. vode 3°C)"*

(**27**, 187).

Svoja naučna istraživanja planina u Bosni, nastavio je na Visočnici, Bjelašnici, Jahorini, Romaniji, Igmanu, Velikoj Leliji, Magliću, Raduši, Vitorogu, Šatoru. Na tim planinama proučavao je najviše geomorfološke i glacijalne pojave i došao do veoma značajnih naučnih rezultata.

Ostali rezultati istraživanja reljefa Bosne

Proučavajući planine u Bosni, Cvijić je obratio posebnu pažnju njihovoj tektonici. Do Cvijićevih otkrića smatralo se da je Dinarski sistem jedan od snopova Istočnih Alpa pravca SZ - JI da bi u Albaniji skrenuo u meridijanski pravac. Međutim, Cvijić je utvrdio da je Dinarski sistem samostalna tektonska cjelina *"i da su južni Alpi samo SZ. deo dinarske nabrane zone"* (**27**, 264). On dalje tvrdi, da je Dinarski sistem ne samo tektonski, nego i orografski samostalna cjelina. Kasnijim istraživanjima utvrdio je izvijanje Dinarskih bila i vijenaca iz pravca SZ - JI, dinarskog, prelazi u pravcu SI - JZ,metohijski pravac (meridijanski). Kao uzroke promjene pravca navodi:*"... poprečno rasedanje i izvijanje dinarske, nabrane zone "* (**27**, 167). Utvrdio je i dokazao da planine zapadnog dijela Balkanskog poluostrva nisu ni tektonska cjelina, nego su to dva planinska sistema *"i bar dve lučne nabrane zone"* (**27**, 168). "Razgraničenje izmedju ovih morfotektonskih celina predstavljalo je problem i za takvog ispitivača kakav je bio J. Cvijić". (**28**, 47). Pojam dinarskih planina do Cvijićevih istraživanja bio je ograničen na najviše kraške planine, ali on taj prostor proširuje na sve planine Bosne, Hercegovine i Crne Gore *"i rudne i flišne planine bosanske pripadaju u Dinarski sistem"* (**27**, 164). Geološkom sastavu tla posvetio je odgovarajuću pažnju i izradio niz profila koji presjecaju dinarske planine od jadranske do panonske potoline. Utvrdio je da su najstarije stijene paleozojske starosti, a našao ih je na rudnim planinama, oko Sane i Drine. Mnogo rasprostranjenije stijene su trijaske starosti: verifenski škriljci, crvenkasti krečnjaci, dolomiti, fliš. Otkrio je i dvije značajne razlike između balkanskog i dinarskog sistema (veću moćnost, rasprostranjenost trijaskih i jurskih krečnjaka i jake pokrete u starijim rasjedima - u dinarskom sistemu). Tvrdi da je nabiranje dinarskog sistema bilo najintenzivnije između

eocena i neogena. Duž starijih rasjeda ukazuje na stalno prisustvo i čestu pojavu jakih trusova. Kao glavne tektonske elemente izdvojio je bore i uzdužne rasjede, koji su velike dužine. Uzdužne rasjede utvrdio je duž kraških polja, u skopljanskoj kotlini, koja odvaja rudne i kraške planine Bosne. Jedan veliki poprječni rasjed otkriva u trijaskim stijenama u istočnoj Bosni.

Izdvojio je i odredio strukturne i plastičke karakteristike dinarskog sistema i podjelio ih na: bore, rasjede, planinske vijence, polja i mnogobrojne doline. Odredio je pravac pružanja dinarskih planina u Bosni, kao SZ- JI, sa povijanjem na SI. Prema Cvijiću, erozija nije izmijenila strukturne karakteristike, kao ni rijetke poprečne doline. Otkrio je pravilnost u visinskim prilikama, da Dinaridi rastu u dva pravca:

"I. Od Jadranskog mora prema razvođu (Čvrsnica, Prenj, Treskavica i.t.d), reda se venac za vencem sve veće visine

2. Visina planina dinarskog sistema raste u pravcu sa SZ na JI" (27,171)

Prema visinskim i plastičkim oblicima Dinarske planine podijelio je u tri cjeline: Površi i Brda (koje proširuju i na pojedine dijelove Bosne) u koje je svrstao: Bjelašnicu, Treskavicu, Visočicu, Leliju sa Zelengorom, Volujak sa Maglićem. Ovaj tip planina na SI prelazi u rasturene visoravni (Jahorina, Romanija, Devetak). U ovoj zoni otkrio je debele serije trijaskih i jurskih krečnjaka, koji leže na paleozojskim i verfenskim škriljcima, kao podlozi. Planine je okarakterisao kao prostrane visoravni sa kojih se izdižu oštri grebeni sa zupčastim vrhovima, ispresjecane dubokim, kanjonskim dolinama. Ne karakterišu se pojavom kraških polja (tipskih), a uslijed regresivne erozije riječne doline uvlače u svoj sliv i kraške oblike. U visokim planinama utvrdio je mnogobrojne kraške oblike (u zavisnosti od karstifikacije): vrtače, škrape, klince i hrpe od stijena. U ovoj grupi planina prvi je došao do epohalnog otkrića -tragova starih glečera: cirkova, muteniranih stijena, morenskih bedema. Našao je snježnike, koji se održe tokom cijele godine. Istražujući životne uslove utvrdio je iznad granice šuma zelene oaze, prostrane, bogate travom, alpijske suvati iznad 1500 - 1600 m. Pojas Bila, preovlađuje i tipski je predstavljen u zapadnoj Bosni i to od skopske kotline prema JZ - Jadranskom moru. U pojas Bila, Cvijić je uvrstio planine čiji su grebeni oblika bila ili obilja. On ih upoređuje sa Površima i Brdima i naučno utvrđuje tri osnovne razlike: u sastavu Bila učestvuju i mlađi krečnjaci, niža su, i u njima nije našao ostatke glečera. Na osnovu plastičkih osobina izdvaja ih u zasebnu grupu planina. Za Bila je utvrdio da leže između nizova kraških polja, odlikuju se mrežastom strukturom, rtastim grebenima, nizovima vrtača ili dolova i uvalama. Škrape je veoma rijetko nalazio. Ivični grebeni su strmi, normalnih dolina, nema, pa otežavaju saobraćajne prilike. Bila su oskudna vodom, ali ima pašnih i prostranih livadskih prostora. Ispitivao je mogućnost naseljavanja i privredne eksploatacije kraških polja i Bila, argumentovano utvrđujući njihov kontrast. U Bosni izdvaja tri Bila: (Raduše, Vitoroga i Šatora) i jedno koje djelimično

pripada Bosni (Bilo Dinare). Treća cjelina Rudine i Humine, nastaju južno od Površi i Brda odvojene su nizom hercegovačkih polja i ne pripadaju Bosni.

Mnogobrojne tragove starih glečera otkrio je u planinama Bosne. Otkrio je i ispitivao 16 tipskih cirkova u dinarskim planinama, od kojih je Ćebenski na Treskavici jedan od najvećih. Odredio je i srednje visine dna u pojedinim cirkovima Bosne i graničnoj planini Volujaku:

"Ćebenski u Treskavici *1700 m,*
Dva u Badnjanima u Volujaku *1700 m,*
Štavljeni u Volujaku *1700 m,*
Studenački u Volujaku *1800 - 1900 m"*
(27,187).

Svi cirkovi otvoreni su prema sjeveru i nemaju pravilne oblike (osim Ćebenskog), niti su otkriveni njihovi raznovrsni tragovi.

U planinama Bosne, Cvijić je utvrdio, da se četranaest jezera nalazi u basenima koji stoje u genetskoj vezi sa starim glečerima. Tri su vrste ovog tipa jezera u Bosni: *"... jezera među morenskim bedemima, morenama zagaćena i jezera u kotlinama (u steni)"* (**27**, 189). Morenski bedemi su uticali na oblike jezera, a pri njihovom postanku imala je uticaja glacijacija i kraški procesi. Otkrio je jednu karakteristiku ledničkih jezera, da se ta jezera nalaze u grupama (pet volujačkih, četiri ćebenska). Odredio je njihov oblik, izmjerio veličine, temperature vode (2 - 16°C, tokom jula i avgusta). Utvrdio je da vodu dobijaju od snježničkih vrulja i sublakustrijskih izvora, a rijetko od obilnih izvora, te da podzemno otiču.

Morene je otkrio na više planina Bosne i one, prema Cvijiću, čine sisteme rasprostranjenih bedema. Najniže morene našao je na Treskavici (154o m), a to su i najniži tragovi starih glečera. Utvrdio je i jednu zakonitost "da visina do koje su silazili stari glečeri raste u dinarskom sistemu u pravcu sa SZ na JI" (**27**, 190).

Glečeri u Bosni pripadali su snježničkom tipu, a najduži je bio Ćelebinski oko 3 km. Nisu silazili do riječnih dolina, a kraška plastika uticala je na njihovo kretanje i razvitak. Otkrio je i dva glečera na Volujaku (granična planina Bosne i Crne Gore: štavljanski i rupinski). Dok je štavljanski zaustavljen ulegnućem Poljane i nije sišao do Suhe; rupinski se račva na dva kraka *"levi se pridružio štavljanskom, a desni nije otišao iz cirka dalje od 1 km"* (**29**, 96). Pouzdano tvrdi da je na visoravnima jugoistočne Bosne bilo zaglečeravanja, sličnih fjeldovima. Takav jedan fjeld - zaglečerenu visoravan "od 50-60 km^2" (**29**, 228), otkrio je između Bioča, Maglića i Volujaka. Epohalno je Cvijićevo otkriće je glacijacija na Balkanskom poluostrvu, znači i na planinama Bosne gdje je bila jednostrana *"naročito ograničena na severne i severo-istočne strane njihove"* (**29**,229). To se može objasniti većom zaglečerenošću sjevernih ekspozicija planina, dužim zadržavanjem snijega na tim stranama, osojnoj ekspoziciji. Glacijalne tragove na planinama Bosne poslije Cvijića našli su i

drugi istraživači (A. Penk, V. Devis. F. Kacer). Za svoja otkrića Cvijić konstatuje: *"Nalazak je dvostruko važan... i zato što su glečarski tragovi u Bosni bili dotle pouzdano poznati samo na jednoj planini - moja promatranja na Treskavici"* (**29**, 193).

Izračunao je i utvrdio visinu glacijalne snježne linije čija je srednja vrijednost za dinarske planine 1904 m, a prosječna za planine Bosne 1778 m.

Na planinama Bosne odredio je glacijalne sniježne linije na visinama:

"Gnjat (1806 m)	*1300 m*
Troglav (1913 m)	*1400 m*
Šator (1873 m)	*1580 m*
Treskavica (2088 m)	*1780 m*
Vratnica (2107 m)	*1600 - 1790 m*
Volujak s Maglićem	*890 - 1950 m"*

*(**29**, 230).*

Zaključio je*"... visina glacijalne snežne linije na Balkanskom poluostrvu rasla, pela se u pravcu sa zapada na istok, od Jadranskog primorja prema unutrašnjosti"* (**29**, 231). Na visinu sniježne linije najveći uticaj imao je položaj prema Jadranskom moru, kao i količina padavina koja je u diluvijumu opadala od zapada ka istoku.

Naučno sumirajući pojavu glečerskog fenomena utvrdio je dvije njegove značajne karakteristike koje su uticale i to neznatno na reljef Bosne: relativno kratko trajanje i pojavu manjih glečera. Uporedo sa posmatranjima glečerskih pojava bavi se i istraživanjima krasa. Suprotno glacijalnom procesu kraški fenomen je dug od neogena do danas, planinske visoravni su sastavljene od čistijeg krečnjaka (podesnog za skaršćavanje), a atmosferilije su izdašne. Zato je prema Cvijiću kraški proces od velikog značaja i u planinama gdje je bilo glečera. U planinama Bosne ova dva procesa su se ispreplitala, a iz tog je izvukao važan zaključak:*"... da su karstni oblici dinárskog sistema u svojim glavnim crtama preglacijalni i da stvaranje karsnih oblika ide tako sporo kako se i prema usvojenoj erozivnoj teoriji nije moglo pouzdano misliti"* (**27**, 194).

Na planinama Bosne i drugim dinarskim planinama utvrdio je postglacijalne kraške oblike: škrape, postale iz glečerskih zareza, vrtače, nastale od glečerskih ulegnuća; nizove vrtača, nastale od glečerskih korica. Pri postanku širokih slijepih dolina koja čine prelaze ka poljima, prema Cvijiću preplitala su se oba procesa, (glečerski i kraški), a dna cirkova deformisana su postglacijalnim kraškim procesom.

Neki dinarski kanjoni izdubljeni su diluvijalnim glečerima, a postglacijalnim kraškim procesom preobraćeni u kraške doline. Otkrio je i preglacijalne uvale, nizove vrtača, male vrtače i škrape. Preglacijalni kraški oblici bili su mnogobrojni i raznovrsni.

Na čestim terenskim istraživanjima u Bosni, Jovan Cvijić bavio se i pro-

blemima fluvijalne erozije i akumulacije u dolinama Une, Vrbasa, Bosne, Drine, Plive, Lašve. Utvrdio je prilikom morfoloških proučavanja izvorišnih obluka (Lašve), tri obluka u izvorišnoj čelenki, čije se vode sastaju i čine izvorišnu čelenku Lašve.

U dolini Bosne utvrdio je i otkrio inversne doline njenih pritoka (Misača, Gnjionice, Babine rijeke, Klopačke i Vralačke rijeke). Na osnovu posmatranja utvrdio je riječne, jezerske terase u dolini rijeke Bosne. Rekonstruisao je razvitak doline rijeke Bosne tvrdeći da je tu nekad egzistovalo niz jezera sa najvećim koje se pružalo od Sarajevskog polja do Vranduka.

U dolini Drine utvrdio je naslijeđene zalivske doline. Baveći se istraživanjima u dolini Une i Plive naišao je na moćne slojeve bigra. Proučavajući reljef Bosne posebnu pažnju posvetio je kraškom fenomenu.

Fenomen kraških polja Zapadne Bosne

Na planinama Bosne, Cvijić je otkrio sve kraške pojave izuzev kraških polja. Kako ga je i taj fenomen interesovao više puta boravio je u zapadnoj Bosni i nakon naučnih otkrića u kraškim poljima zapadne Bosne zaokružuje jedan sveobuhvatan naučni problem, kraške morfologije i hidrografije. On naučnim otrkićem u kraškim poljima uz naučnu analizu geneze svih pojava i procesa karakerističnih za kras naše zemlje daje svjetskoj nauci veliki doprinos. Njegova otkrića pored naučnoteoretskih uopštavanja i danas su od velikog kako naučnoteoretskog, tako i privrednog značaja. Najviše se bavi naučnim istraživanjima kraških polja u zapadnoj Bosni, Livanjskom, Duvanjskom, Kupreškom, Glamočkom, Ravnom i Vukovskom polju. Naročitu pažnju i detaljna istraživanja vršio je u Kupreškom polju. Detaljnu pripremu za istraživanja započeo je u svom radnom kabinetu, gdje je na specijalnoj karti 1:75.000 izmjerio njegovu površinu, utvrdio srednje nadmorske visine, visinske razlike dna polja i planina koje ga okružuju, utvrdio njegov oblik i podijelio ga na tri velike cijeline (kotline): Milač, Bajramovačku i Mrtvu, utvrdio njihov dinarski pravac.

U kotlini Milač bavi se prvo istraživanjima geološkog sastava i nalazi verfenske pješčare preko kojih leže crnkasti donjotrijaski krečnjaci i dolomiti s melafirima. Na dnu polja nailazi na nemirnu plastiku sa mnogobrojnim dolinicama koje razdvajaju kose i osamljene glavice. Na ivicama polja uočio je kontakte vapnenskih škriljaca i krečnjaka s dolomitima, a na njihovom dodiru mnogobrojna, jaka vrela. Utvrdio je da se izvorišni kraci najbogatije rječice vodom - Milača sastoje od tri kraka (Jurkovače, Kadinca i Otinovačke rijeke). U dolini Milača naišao je na nekoliko malih jezera. U dolomitima nailazi na niz plitkih vrtača čija su dna presvučena glinom, a vrtače ispunjene vodom

(Gornje, Donje, Lupoglavsko jezero). Zapazio je niz aluvijalnih vrtača, čiji postanak objašnjava survavanjem aluvijuma u krečnjačke pukotine i šupljine. Milačku kotlinu podijelio je na dvije cjeline: višu (Rudopolje) i niže ravni sa tri dijela (Crne bare, Pitome livade i Smiljevača). Ispitujući dolinu Milač nailazi na njegov glavni ponor u Pitomim livadama, te mnoštvo sekundarnih ponora u aluvijalnim vrtačama oko korita Milača. Poniranje voda Milača doveo je u vezu sa povodnjima u Rilić polju, dokazujući to pukotinama u aluvijalnim vrtačama sa prostranijim, razgranatim i dugim mrežama pećinskih kanala. Utvrdio je da se kotlina Milača vezuje na JI sa Rilić poljem-kotlinom Želivodić. Na dnu kotline nailazi na kamenite i aluvijalne vrtače bez hidrografskih pojava. Karakteriše je kao krašku uvalu vezanu vrtačama s Rilić poljem, ukazujući na tom primjeru širenje polja, uvlačenjem u okolne kraške uvale. To je Cvijića navelo na zaključak i naučno otkriće o postanku i širenju kraških polja zapadne Bosne. On je otkrio da su ta polja sastavljena od više, morfološki i hidrografski samostalnih kotlina koje imaju zajednički okvir.

Na južnom obodu Rilić polja zapazio je najdublji urez preko kojeg je oticala voda Kupreškog polja - kad je u neogenu bilo veliko jezero (voda je oticala u Duvanjsko polje).

Posebno je naučno istraživao najveću ponornicu zapadne Bosne, Šujicu. Utvrdio je da nastaje od dva velika vrela, da ponire u Rilić polju, da je od vrela do ponora duga 2 km, a vertikalni raspon od vrela do ponora 150 m. Uočio je vezu rječice Milač i ponornice Šujice. Iz vrela Veliki Stražanj voda se javlja samo kad Milač nadođe i poplavi kraj oko ponora. Tako je počeo proučavanje izdani u krasu, otkrio mnogobrojne podzemne kanale kojima teku velike količine vode, bezbroj podzemnih vodotoka, te morfologiju i genezu tih kanala.

Utvrdio je da je Kupreško polje erozionog porijekla, tektonski predisponirano. Rasjed je imao dinarski pravac. Stijene koje je zapazio u Kupreškom polju su različite, najviše su to: verfenski škriljci, crnkasti donjotrijski krečnjaci, melafiri i jurski krečnjaci. U Kupreškom polju zapazio je niz manjih kotlina od kojih su neke postercijarne starosti. Neogeno jezero oticalo je prema Cvijiću, površinski ka Duvanjskom polju, a Rilićkim ponorima podzemno. Tako su nastale današnje hidrografske prilike koje karakterišu i periodski, manji povodnji. Značajno otkriće i saznanje je da ponornica Šujica, odvodnjava polje, razgranatom mrežom podzemne hidrografije, a da te vode teku u Duvanjsko polje. Profesor Jovan Cvijić odredio je nadmorske visine najviših kraških polja zapadne Bosne: Vukovsko (1195 m) i Ravnog (1195 m), a izračunao je i njihove površine (30 km^2, odnosno 21 km^2). U visokim poljima našao je svježe aluvijalne vrtače, te utvrdio vezu ove dvije cjeline. Ova dva plastična basena povezana su kratkom sutjeskom (Vrata). Za Ravno polje tvrdi da je primjer erozionog polja po postanku, da tektonski nije bilo predisponirano, a da je ravan polja gotovo glatka - ravna, pa je po tom dobilo i ime.

Ливањско Поље

До алеморације поставе отрезане просечно од средине Новембра до краја Маја у јужном, до средине Јуна у средњем а до краја Јуна у северном

Површина ту вјом била око 200 км²

Сада отпада да пљуни настају једно месец дијеле, у Децембру, а престају у главном као и рано, ако не и по нешто дана дијеле

Бодо нараста:

у Жранову Блату до ~~[illegible]~~ 708,25 апс. вис.

у Шевајеву " " " 704,90

у Јасикову Бл (код Пролога) 709,45 м

Има три главне групе пожора"

Назанци-пожор, К. прима Гарјану

у Шевајевом Блату — Лакал-пожор код Гаврановиј

А у Јасикову Бл — Бенски Пожор, Бристови Пожор, Опаки Пожор и Жаменити Пожор.

Livanjsko polje; Cvijićeva zabilješka sa terena

Iz Kupreškog polja ka Glamočkom polju nailazi na greben, kraško bilo, visine od 1830 m. Na bilu zapazio je četiri velike uvale, od kojih je najveća Rbljina, duga nekoliko kilometara, a široka 2 - 3 km. Proučavajući uvale definiše njihovu razliku od polja:"... polja su dublja, sa dnom koje je većim delom ravno i bez vrtača, osim toga debelim su nanosima pokrivena, polja imaju i karakteristične hidrografske pojave, kojih u uvalama nema" (**30**, 80). Dalje tvrdi da su uvale na bilima početni oblici iz kojih se razvijaju polja.

Izračunao je i veličine i nadmorske visine ostalih polja koje je proučavao: Glamačkog (130 km^2, 882 - 950 m), Duvanjskog (122 km^2, 860- 890 m) i najvećeg Livanjskog (380 km^2, 700 - 740 m).

Značajno naučno otkriće je i dvojak uzrok nastanka Glamočkog polja. Gornje polje je nastalo prema Cvijiću na rasjedu, a Donje je erozionog karaktera. Najnižu terasu nalazi na 25 m, a najstariju i najvišu, diluvijalnu na 920 m. Poslije oticanja tercijarnog jezera, nastala je najmlađa hidrografska mreža u Bosni (rječica Ribnjanka sa svojim slivom).

Za Duvanjsko i Livanjsko polje utvrdio je da su tektonski predisponirana, te da se sastoje iz više kotlina. Hidrografske pojave u Duvanjskom polju karakteriše ponornica Šujica, koja tu i ponire i javlja se u Buškom blatu, dijelu Livanjskog polja. Povodnji u Duvanjskom polju su kratki i traju 7 do 8 dana, a mnogo su duži u dijelovima Livanjskog polja, i do 8 mjeseci. Uzroke dužine povodnja, Cvijić je objasnio nadmorskim visinama polja i pravcem oticanja podzemnih voda. Najviša polja su suha i bez razvijene površinske hidrografske mreže. On je utvrdio podzemno oticanje voda ka Jadranskom moru (ka jugozapadu), te pojavu jakih vrela na jugozapadnim dijelovima polja. U Livanjskom polju, na njegovom dnu otkriva rasprostranjena tresišta, koja su i u privrednom smislu korištena. Utvrdio je da je Kraljičin presip diluvijalne starosti i da štiti Bijelo polje od voda Buškog blata.

Posebnu pažnju posvetio je istraživanjima niza manjih polja i uvala (Grahova), na razvođu između Une i Krke. Posmatrajući i naučno sumirajući rezultate istraživanja Grahova, tvrdi da nema manje, a za studije pogodnije oblasti. Geneza Grahova je očigledna i on je ovako naučno objašnjava:

"1. uvale iz kojih poslije postaju:
2. prelazni tip između uvala i polja i uvalski podovi u poljima: Vedro, Marinovačko polje i zaravan Grahovog polja,
3. srastanje uvala u polja i postanak velikih polja nepravilna oblika: upravo se jasno vidi da su sva polja nepravilnog i čudnog oblika mogla postati prerastranjem uvala u polja" (**30**, 120).

Terenski rad omogućio je Jovanu Cvijiću da prvi naučno utvrdi, sumira i teoretski postavi niz novih otkrića o kraškim poljima. On time daje ne samo teoretski prilog svjetskoj nauci o krasu, posebno o kraškim poljima, nego naučno utvrđuje i niz praktičnih, privrednih mogućnosti eksploatacije pojava u kraškim poljima zapadne Bosne. Sva ta istraživanja mogla bi se svesti na

njegova nova otkrića i naučna saznanja o krasu:

- Niko u nauci dotada nije tako opsežno i sveobuhvatno proučavao fenomen krasa i njegovih pojava. On utemeljuje ne samo do tad nauci nepoznatu terminologiju i pojmove, nego i naučno tumači posmatrane kraške pojave. Iako se u njegovo vrijeme sličnom problematikom bave: A. Grund, A. Penk, V. Devis, A. Hajm. F. Kacer, Jovan Cvijić je udario temelje nauci o karstu, pa se njegovi radovi mogu smatrati pionirskim.

- Naučno je objasnio nastanak kraških polja. Analizirajući dotadašnja saznanja o postanku kraških polja, radom na terenu pobija dotadašnje pokušaje tumačenja njihovog nastanka (od nekadašnjih riječnih dolina, salomima velikih razmjera ili salomima u nizovima i grupama manjih saloma, te salomima pećinskih tavanica).

- Tvrdi da su kraške uvale prelazni oblik između vrtača i polja. Kao problem postavlja:"... kako objasniti podudaranje uzdužne osovine polja sa pružanjem slojeva, veliku širinu dna, čudnovate hidrografske prilike i više samostalnih slivova u jednom istom polju" (**30**, 169). Da bi objasnio sve specifične osobenosti polazi od srodnosti vrtača i polja, a naročito polja i uvala, koje smatra prelaznim oblikom između vrtača i polja. "Uvale su veća karsna ulegnuća, širega dna, ali nemirne plastike, bez ravni po dnu" (**30**, 169).Hidrografske karakteristike se razlikuju od hidrografije kraških polja. Uvale su u stalnom procesu da pređu u polja. a proces lokalne denudacije je manji nego kod polja.

- Otkriva niz prostranih denudacionih, fluvijalnih i jezerskih zaravnjenosti, peneplaine, koje se nalaze iznad polja (denudacione, ponegdje modelirane fluvijalnom erozijom na dnu polja, jezerske ili fluvijalne).

- Za kraška polja je utvrdio da su to erozioni oblici. predisponirani tektonskim poremećajima. To su uzdužni rasjedi dinarskog pravca, najviše poremećeni po obodima polja (neogeni slojevi, lapori i gline). Krajem neogena i u diluvijumu tektonski procesi su bili naročito prisutni na istočnim obodima polja. Time objašnjava različitu visinu neogenih i diluvijalnih teresa na sjeveroističnim i jugozapadnim ivicama polja. Time je utvrdio nagnutost tla od sjeveroistoka ka jugozapadu. To su i pravci toka ponornica, a i većinu vrela uočio je na jugozapadnim obodinama polja. Time je dokazao i podzemna oticanja hidrografije kraških polja zapadne Bosne dijelom i ka Jadranskom moru.

- U kraškim poljima zapadne Bosne zapazio je mnogobrojne terase (neogene, diluvijalne i recentne), pomoću kojih je utvrdio genezu hidroloških prilika u istorijskogeološkoj prošlosti kraških polja. Neogene terase je zapazio u najvišim dijelovima, dobro su očuvane i od starih su stijena. Diluvijalne terase su slabo očuvane i u nižim su dijelovima. Postdiluvijalne terase najčešće su u jugoistočnim dijelovima polja. Utvrdio je da su krajem neogena kraška polja zapadne Bosne bila preobraćena u jezera. Klimatske promjene

i podzemna oticanja uticala su na nivoe jezera (dubina jezera u Livanjskom polju bila je i do 30 m). Snižavanje nivoa jezera, Cvijić je pratio prema visinama terasa do visine periodskih poplava. Utvrdio je da su neogena i diluvijalna jezera nestala razvojem intenzivnog kraškog procesa. Otkrio je bogatu mrežu podzemnih tokova, rijeka i potoka, a utvrdio je i ograničenost izdani u krasu. Povlačenjem podzemnih voda u niže nivoe, nastaju i šire se mnogobrojni podzemni kraški oblici, pećine. Proces erozije i udubljivanje podzemnih voda jača spuštanjem jadranske kotline. Tvrdi da je bilo mnogo više kraških polja u geološkoj prošlosti, ali da su ih riječni tokovi otvorili. Regresivna erozija i erozija podzemnih mlazeva uvlače u svoje slivove kraške depresije. Zato je prema Jovanu Cvijiću nestalo mnogo kraških polja.

- U ovom specifičnom prostoru, kraškim poljima zapadne Bosne, Cvijić je uspostavio organsku vezu između prirode i čovjeka. Ziratne zemlje nema, pašnjaci su slabi, oskudica je vode, česte su višemjesečne poplave , otežane žetve (dugi povodnji), skromni životni uslovi omogućuju *"karsni način žavota"* (**31**, 73)). Zato se stanovništvo iseljava i naseljenost je slaba, pored njegove velike plodnosti. Vazduh je čist *"... skoro nema vlage u vazduhu, čija je čistoća i svežina jako oseća i blagotvorno utiče na zdravlje stanovništva"* (**31**, 74). Intervencijom čovjeka moguće je razviti šumarstvo i korišćenje hidroenergetskih potencijala. Istakao je značaj kraških vrela za mogućnost formiranja većih naselja, te uočio njihov privredni značaj i perspektivu (za mehaničko pokretanje mašina, mlinova i dobijanje hidroenergije). Veliku perspektivu predskazao je poljoprivredi, ali samo u slučaju izgradnje sistema za navodnjavanje. Istako je i privredni značaj pećina u krasu za dobijanje vode. Za brži preobraćaj i eksplaotaciju zemljišta u kraškim poljima neophnodna je intervencija čovjeka. On je ukazao i na značaj pojave tresetišta i perspektivu njihove eksploatacije. Naučnoistraživačkim otkrićima u planinama i kraškim poljima Bosne Jovan Cvijić, obogatio je svjetsku nauku i odgovorio na mnoga nepoznata pitanja i probleme koji su do tada bili u nauci nepoznati i nerazjašnjeni.

Antropogeografska istraživanja

Boraveći više puta u Bosni na naučnim ekskurzijama, Jovan Cvijić bavio se prevashodno problemima fizičke geografije. Međutim, posmatrajući kompleksno geografske probleme on se bavi i drugim geografskim disciplinama. U prvom redu to su antropogeografska, etnografska i druga naučna istraživanja. *"Istraživač koji putuje velikim područjem nehotice se nalazi pobuđen da preduzima i antropogeografska posmatranja"* (**32**, 59). Istraživanja migracija, naseljavanja stanovništva, privrede, materijalne i duhovne kulture, psihički tipovi i drugi naučni problemi Bosne imaju izuzetan

značaj za geografsku i niz drugih nauka. "Ono je izvanredno značajno ne samo zbog ogromnog broja fakata koje je Cvijić sakupio i niza problema, nazovimo ih i mi antropogeografskim, koje je otkrio i rešio nego i zbog metoda koje su u mnogo čemu sasvim originalne" (**33**, 17).

Antropogeografska, etnografska i druga njegova istraživanja zasnivaju se ne samo na proučavanju literature, arhivske građe, izvora, nego što je od odlučujućeg značaja, a i karakteristično, na dugogodišnjem direktnom posmatranju pojava. Za te pojave, istraživanje ističe: *"A u tom pogledu su Bosna i Hercegovina zemlje među najinteresantnijim u Evropi. Ispitivači tih pojava mogu dati najviše originalnih rezultata, jer je narod etnografski svež i s dobro očuvanim tradicijama"* (**32**, 322).

Prema mišljenju Milorada Vasovića: "Antropogeografski problemi kojima se Cvijić bavio mogu se svrstati uglavnom u slijedećih šest grupa: "I) kulturni pojasevi ili zone različitih civilizacija, 2) geografski raspored i migracije stanovništva; 3) oblici privrednog života; 4) klasifikacija naselja po položaju i tipu; 5) tipološka klasifikacija kuća i 6) etnopsihičke osobine Južnih Slovena" (**33**, 19).

On se bavi svim ovim naučnim pitanjima i u Bosni, ali ih i proširuje na:

a. metodološka uputstva za proučavanje Bosne i Hercegovine i potrebama za tim istraživanjima i

b. geografskopolitičke probleme Bosne i Hercegovine.

Geografski raspored i migracije stanovništva

Profesor Jovan Cvijić je utvrdio da su na geografski raspored stanovništva balkanskih naroda bili od presudnog uticaja reljef, srednjovjekovni istorijski događaji i metanastazička kretanja. Kontinentalni blok naseljavaju Južni Sloveni, koji se najviše bave zemljoradnjom i stočarstvom, u planinskim predjelima. On tvrdi da su se ilirska plemena, Tračani i ostaci Kelta pretopili u asimilaciji s Južnim Slovenima. Stanovništvo uglavnom živi u selima, a razlika gradskog i seoskog stanovništva po načinu života je velika.

Na stanovništvo Bosne veliki uticaj imao je prodor, osvajanja i vjekovno zadržavanje Osmanlija, kao i austrougarska okupacija i aneksija. Veliku pažnju Cvijić je posvetio proučavanju tih uticaja, ali njegova istraživanja u domenu migracionih kretanja spadaju u njegova najvažnija naučna otkrića. *"... počevši od kraja XIV veka, pa kroz tursko vreme do naših dana, izmešteno je skoro sve stanovništvo na prostoru od Velike klisure na Vardaru, pa do Zagrebačke gore"* (**26**, 129). Proučavajući migraciju u Bosni, utvrdio je četiri glavne grupe selidbenih struja u dinarskoj i centralnoj oblasti.

Najznačajnija struja koju je utvrdio najjača je dinarska struja naseljavanja,

koja je polaziła iz zemlje matice (Raška i Zeta), te najaktivnijih oblasti, prave zemlje matice (Hercegovina, Crna Gora sa Brdima, Sjenica, Peštar i novopazarski krajevi). Jedna značajna struja kretala se i preko Drine u Bosni. Ovom strujom naseljena je naročito istočna Bosna. Važna grana kretala se ka Bosni iz Stare Raške, Hercegovine i Crne Gore. Ona se račvala na nekoliko struja naseljavanja: ka dolini Drine, Tuzli, Posavini, centralnoj Bosni, Bosanskoj krajini i kraškim poljima zapadne Bosne. Poslije pada Srbije (1459. godine) srpsko stanovništvo se iseljavalo u Bosnu (iz okoline Beograda i Smedereva).

Prema Cvijićevim istraživanjima mnogo su veća i značajnija kretanja bila iz Bosne.

"1. *Migracione struje koje su plavile Dalmaciju (okolinu Dubrovnika, Makarsku, Omiš, Split, Šibenik, Bukovicu i Ravne kotare),*
2. *Migracione struje iz zapadne Bosne kretale su se ka Žumberku, druga grupa ka Beloj Krajini, a dosezala je do Maribora, a treća grupa došla je u Baranju, Bačku, do iza Subotice.*
3. *Jedna slabija struja uzdužnim bosanskim putem prodrla je do Metohije, Kosova i Laba"* (**26**, 127).

Utvrdio je da je obim ovih struja i seoba bio veliki. Nailazio je po Bosni na selišta i temelje zgrada bez stanovništva, toga je navelo na zaključak da: *"Ima krajeva koji su pre Turske naizgled bili gusto nastanjeni, a posle seoba je u njima ostalo sasvim retko stanovništvo"* (**26**, 128). U početku najezde Turaka stanovništvo iz ravnica i kotlina povuklo se u planinske krajeve, kasnije je taj proces bio suprotan, ali on nije po obimu značajan, kao navedeni pravci kretanja struja ka sjeveru, jugu, sjeverozapadu, sjeveroistoku. Bosnu svrstava u metanastazičke oblasti, ali u njoj izdvaja: *"... jedan deo našeg naroda koji je bio najmanje pokretljiv. To su muslimani Bosne i Hercegovine"* (**26**, 137). Sva značajnija, veća kretanja u Bosni, prema Cvijiću izvršena su do kraja XIX vijeka. Krajem XVII i početkom XVIII vijeka značajna su kretanja sa sjevera ka jugu. Poslije okupacije Bosne i Hercegovine emigrira značajnije muslimansko stanovništvo, a katoličke porodice se vraćaju u Bosnu iz Dalamacije, Like i Slavonije. Osim pravca kretanja glavnih struja i mlazeva Cvijić je utvrdio prevoje preko kojih se prelazilo, način kako su migranti prihvatani na putu i u novoj sredini. Sva kretanja stanovništva posmatra dijalektički, za svako migraciono kretanje utvrdio je mnogostruke i raznovrsne uzroke, kao i posljedice tih kretanja. On tvrdi da se uzroci prepliću, ali da su najvažniji istorijskopsihološki i ekonomski. U istorijskopsihološke uzroke iseljavanja uvrštava: tursku najezdu, uticaj janjičara, seobe prouzrokovane austroturskim ratovima, migracije zbog buna, seobe usljed vjerskih gonjena, utakmice franjevačkih župa, preseljavanja kao posljedicu ratova za nezavisnost. Ekonomski uzroci iseljavanja koje je Cvijić utvrdio u Bosni su: ekonomske pogodbe za stalno iseljavanje, klimatska kolebanja, kmetski

režim, periodične ili sezonske seobe i slučajni uzroci.

Posebnu pažnju, Cvijić je posvetio naučnom istraživanju jednog karakterističnog iseljavanja stanovništva iz Bosne: iseljavanju bosanskih muhamedanaca. Seobe su počele okupacijom Bosne. Utvrdio je više uzroka ovog iseljavanja, ali ističe glavne: političke, psihičke, vjerske i ekonomske. Ovo iseljavanje pratio je od njegove matice do novog zavičaja ovog stanovništva u Turskoj.

U Beogradu ,na željezničkoj stanici, posmatra danima napaćene i bespomoćne ljude sa mnogo djece. *"Ima više od dva meseca kako ih vozovi neprekidno nose i niko ih ovde i sa nikakvim razlogom ne može zaustaviti. Oni na kraju krajeva odgovaraju: svi će se iz Bosne iseliti"* (**34**, 85). Vršio je detaljna naučna istraživanja adaptacije ovog stanovništva u Turskoj i utvrdio veoma teško prilagođavanje u novoj domovini. *"Odmah posle doseljavanja su mnogi izumrli, neke cele porodice. Računaju da ih je za pet godina po doseljavanju oko 1/3 pomrla, naročito deca.. Bilo je teško gledati te opale i oronule ljude, mahom predstavnike nekoliko najpoznatijih i najsilnijih bosanskih porodica"* (**34**, 85 i 86). Prati i povratak rijetkih muhamedanaca iz Turske u Bosnu. Jednu porodicu sreo je na povratku iz Turske u vozu za Beograd. *"Iselio se sa ženom i četvero dece pre dvadeset godina i bio je imućan... Na posletku je ostao bez dece i igde ičeg. Bio je sačuvao rečitost Bosanaca, i predstavio mi je živo i sa suzama u očima ne samo materijalne nevolje, već i onaj duboki bol, koji tuđina i zabluda u čovjeku ostavljaju"* (**34**, 88). Saosjećajući sa teškoćama ovog stanovništva naročito ističe štetne posljedice ovog iseljavanja[1].

S obzirom na masovno iseljavanje muhamedanskog stanovništva ukupan broj stanovnika Bosne se smanjivao, a njihova imanja ostajala su kao mogućnost naseljavanja stranog stanovništva. Bilo je nastojanja da se iseljavanja kontrolišu, prate i zaustave[2]. Bavi se i naučno istražuje probleme

---

1 O štetnosti iseljavanja muhamedanskog stanovništva iz Bosne u Tursku pisali su čak i Carigradski listovi:
- "Ikadam" (od 31. oktobra 1908. godine)"... takve seobe koje se čine iz patriotskih pobuda, više donose štete nego li koristi" (35, 2),
-"Sabah" (od 31. oktobra 1908. godine)"... s političkog gledišta nije nikako pametno i korisno da muslimani ostavljaju svoje domove... te je za njih mnogo korisnije da ostanu u svojoj domovini" (36,1),
- "Seadet" (od 30.10.1908. godine)"... ako bih htjeli da se isele pogriješili bi protiv logike i razuma"(37, 4),
-Sarajevski "Bošnjak", br. 47 za 1909. godinu objavljuje jedno pismo iz Turske (prenosi ga iz lista "Terdžimani Hakikat", Carigrad od 27. januara 1909.), "... Pošli smo u malu Aziju kao slijepci bez ikakvog smisla i svrhe... Mnoge porodice ostaviše svoju koljevku i dođoše u Aziju gdje je život i običaj posve nepoznat, a ljudi opet sasvim drugi... Ja se nadam da će naš narod jednom shvtiti da je seljakanje jedan očiti ponor u koga će se svaki strmoglaviti koji pokuša svoju domovinu ostaviti i ovamo se iseliti... Ovo sve napisah u dobroj namisli gledajući svaki dan na tužnu i jadovitu sliku i položaj naših nesretnih muhamedanaca. Dobročinitelj bosanskih muslimana" (38, 6).

2 Okružnoj vlasti u Banjoj Luci - Derventa, žandarmerijska stanica, javlja žandarmerijska stanica Brod."...

koji se javljaju kao posljedica migracionih kretanja. Ističe *"... da se brže i dublje menjaju ljudi koji se kreću i putuju i koji nemaju stalno mesto stanovanja, nego nepokretni ili sedećivi"* (**26**, 159). Te promjene naučno analizira s tri aspekta: prilagođavanja novoj geografskoj sredini, etničkom i socijalnom prilagođavanju i promjenama koje nastaju kao posljedica etnobioloških procesa. Sve te transformacije ne odvijaju se bez teškoća, brzo i prosto. One se na izvjestan način isprepliću i kombinuju, ali uz snažan otpor. Doseljenicima nigdje proces prilagođavanja nije lak. Mijenjajući životne uslove, prilagođavaju se novim, kao i novim zanimanjima (stočari iz Bosne postaju zemljoradnici i voćari). U izboru mjesta nastanjivanja biraju slične terene iz matice, zadržavaju u početku svoje navike i običaje, gradnju kuće, pa i geografske nazive.

Proces socijalnog i etničkog prilagođavanja prema Cvijićevim otkrićima ide po pravilu da se doseljenici prilagođavaju običajima starinaca ili starijih doseljenika. Izveo je slijedeće zaključke o tom procesu:

"- proces prilagođavanja zavisi od broja starinaca i od njihove asimilacione sposobnosti, i kad je manji broj starinaca nego doseljenika, oni često nametnu svoje osobine i navike doseljenicima, zbog napred pomenutih uzroka, prilagođavanje prema starincima se lakše i potpunije izvrši kad su doseljenici dolazili postepeno i u manjim grupama,

- dalje, način prilagođavanja zavisi od broja doseljenika i njihovih osobina, koje su različite prema zemljama maticama iz kojih su došli,

- stepen do koga su se prilagodili doseljenici zavisi od doba kolonizacije ili vremena koje su doseljenici proveli u zemlji kolonizacije i
- zatim od veće ili manje udaljenosti između zemlje matice i oblasti kolonizacije, i velike grupe kad odu daleko od zemlje matice, tako da ostanu bez veze sa njom, pre izgube svoje karakteristične osobine i prilagode se starincima" (26, 168). Sposobnost prilagođavanja dinarskog stanovništva je različita. Za one koji su naselili zapadnu Srbiju ističe: *"Dugo je bilo trenja između ta dva sloja stanovništva, dok doseljenici nisu nadvladani" (26, 169).* Istražujući sposobnost prilagođavanja analizira Osaćane (stanovnike Osata, na lijevoj obali Drine), koji su se bavili građenjem poznate kuće osaćanke. Oni naročito u Šumadiji u prvoj generaciji mjenjaju zanimanja, prilagođavaju se uspješno novoj socijalnaoj sredini. Postaju zemljoradnici, trgovci stokom, šljivama, ali brzo onemoćaju, pa su se samo po tome razlikovali u svojoj sredini.

Proces prilagođavanja u varošicama bio je takođe predmet Cvijićevih posmatranja i istraživanja. Taj proces izazivao je velike nesporazume u odnosima stanovništva. Na primjeru svoje rodne Loznice u koju su se najviše doseljavali Crnogorci i Krajišnici mogao je uočavati razvoj odnosa doseljenika

---

Pojedini muslimani iz Sijekovca namjeravaju napustiti svoju domovinu... Imućni će ostati, a proleterijat će naći put za Aziju. Okrug Brčko i Bjeljinja biće telegrafski obavješteni od expoziture u Brodu da zaustave u početku raseljavanje". (39, 1 i 2).

i starinaca. Doseljenici su formirali i dva nova dijela varošice. *"Loznica je bila jedna od najuzrujanih varoši u Srbiji; mnogi su se svađali, parničili, često tukli. Najmanji povod razdvajao je varoš na neprijateljske tabore. U krajeve ljutih krajišnika i Crnogoraca, majke iz straha nisu decu puštale. Strasna i dinastička borba... Starinske porodice su jedva držale svoj nivo i način života pred navalom sirovih doseljenika... Baš sudarom ovih raznovrsnosti i suprotnosti vršilo se izjednačavanje i prilagođavanje"* (**26**, 166 i 167). Taj proces prilagođavanja i izjednačavanja nije bio ni lagan, ni kratak, ali je rađao jedan svoj karakterističan *"osoban i pravi lokalni ili regionalni tip"* (**26**, 167). Prema Cvijiću i etnobiološki procesi: ukrštanje brakova između doseljenika i starinaca unutar jedne vjere i između vjera od značaja su za stvaranje novog etničkog amalgama i izjednačavanja stanovništva Bosne. Taj proces je bio tako jak da su se formirale nove etničke grupe, varijeteti i tipovi. Stanovništvo Bosne imalo je uticaja na asimilaciju romanizovanog stanovništva, kao i na sloveniziranje Jadranskog primorja. Utvrdio je da se stanovništvo jedne migracione struje nikad potpuno ne održi sa svim svojim karakteristikama, ali da samo izuzetno mijenja narodnost i vjeru. Stanovništvo Bosne koje se odselilo u Štajersku i Baranju, nije bilo mnogobrojno i bilo je bez ikakvog ekonomskog i socijalnog položaja *"... takve rasturene oaze ne mogu se dugo održati"* (**26**, 186). Naročito je utvrdio da su seobe bile od velike važnosti za stupanje i izjednačavanje našeg stanovništva. Putujući Bosnom, gotovo da nije nailazio na starince, oni su asimilovani doseljenicima. Doseljenici su donijeli nove navike, običaje, folklor, diljalekte. Sve su to prenosili i Dinarci: na sjever, sjevoeroistok, zapad, jug. *"Tako su se u pojedinim krajevima ove velike metanastaziČke oblasti obrazovale nove etničke i psihičke grupe, i najvećem broju od njih dalo je pečat dinarsko stanovništvo"* (**26**, 189). Seobe migracionim strujanjima imale su uticaj na izjednačavanje osobina naroda, stvarale su i prepreku za prodor stranih uticaja, a imale su uticaja i na ideje o stvaranju jedinstvene države.

Cvijićev doprinos istraživanjima privrednog života

Osvajačkim pohodima Osmanlija mijenja se i ekonomski sistem koji je vladao do kraja XIV vijeka u Bosni. Zemlja je pripadala, vladaru, vlasteli, sveštenstvu i crkvi. Osmanlije su uz ove vlasnike davale velike komplekse zemlje islamiziranom stanovništvu. Novi gospodari, vlasnici zemlje zvali su se begovi i spahije, njihova zemlja čitluk ili čifluk, a seljaci koji obrađuju zemlju, kmetovi. Propast Turske nije promjenila ove odnose na bosanskom selu. Neke oblasti Bosne, uglavnom planinske uživale su autonomiju; seoske zadruge bile su vlasnik zemlje i šume. Partrijarhalna organizacija zadruga,

porodičnih zajednica imala je svoju zemlju, a zadržala se u nekim planinskim krajevima Bosne i mnogo poslije Cvijićevih istraživanja. Veliku pažnju posvetio je istraživanjima stočarstva, kao i stočarskim kretanjima. Utvrdio je dva glavna stočarska kretanja: stočarska spuštanja ili zdig i stočarska penjanja - izdig. Bosanski stočari sa površi Jadranskog sliva spuštali su se u zimovnike na Jadransko primorje, a onih okrenutih Panonskom basenu prezimljivali su sa stokom u dolini Save. U Panonsku niziju i Jadransko primorje stočari su tjerali stoku (najviše ovce) da prezime, a kretanje stočara u planine, na izdig karakteristično je za prehranu stoke tokom ljeta. Naročito je detaljno istraživao način stočarenja u planinama, izdig. Utvrdio je da stanovništvo Niske Hercegovine iz Humina i Rudina, ide najdalje sa svojim stadima, penjući se na visoke planine Bosne.

Oblasti mediteranske klime tokom ljeta nemaju paše (ljetne žege spale travu), pa stočari početkom juna kreću sa stadima na visoke planinske pašnjake (1400 - 1600 m nadmorske visine), gdje provedu na ispaši do početka mjeseca septembra. Stočari imaju na planinama svoje stanove (kolibe od drveta) i torove za stoku. Tokom ljeta spuštali su svoje proizvode, mrs, na pazare (pijace) bližnih gradova, a viškove su otpremali svojim kućama. Njihovi putevi bili su poznati, a zvali su ih humski ili humljački. Glavni uzrok stočarskih kretanja bio je traganje sa ispašom i sijenom. Utvrdio je da postoje velike razlike u načinu života stanovništva Bosne, kao posljedica: raznovrsnog reljefa, klime, zemljišta, oblika svojine, zanimanja, stepena civilizacije i kulture, tipa naselja, vjeroispovjesti. U nizijskim dijelovima Bosne i riječnim dolinama stanovništvo se najviše bavilo zemljoradnjom (najviše se gajio kukurz, zbog njegove višestruke važnosti -glavna ishrana ljudi i stoke); pšenica, a u planinskim predjelima: raž, ovas, ječam, proso, heljda. Veliki prostori u Bosni bili su pod voćnjacima, a najrasprostranjenije voće bila je šljiva. U višim i planinskim predjelima stanovništvo se najviše bavilo stočarstvom.

Najznačajnija hrana bila je kukuruza, pura, cicvara, jajaruša, čimbur, sir (pletenac i škripavac), surutka, kiselo i slatko mlijeko, pekmez,pasulj, krompir, kupus. Meso se jelo jedino za vrijeme svetkovina. Začini su se malo ili gotovo nikako koristili. Zanatstvo je bilo slabo razvijeno u bosanskim kasabama. Industrija je bila u začetku, kao i rudarstvo i njihov uticaj osjetio se neznatno samo u gradskim naseljima.

Istraživanje naselja Bosne

Profesor Jovan Cvijić istraživao je ljudske aglomeracije u Bosni. Podjelio ih je u dvije velike grupe: gradska naselja (posljedica više civilizacije) i seoska naselja (prostije jedinice naseljavanja). Na položaj i razvitak gradskih naselja presudan uticaj imale su geografske pogodbe, a na položaj i razvitak seoskih

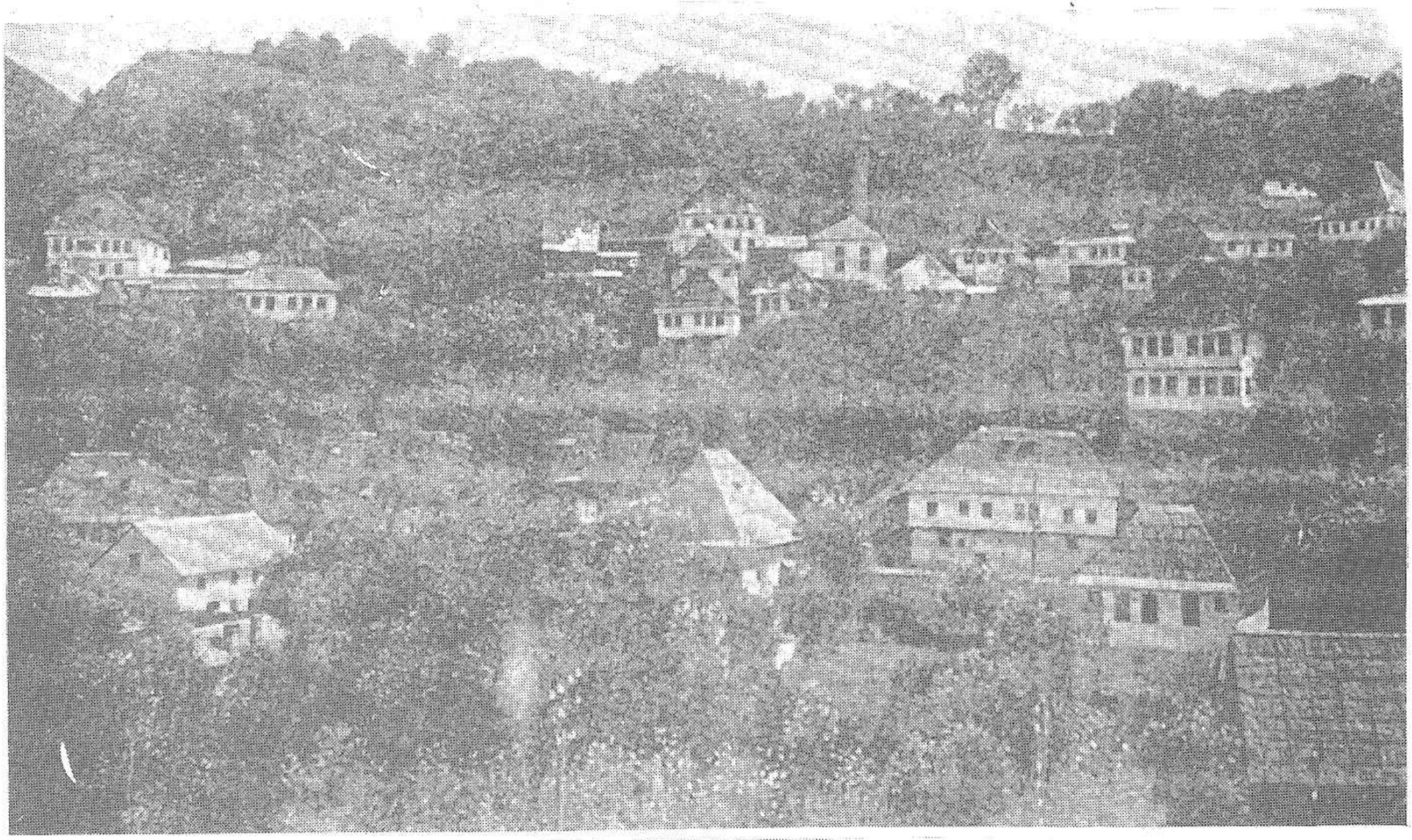

Varoš Travnik. Fotografija koju je objavio J. Cvijić

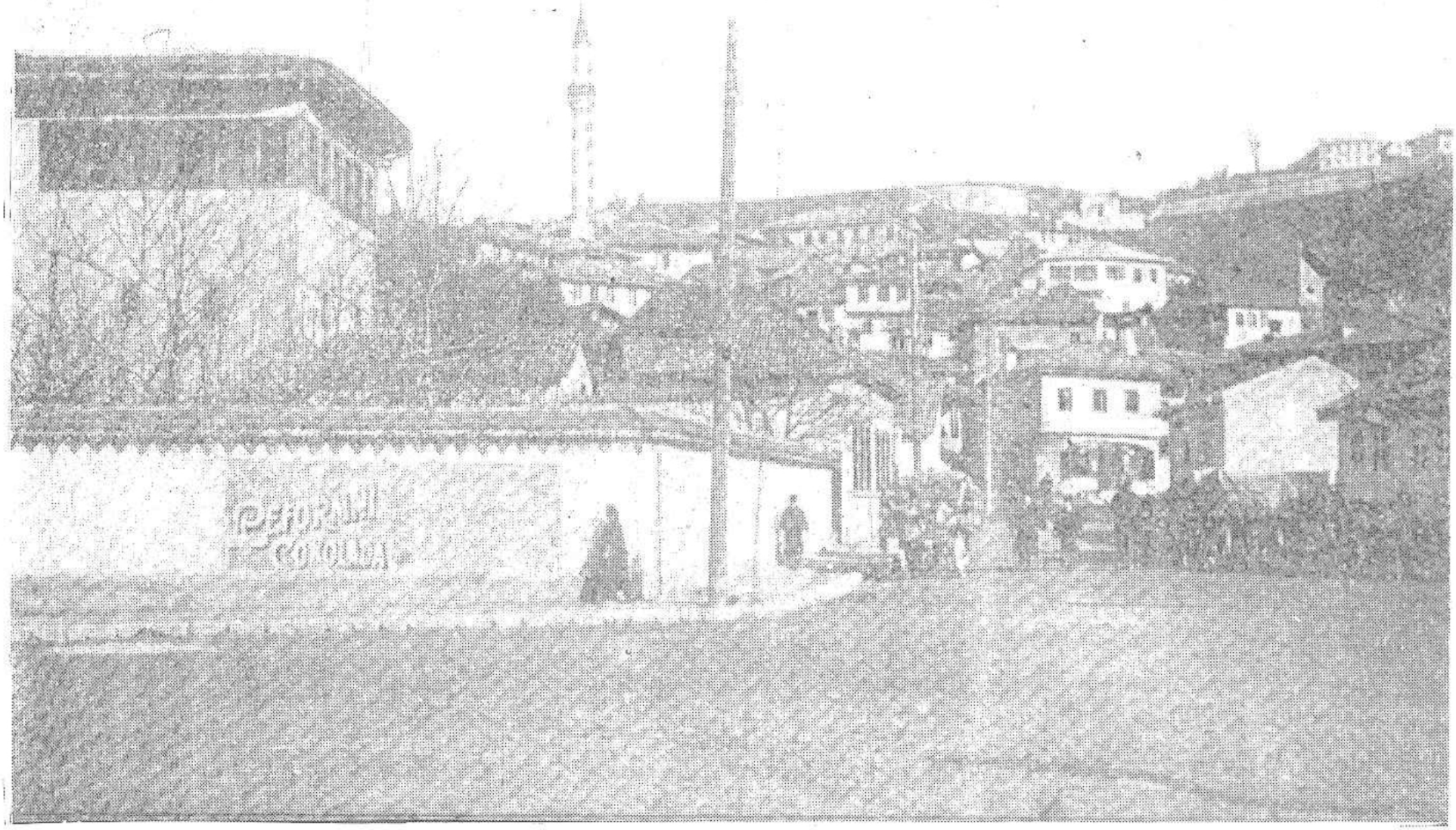

Sarajevo stari dio grada tursko-istočnjačkog tipa, Fotografija koju je objavio J. Cvijić

naselja važnija je topografska pogodba. Za nastanak sela utvrdio je da su presudne prirodne pogodnosti, dok kod nastanka gradskih naselja prožima više elemenata: istorijski razvoj, uticaj civilizacija, komunikacije, razvoj saobraćaja, etnografske prilike. Proučavajući gradska i seoska naselja ističe dvojak pristup istraživanjima: kabinetski (kojim se mogu ispitivati naučno samo gradska naselja) i terenski (kojim se mogu istraživati seoska naselja, na osnovu poznavanja lokalnih prilika i ekonomskih pogodbi).

Na položaj gradskih naselja najveći uticaj imao je proces spajanja i prožimanja. U Bosni je izvršio klasifikaciju gradskih naselja prema položaju i tipu. Prema položaju utvrdio je slijedeće kategorije gradova:

- varoši koje se nalaze u dolinama riječnih tokova: Drine, Bosne, Vrbasa, Une i Sane.
- srednjovjekovni gradovi na brdima koji su u kasnijim epohama preinačeni,
- gradovi, utvrde na liticama, ostatke nekadašnjih naselja koji su vremenom pretvoreni u ruševine,
- glavna naselja kraških polja.

Prema funkciji gradove, varoši u Bosni podijelio je na:

- istorijsko strategijske: Jajce, Bobovac, Vranduk, Doboj,
- trgovačke: Banja Luka, Prijedor, Bosanska Krupa,
- inudstrije željeznih predmeta: Sarajevo, Zenica, Foča, Kreševo, Fojnica,
- rudarske: Srebrenica, Tuzla,
- kiseljake, ljekovita mjesta: Ilidža, Kiseljak i Guber.

U varoši - gradove Bosne uvrštava još: Bugojno, Brčko, Bihać, Šamac, Bosanski Brod, Maglaj, Visoko, Bijeljinu, Janju, Zvornik, Višegrad, Kladanj, Olovo, Cazin i Kladušu.

Usljed različitih kulturnih uticaja prema Cvijiću, razvili su se različiti tipovi gradova u Bosni:

- Mješoviti tip u kojem su preovlađujući turskoistočnjački uticaji. On je preovlađivao u varošima islamiziranog stanovništva. Ima sličnosti sa vizantijsko turskim varošima, samo su mnogo kitnjastiji od njih. Ulice su uske, krivudave, kaldrmisane; sa mnogobrojnim sokacima, čepencima, a drvena građa preovlađuje. Kao tipičan grad mješovitog tipa ističe Travnik *"Gotovo sve kuće bile su drvene građe, daskom pokrivene. Čudan utisak ostavljaju divanhane, kamerije, lonđe, koje se nad Lašvu nadnose; prozori su sa drvenim gustim rešetkama ili mušepcima"* (**26**, 248). Zapazio je u samoj čaršiji mnogobrojna turbeta (groblja) paša i vezira. Još jedna važna karakteristika gradova Bosne ovog tipa je bogatstvo izvorske, tekuće vode, koja se razliva i teče skoro svakim dvorištem. U ovaj tip gradova uvrstio je i Sarajevo."*Još se u nekoliko održala i još je kitnjasta i stara varoš u Sarajevu, na levoj obali Miljacke"*. (**26**, 248).
- Varoši patrijarhalnog tipa sa srodnim osobinama šumadijskim varošima: Tuzla, Bijeljina, Brčko i

- Gradovi mediteranskodalmatinskog uticaja: gradovi zapadne Bosne; Livno i Duvno.

Seoska naselja daleko je više ispitivao. Njegova istraživanja seoskih naselja veoma su detaljna, iscrpna i ona su od daleko većeg značaja od istraživanja gradova. Dao je i naučno do detalja obradio metodološki pristup proučavanju seoskih naselja. Seoska naselja posmatrao je veoma kompleksno. U odnosu na visinske razlike dijeli ih na: sela na visinama (kuće na stranama dolina, pobrđu, na površima do visine od 1.600 m) i sela u dolinama, jarugama, ravnicama i dnu kotlina. Sela na visinama uvrstio je u sela razbijenog tipa, a sela u dolinama su zbijenog tipa. Sela oba tipa našao je u Bosni, tim što su sela razbijenog tipa mnogo češća. Naročitu pažnju posvetio je topografskim pogodbama za formiranje sela. Sela Bosne okarakterisao je i razvrstao u slijedeće tipove:

Selima razbijenog tipa pripadaju:

a. Starovlaški tip kao dominirajući, najrasporostranjeniji i glavni tip. Njegove glavne karakteristike su: veliko prostranstvo, dužina (5-6 km), razdjeljena su na male zaseoke (udaljena jedan od drugoga i do 2 km), a pojedine kuće su daleko jedna od druge. Te zaseoke osnovale su porodične zadruge, a zovu ih po topografskim nazivima ili najstarijoj zadruzi. *"Nije retko da su kuće dva sela bliže jedna drugoj, no kuće istog sela. Iz tog izlazi da je ovakvo naselje rastureno, retko na jednom, već mahom na više brda, između kojih su potoci i rečice" (26,264)* Ova sela formirala su se u krčevinama, a razvijala su se na dva načina:

"...umetanjem novih kuća između starih, najčešće između dva kraja (džemata), te nestaje granica među krajevima i nastanjivanjem izvan sela, ali na seoskom ataru, te tako nastaju raselice" **(24**, 264).

- Kraški tip sela po vrtačama, uvalama i kraškim poljima. Kuće u kraškim poljima su u nizu 2 - 3 km (većina sela Livanjskog i Duvanjskog polja), po obodu polja.

b. Sela zbijenog tipa su manje razvijena u Bosni, ali ih je zapazio najviše u ravnicama, dolinama, na riječnim terasama i plavinama. Na nastanak i formiranje sela ovog tipa u Bosni presudan uticaj imao je: čitlučki ekonomski sistem i tursko-istočnjačka civilizacija. Međutim, ona se ne razlikuju od slobodnih sela ovog tipa. Kuće zbijenog tipa sela se gotovo naslanjaju jedna na drugu, okućnice su malene, ili ih nema. Sela ovog tipa narastaju i šire se spolja, gradnjom novih kuća. Karakterističan tip zbijenog sela u Bosni je:

- Turskoistočnjački tip sela, u kom su kuće gotovo priljubljene jedna uz drugu i bez okućnice. Sokaci su vijugavi, ponekad i pokaldrmisani. Dvorišta su ograđena zidovima,a kuće povučene sa sokaka, i bez prozora na strani sokaka. Najčešće su to sela islamiziranog stanovništva Bosne.

U Bosni je Cvijić zapazio i sela mješovitog tipa. Kao glavne uzroke nastanka formiranja preovlađujućeg razbijenog tipa sela u Bosni izdvaja: reljef, šume,

ekonomske uzroke, kulturne uticaje, patrijarhalni način života, etične predispozicije, političke prilike.

Klasifikacija kuća

Baveći se naučnom klasifikacijom kuća u Bosni, Cvijić polazi od niza faktora koji su uticali na njenu gradju i oblik. Sve te faktore dijeli na prirodne (klima, vegetacija, tlo i reljef) i društvene (kmetski sistem, zadružni život, istočnjački uticaji). Detaljno proučavajući tipove kuća u Bosni uočava njihovu znatnu i brzu evoluciju pod uticajem prodiranja civilizacije Istoka i Zapada, metanastazičkih kretanja, etičkih sklonosti, promjena zanimanja stanovništva.

Najrasprostranjenija stara kuća u Bosni bila je jednodjelna brvnara, koja je doživjela svoju genezu i promjenu u vertikalnom i horizontalnom smislu.

Najkarakterističniji tipovi kuća koje je istraživao u Bosni su:

- Brvnara šumovite dinarske oblasti, kuća šumovitih krajeva (čista brvnara ili polubrvnara, polučatmara). Kuće su sa ili bez kamenog temelja; pretežno sa jednom prostorijom u kojoj gori vatra. Na nagnutim zemljištima pod donjim dijelom kuće izgrađivan je i dosta visok zid koji zatvara prostor za štalu (rjeđe za podrum), te ovakve brvnare čine prelaz ka kući na ćelici. Krov je bio strm i visok u planinskim predjelima, a pokriven je šindrom ili šimlom. Na krovu je ostavljen otvor, badža za odvod dima i prodiranje svjetlosti. Na jednom od krajeva bilo je ognjište, a kuće su bile sa dvoja naspramna vrata. U horizontalnom razvoju prvo se dodavala ostava, a zatim soba. Pojavom sobe postaju polubrvnare: kuće od brvana, a soba od pleteri ili čatme. Takve kuće naišao je Cvijić u istočnoj Bosni (pravili su ih Osaćani), srednjoj i zapadnoj Bosni. U srednjoj i zapadnoj Bosni i kuća i soba u većini slučajeva bile su od brvana. U vertikalnom razvoju prelaz od prizemne brvnare ka kući na sprat, činila je kuća na ćelici, a gradile su se pod alpiskim uticajem. Na spratu bi pod strmim krovom gradili jednu ili dvije sobe. Brvnara je pod raznim uticajem širena u vertikalnom i horizontalnom pravcu, tako da je Jovan Cvijić nailazio na brvnare sa dva ili tri sprata.

- Turskoistočnjačke kuće i kule su veoma rasprostranjene, a građene su pod uticajem istočnjačke arhitekture. Kuće su od ćerpiča ili pleteri, okrečene i ćeramidom pokrivene; na sprat su. U prizemlju je ambar, štala, a u gornjem dijelu su sobe. Iznad sprata su drveni čardaci-boj, sprat sa sobama. Naročito su takve kuće gradili begovi, ishodne kuće na beglucima. Kuće islamskog stanovništva rijekto su građene od drveta, ali su veoma često gradili kamene kule za stanovanje. U prizemlju je bila smještena posluga, na prvom spratu soba za gospodare, a na višim spratovima harem. U turskoistočnjačkim kućama sobe su bile strogo odjeljene na odaje za muškarce (selamluk), žene

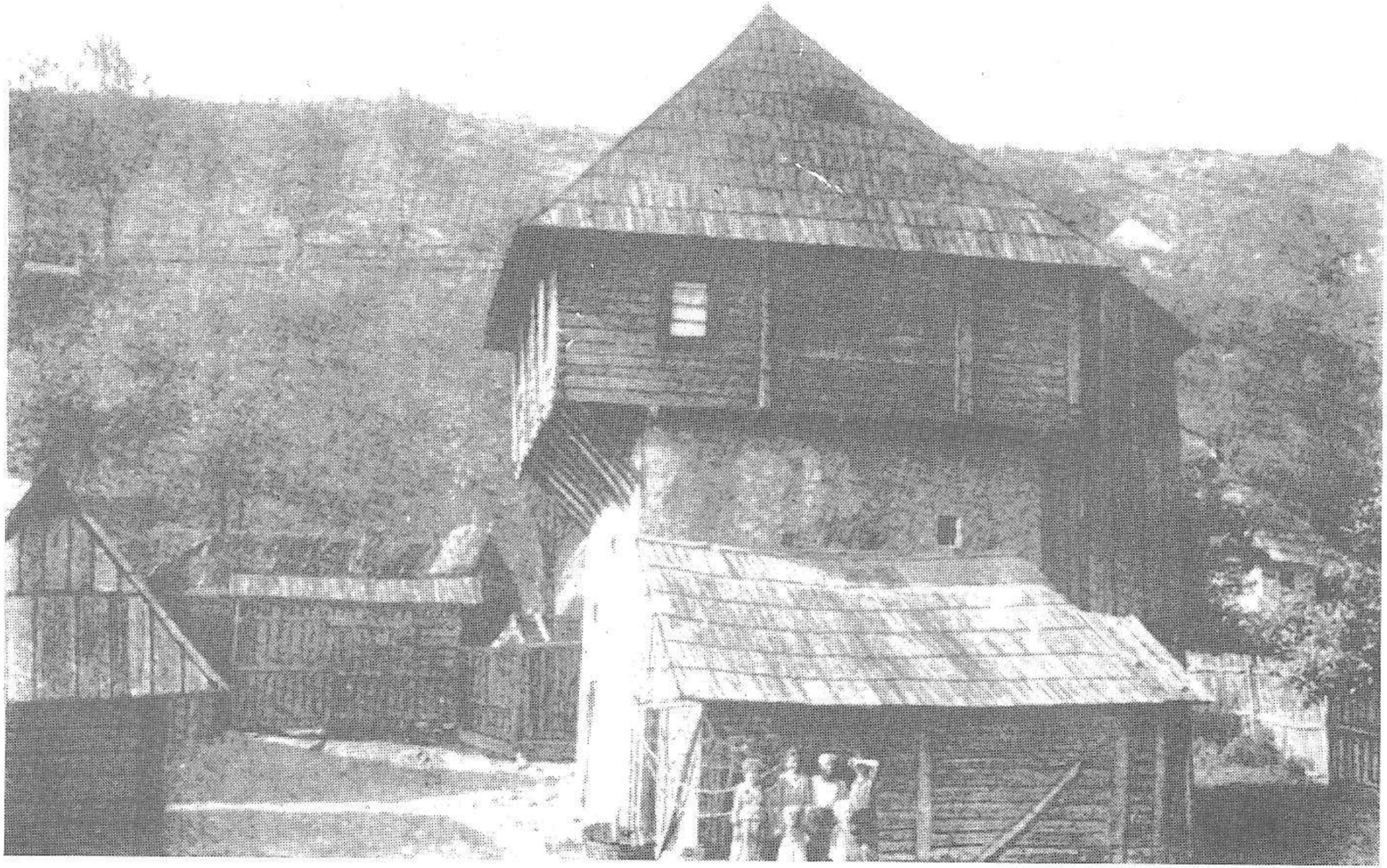

Cazin, čaršija s drvenim kućama. Foto J. Cvijić.

(haremluk) i kupanje (hamamdžik). Dvorišta ovih kuća opasana su visokim zidovima i zatvorenom kapijom. Avlije su kaldrmisane, popločene.

- Novi tip kuće sa zidanim temeljom građen je od cigle, a rijeđe od ćerpiča ili pleteri. Kuće su pokrivene crijepom ili ćeramidom i sve više potiskuju brvnare i kuće turskoistočnjačkog tipa. Ova kuća je sa više soba: domaćinova, gostinska, a ima i kuhinju. Prozori su postakljeni. Domaćini su ostavljali i stare brvnare i polubrvnare, kojim su određivali namjenu prema potrebama domaćinstva. Ovaj tip kuće naglo se širi i J. Cvijić je dao naučnu prognozu da će se ovaj tip kuće brzo proširiti i preovladati, te da će naročito brvnare".. *trebati tražiti samo u zabačenim planinskim krajevima"* (***26***, 306). Novi tip kuće najviše je rasprostranjen u Cvijićevo vrijeme bio u Posavini i dolinama rijeka Bosne.

- Kamena kuća golog krasa karakteristična je za kraška polja zapadne Bosne. Kuća je na temeljima, a zidana je kamenom (najviše od razvalina starih gradova, manje od travertina). Kamena kuća veoma je postojana. Pokrivena je kamenim pločama, crijepom, a rjeđe slamom. Najprimitivnije oblike kamene kuće koje je Cvijić zapazio bile su jednodjelne kamene kuće, ali su mnogo češće bile dvodjelne i trodjelne. Sobe su odvojene perdom ili čatmom. Oko kuća za stanovanje Cvijić je u Bosni zapazio i niz zgrada sa različitim funkcijama. Najviše tih zgrada zapazio je u oblastima razvijenog zadružnog života, a njihov broj zavisio je od razvijenosti ekonomske moći zadruge. Najčešće su to: kuće bez kreveta; magaza, ambar, štale, koševi za kukuruz, mlječari, kokošinjci, svinjci, kačare, hljebne peći, klanice. Imućniji stočari imali su na planinama svoje katune, kolibe, stanove za smještaj čobana i torove za ovce. Kad bi se čobani kretali za ovcama sa sobom bi vukli (na saonicama) male, drvene zgradice za svoj smještaj, kućare.

Interesantno je da Jovan Cvijić ne pominje jednu dosta raširenu pojavu građevina u Bosni, hanove i karavansaraje[1], koji su služili za odmor putnika i karavana. U nekim hanovima bile su smještene prodavnice i gostionice, odsjedali su putnici; a oni su dosta česte i karakteristične građevine u Bosni. Izgrađeni su naročito ulaskom Bosne u sastav Otomanske države, koja je razvila karavanski saobraćaj. Hanovi i karavansaraji, građeni su naročito uz glavne puteve, a prema funkciji, dijelili su se na; hanove uz puteve, trgovačke i sezonske (liječenje i izleti). Hanovi su bili različite veličine: najprostiji su bili slični velikim štalama sa većim prostorom za smještaj konja i manjim sa ognjištem i klupama za odmor ljudi.

Složeniji i razvijeniji hanovi bili su na sprat. U prizmelju složenijih hanova

---

1 "Hanom se označuje zgrada za konačenje putnika, a to isto znači i karavansaraj. Razlika hana i karavansaraja je u tome što je putnik u hanu plaćao konak i zimi ogrijev, dok je konak u karavansaraju bio besplatan, a za hranu i ogrijev morao se brinuti sam putnik...
Han je tečno poduzeće, a karavansaraj je humanitarna utanova... Dobrotvorne ustanove u kojima su putnici mogli da prenoće i dobiju besplatno hranu zvale su se musafirhane" (40, 29).

bila je štala, a na spratu su sobe za spavanje i odmor. U razvijenijim hanovima bilo je i prostorija za trgovinu i gošćenje, a obavezno u svim hanovima bila je i kafana. Razvijeniji hanovi u gradovima imali su i nadkrivena dvorišta (suldurme) za vezanje konja i sofe (hladnjake) za odmor putnika. U većim gradovima hanovi su izgrađivani s velikim dvorištima, magazama, hambarima, spremištima, podrumima, abdesthanama (kupaonicama), sanitarnim uređajima, sobama za spavanje, trgovinama i kafanom. Hanovi, karavansaraji i musafirhane građeni su od kamena, brvana, ćerpiča, na četiri vode, prekriveni šimlom. Prema evidenciji hanova iz 1878. godine u Bosni i Hercegovini bilo ih je "602, a 133 naselja su dobila svoje ime po hanu" (**40**, 71). Hanovi su imali određene specifičnosti, režim rada i života, pa su ih mnogi putopisci opisali[1], kao veoma značajne i korisne ustanove u Bosni.

Etnopsihičke osobine stanovništva Bosne

Profesor Jovan Cvijić bio je veliki poznavalac stanovništva Bosne. Proučavajući geografsku sredinu utvrdio je da ona*"... utiče ne samo na tok istorije, na raspored raznih civilizacija, na migracije, na etničku podelu, položaj i tip naselja, već isto tako neposredno ili posredno ona utiče i na psihičke osobine stanovništva"* (**26**, 347). Pri proučavanju uticaja na formiranje narodnog mentaliteta koji se isprepliću sa geografskim uticajima posebnu pažnju obratio je na istorijske, etničke i socijalne. Njegova metodologija istraživanja i metode su originalne: direktno posmatranje, etnopsihički profili, razlika stanovništva zemlje matice i stanovništva kolonizovanja koje je istog porijekla, indirektnog posmatranja i do danas su aktuelne. *"Na osnovu iskustva i znanja, dobijenih pomenutim načinima, izlazi da su različne i preinačene psihičke osobine vezane za oblasti, koje su geografski individualne... Dalje, u dinarskoj planinskoj zoni - gdje po duhovnim i moralnim osobinama u nekoliko različito stanovništvo"* (**32**, 131). Prema tome podijelio je dinarsko stanovništvo u dva psihička varijeteta (panonskih planinskih i jadranskih planinskih strana). U nekim krajevima, županama, oblastima i zemljama (Šumadija, Bosna, Dalmacija) živi stanovništvo koje ima *"preinačene duhovne i moralne osobine stanovništva i takve oblasne jedinice, u granicama jednog tipa ili varijeteta, nazvaću psihičkim grupama"* (**32**, 131). Za navedena

1 "Oko devet sati po noći dođosmo napokon u Omerov han, poslije kako smo iz sveg grla vikati mogli da nam donesu fenjer ili svijeću, jer nam ni konji ne viđahu više kuda koračahu. Došavši u han legosmo polu mrtvi na tvrdi pod, po kom bijaše prostrto nekoliko starih sagova i pod svaki jedan jastuk... sutradan podvore nas hljebom i kafom kakva se rijetko dobiva u evropskim kafanama" (**41**, 17).
"... vidiš uz cestu pokoji drveni han pred kojim putnici ispijaju kafe i rakijane... ovdje ćemo zobiti konje... mlad i okretan handžija sveo nas je u maleni čardak nad Vrbasom i služi kavom" (**42**, 84).

istraživanja koristi i rezultate drugih nauka ili se i sam bavi njima (etnografija, lingvistika, pravo, istorija, antropologija). Njegov napor je krunisan naučnim rezultatima o etničkom jedinstvu i mnogobrojnim zajedničkim psihičkim osobinama. *"Osim jezika osnovne su psihičke crte iste kod Srba-Hrvata i Slovenaca... Ova su se plemena uzajamno poznavala i počela su osećati da čine jednu nacionalnu celinu, naročito počevši od turske najezde u XVI veku i posle velikih migracija. Tad se rodila svest o nacionalnom jedinsvu"* (**26**, 354).

Stanovništvo Bosne, prema Cvijiću pripada dinarskom tipu, a predstavljeno je najviše: bosanskim varijatetom i muhamedanskom grupom. *"Stanovništvo bosanskog varijateta, Srbi, pravoslavni, katolici i muslimani naseljavaju zelenu i romantičnu Bosnu, naročito doline Drine, Bosne i Vrbasa"* (**26**, 405). U Bosni je naišao na staro stanovništvo, ali i na mnogobrojne doseljenike iz Šumadije, Raške, Hercegovine, Crne Gore, Like, Mačve, okoline Valjeva. Reljef je jedan od značajnih faktora što je stanovništvo Bosne veoma različitih osobina.

Za pravoslavno stanovništvo utvrdio je da je sličnih osobina dinarskih ljudi. Žive patrijarhalnim životom, a najvažnije im je zanimanje stočarstvo. Veoma su energični, borbeni, slobodni, buntovni, poduzimljivi, daroviti. *"Vrlo čvrsto se drže onog što smatraju za pravilno. Zbog njihove nesalomljive volje smatraju ih za vrlo tvrdoglave: nazivaju ih "bošnjačke glave"* (**26**,406). Međutim, ima mišljenja da su manje gipki u intelektualnom i moralnom pogledu, da su trome i manje žive inteligencije, (tako o njima misle užičke Ere). Profesor Jovan Cvijić to osporava i ističe: *"Često je sve ovo kod njih samo po izgledu, maska ravnodušnosti koja im je ranije služila da izbegnu udarce ugnjetača, zaostatak od turske vladavine"* (**26**, 406). Veliki broj buna i ustanaka u Bosni, Cvijić objašnjava razvijenim nacionalnim osjećanjem. Utvrdio je bogatstvo folklora, veliku želju i težnju naroda da se oslobodi Turske, a zatim i austrougarske vlasti.

Za katoličko stanovništvo utvrdio je da je u manjem broju, te da jednim manjim dijelom (Kreševo, Fojnica, Vareš, Kiseljak), mješavina Srbo-Hrvata i saksonskih rudara. Najčešće se bave zanatstvom i rudarstvom.

Dobio je utisak da su nacionalno nezainteresovani. Dolinu Save, naseljavaju doseljenici iz Slavonije, živahni, veseli, skloni uživanjima. Ovom stanovništvu pripada i grupa porijeklom iz Dalmacije (doseljeni u XIX vijeku). Ovo stanovništvo se bavi zemljoradnjom, stočarstvom i trgovinom. Zdravi su i *"kuće su im pune dece"* (**26**, 407). Školuju se i ima ljudi velike intelektualne vrijednosti.

Najviše se bavio proučavanjem karakteristika stanovništva muhamedanske grupe:

- Utvrdio je oblasti u kojima žive muhamedanci (od Save kroz Bosnu do Mitrovice na Kosovu i dalje). Nastanak ovog stanovništva u Bosni (kojeg ima

oko 750.000) objašnjava: *"Najčešće su potomci bosanskohercegovačkog plemstva i bogumila ili paterena koji su primili Islam po Turskom osvajanju Bosne i Hercegovine"* (**26**, 408). Taj proces počeo je krajem XV, a trajao je do XIX vijeka. Osmanlijsko stanovništvo, koje se doselilo u Bosnu iz Turske, pod uticajem sredine i miješanja sa muhamedancima potpuno je asimilirano, a zaboravilo je i svoj jezik. Utvrdio je da se ovo stanovništvo najmanje kretalo u Bosni, te da govori srpskim jezikom sa dosta turskih riječi (ikavci su i jekavci). Proučavao je i društvene i etničke razlike ovog stanovništva i izdvojio tri karakteristične grupe: Staro plemstvo (čine begovi i zasužni ratnici), drugu grupu čine slobodni seljaci, a treću, kmetovi (muhamedanci bez zemlje, koji obrađuju begovsku zemlju). Naročite promjene utvrdio je kod begova, društvenog sloja koji je gospodario. Ove promjene objašnjava uticajem Korana, islama, istočnjačke kulture i perifernog položaja Bosne u turskoj državi.

- Uticaj Korana i islama prema Jovanu Cvijiću, mijenja i utiču na život stanovništva i njegove karakterne osobine. Taj uticaj nije mogao uništiti najvitalnije osobine Dinaraca. Zadržalo se etničko srodstvo, očuvan je jezik, prezimena. Poislamljeno stanovništvo prema njegovim otkrićima zadržalo je žive uspomene na svoje srodnike, a neki su zadržali i slavu i druge običaje. Bošnjaci sebe smatraju najboljim muhamedancima, željeli su zadržati tradicije Osmanlija i kad su se ovi pokušali mijenjati pod uticajem Evrope. Usvojili su sva načela islamske vjere: raj, k'smet (vjeru u sudbinu), kejf. Za ovo stanovništvo karakteristična je velika vjera u sudbinu koja ukorjenjuje ljenost i nemar, jer su ljudski rad i napor nekorisni. Jedino tokom ratova ova osobina se gubi, a malo je ima i kod poislamljenih seljaka, usljed svakodnevne teške borbe za egzistenciju. Ističe i neke osobine kojih je manje kod bosanskih muhamedanaca, ali ih ima (nezainteresovanost, tromnost, nekritičnost, naivnost). Istražujući karakteristike ovog stanovništva naišao i na vrlo preduzimljive muhamedance, naročito snalažljive i sposobne trgovce. Utvrdio je da su dinarski muhamedanci usvojili mnogobrojne istočnjačke običaje i obrede (hrana, način života, kuća, namještaj, odnos prema ženi).

- Muhamedanska vlastela zadržala je osobine moćne bosanske srednjovjekovne vlastele: osionost, plahovitost, ponos, ratobornost. Mogli su živjeti bezbrižnim životom, a izražen interes imali su prema zabavi, pjesmi, dobrim konjima, kićenju konja, oružju. Otud prema Cvijiću, razvijeni filigranski i sarački zanati u Bosni. Bosna je bila pod uticajem silovite i riterske vlastele, a begovi, dostojanstveni i uglađeni, ali *"... koja nije imala predstave o vremenu u kom živi i o naprecima u svetu"* (**26**, 412).

Muhamedanci seljaci u Bosni uglavnom su imali svoju zemlju, bili su imućni i bogatiji od hrišćana do kraja XIX vijeka. Povučeni su, vezani za kuću i okućnicu, zbog nesigurnosti u imovini (u vrijeme Cvijićevih istraživanja austrougarski su podanici). Srdačni su, gostoljubivi i otvoreni. Žele da im se ukazuju počasti, laska, a veći interes pokazuju za materijalnu moć i vjeru,

nego za intelektualna pitanja. Naslućuju i predosjećaju događaje, a drže veoma do ličnih interesa. Uporni su u vjerovanju, izrazitu sklonost izražavaju prema disciplini, poslušnosti i potčinjenosti. Zapazio je i njihove druge osobine: sažaljivost, dobrotu i duševnost.

- Turci su svojim prodorom i vjekovnom vladavinom ostavili mnogorojne tragove turskoistočnjačke kulture. Tragovi su veoma upečatljivi u materijalnoj kulturi: tipovi varoši i sela, čaršija, kuća, namještaj. Utvrdio je uticaj na ornamentima, priboru za konje, jeziku, navikama. Turci su u Bosnu donijeli kafu, duvan, neke vrste cvijeća i voća. Iako se Cvijić nije bavio stručnim istraživanjima uticaja na književnovst, utvrdio je da ih je bilo: preko duhovitih priča (u kojima se prepliću: duhovitost, lukavost, oštroumnost, glupost), koje se uvijek završavaju pobjedom glavnog junaka. Iz svih duhovitih priča mogla se izvući i veoma lucidna filozofsko-životna pouka.

- Upoređivao je dinarske i ostale muhamedance, te došao do zaključka da se u mnogome razlikuju. Kod drugih muhamedanaca nije nailazio na izraženu potčinjenost, osjećajnost za živopisima. Bosanski muhamedanci su *"... najrevnosniji privrženici novoj veri"* (**26**,415). Iz takvog odnosa proizašle su mnogobrojne posljedice u ponašanju prema svojim sunarodnicima. Po svaku cijenu htjeli su da dokažu ispravnost prelaska na islam i njegove prednosti kao i odanost Carigradu.

- Dinarski muhamedanci imali su veliki uticaj na divan, zauzimali su visoke položaje u Carigradu i vojsci (naročito u janičarskim jedinicama). Veliki veziri, dinarski muhamedanci uspjeli su da u XVI i XVII vijeku srpski jezik postane zvaničan jezik sultanove kancelarije, štitili su od razaranja srpske manastire i stanovništvo. Austrougarska politika temeljila se na pojačavanju vjerske netrpeljivosti, a zadržala je i agrarno uređenje iz turskog perioda. Time su bosanski muhamedanci bili povlašteni, ali oni aktivno učestvuju u nacionalnom pokretu za oslobođenje od austrougarske vlasti i stvaranju južnoslovenske države.

Naučnim argumentima-protiv okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine

Ni jedno krupno političko i društveno pitanje iz istorije naših naroda, kojima je Cvijić bio savremenik, nije ostalo bez njegovog aktivnog stava. Njegov stav i uvjerenje bili su da naši narodi bolju budućnost mogu graditi samo zajedno u jednoj zajednici i jednoj državi. Dok nije došlo do ovog stava njegovo mišljenje o ovoj problematici prošlo je kroz više faza. On napušta ideje o

ujedinjenju pripajanjem srpskoj državi i ostvarivanjima rješenja srpskog pitanja. Zato za naučnu ocjenu ovog aspekta njegovog rada treba poznavati čitavo njegovo životno djelo, a ne jednostrano citirati izvode iz njegovih prvih radova o ovoj problematici.

Povodom okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine, Cvijić diže svoj glas, obavještavajući svjetsku javnost o teškom političkom, društvenom i ekonomskom položaju Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. On svojim naučnim radom i analizom aneksije Bosne i Hercegovine svijetu prezentira jugoslovenski i evropski problem i nagovještava svjetski obračun silom, prvi svjetski rat, kao jedini moguć način oslobođenja malih država i naroda od moćnih i velikih sila. On je svjedok velike krize austrougarskih okupacionih vlasti u Bosni i Hercegovini. Poznavao je i uticao na širok krug javnih i kulturnih radnika, prvih školovanih ljudi koji su u vrijeme njegovih prvih boravaka u Bosni vodili borbu za crkvenoškolsku autonomiju (1896-1905. godine). "Njegov ugled u Bosni i Hercegovini naročito raste za vrijeme borbe protiv aneksije ovih zemalja 1908-1909". (**43**, 988). Aneksijom Bosne i Hercegovine u veoma težak položaj dolaze i Srbija i Crna Gora. Ovo pitanje prema Cvijiću postaje međunarodno i ima daleko šire implikacije ne samo za anektirane zemlje, nego i za nacionalno politički položaj srpsko-hrvatskog naroda. Koliko je Cvijić dijaletkički prilazio rješavanju ovog pitanja može se vidjeti iz njegove vizije: *"Na posletku je uhvatilo korena duboko osećanje da za srpsko-hrvatski narod nastaju veliki događaji, koji se možda mogu samo za neko vreme odgoditi"* (**32**, 197). Aneksijom Bosne i Hercegovine ugrožen je geografsko-ekonomski i politički položaj Bosne i Hercgovine, Crne Gore i Srbije, a ona postaje *"... skoro opkoljena zemlja, a mi smo postali uhapšen narod... Srbija je dakle odredbama i konvencijama Berlinskog ugovora ekonomski zatvorena kao u mišolovci i predata na milost i nemilost dualističkoj monarhiji"* (**32**, 200 i 203). Geografski, Srbija gubi izlaz na more preko Foče i Bileće, granice prema Evropi bile su zatvorene, trgovina i plovidba Đerdapom bila je skupa i duga, Austro-Ugarska Monarhija ograničila je uvoz iz Srbije. Sa Austro-Ugarskom monarhijom bila je potpisana konvencija po kojoj je bila prekinuta svaka veza Srbije i Bosne i Hercegovine. Tako je Srbija postala ekonomski osakaćena, geografski uklještena između dva aspiranta na njenu teritoriju, politički obespravljena, i onemogućena da učestvuje u borbama za teritorijalnu i nacionalnu samostalnost južnoslovenskih naroda. Prema Cvijićevim istraživanjima, vizijama nove države i tvrdnjama, Bosne i Hercegovine je"... *centralna oblast i jezgro jednog naroda"* (**32**, 205). On osporava i napada aneksiju: *"Takve kombinacije su najveća besmislica; one ne samo ne osiguravaju mir, već su leglo stalnih nemira i opasnosti za mir, naročito nameštено bure baruta pored velike vatre, koja ga sa svih strane liže"* (**32**, 205). Iznoseći rezultate svojih istraživanja naglašava: "da srpskohrvatskim jezikom govori oko deset miliona stanovnika... odmah smo

iza Rusa i Poljaka po broju... od Nemačke granice do Carigrada nema većeg naroda od našeg" (32, 206). Upoređuje broj stanovnika i ističe da smo već od Čeha, Bugara, Mađara, te da imamo zavidan priraštaj: *"U tom velikom kompleksu ili etnografskoj oblasti srpskog naroda Bosna i Hercegovina imaju centralni položaj "*(**32**, 206); ističući da se stanovništvo od Istre do Makedonije može sporazumijevati. On ističe da mješovito stanovništvo Bosne i Hercegovine može uspješno uticati na razlike stvorene istorijskim razvojem *"između zapadnih i istočnih zemalja, istog naroda i da se one još čvršće spoje, no što je sada slučaj, u jednu kulturnu celinu"* (**32**, 208). Ističe i neke sličnosti Bosne sa ostalim susjednim prostorima: jezik, literaturu, folklor, kulturne i trgovačke veze.

Austro-Ugarska aneksija Bosne i Hercegovine pokazala je jasne ciljeve dinastije ili dvorsko-vojničke struje kojoj je bio cilj eksploatacija i teritorijalna ekspanzija. Niz obećanja datih na berlinskom kongresu nije ispunjen (Dalmacija nije povezana željeznicom sa zaleđem, agrarno pitanje nije riješeno). Unijet je duh Austro-Ugarske administracije (birokratski), a *"... najpotpuniji režim tutorisanja, do virtuoznosti izveden u Bosni i Hercegovini, može biti poslednji primer stare policijske države "*(**32**,210). Širena je vjerska netrpeljivost, koja je unosila stalni nemir i napetost. Narod je smatrao Austro-Ugarsku *".. za neprijatelja i mahom je duboko mrzi... zbog takvog narodnog neraspoloženja nema ni u jednoj oblasti zemljine kugle toliko žandarmerije i vojske kojima se narod zastrašiva, kao u Bosni i Hercegovini"* (**32**, 211). Prema nekim izvorima, Cvijić navodi da je za držanje u pokornosti jednog i po miliona stanovnika Bosne i Hercegovine trebalo Austro-Ugarskoj sredstva više nego Engleskoj za Indiju (300 miliona stanovnika). Egzaktnim pokazateljima i uporedbama ekonomskog stanja Bosne i Hercegovine, Cvijić je pokazao kolonijalni duh Austro-Ugarske. Agrarno pitanje nije riješeno. Najveći broj seljaka činili su kmetovi (bez zemlje) i Cvijić navodi kao dokaz:

"Velikih posednika 2,13%	*Slobodnih seljaka (koji imaju svoje zemlje) 33,45%*	*Kmetovi (bez imalo svoje zemlje) 38,25%*	*Polukmetovi (poluslobodni seljaci) 11,26%*

Kmetovi plaćaju begovima po pravilu 1/3, državi 1/10 od prinosa zemlje. Zadržan je dakle, potpuno Turski agrarni sistem, onaj koji je poslednji put regulisao odnos između begova i kmetova". (**32**, 214). Stanje slobodnih seljaka i polukmetova nije se u materijalnom statusu razlikovalo od kmetova. Nemilosrdno su eksploatisane šume Bosne, samo 1907. godine (u krunama) *"izvezeno je toga 28 milijuna"* (**32**, 214). Rudnike željeza, mangana, uglja i sva veća industrijska preduzeća i radionice preuzela su dionička društva-kolonijalno, eksploatatorskog poslovanja sa najvećom mogućom dobiti.

On konstatuje i veliki napredak u izgradnji željezničke mreže, ali ističe da su one rađene u cilju lakšeg izvoza sirovina, šuma, ruda i strategijskih razloga. Razvoj školske mreže i kulturnih institucija bio je podređen direktnom uticaju osvajačke politike. Bosna je u to vrijeme imala 810 učitelja (Srbija 2375), tri srednje škole (Srbija, 20), viših i visokih škola nije bilo. Ograničavana je svim silama sloboda ličnosti, razvoj nacionalne svijesti i političkih djelatnosti. Bila je ograničena i sloboda kretanja iz mjesta u mjesto, kompromitovana je lična sigurnost: *"Ima vrlo mnogo neravnopravnih i sumljivih građana"* (**32**,215). U Bosni se brzo zalazi *" ... u Istok, koji je više pitoresk, nego zemlje evropske Turske"* (**32**,217). Veliki ekonomski, politički, nacionalni problemi sve više su kod stanovništva Bosne rađali težnju za oslobođenjem i samostalnošću. Taj proces bio je izražen i Cvijićevom tvrdnjom: *"Postoji dakle jasno izražena težnja da ceo jugoslovenski kompleks od Trsta do Soluna čini jednu nacionalnu celinu i razvija kulturu na nacionalnoj osnovi"* (**32**, 221). Kako u to vrijeme nema jedinstvene državne tvorevine, ustaljene države, u južnoj Evropi to Jovan Cvijić vizionarski predviđa konačan obračun između Austro-Ugarske i naših naroda: *"Srpski se problem mora rešiti silom"* (**32**, 226), a Bosna i Hercegovina, *"... su po vrednosti naroda, po njegovom centralnom položaju u etnografskoj masi srpsko-hrvatskog naroda i po zgodnoj mešavini pravoslavnih i katolika ključ je srpskog problema... One su najvažnija oblast i za rešavanje srpko-hrvatskog i time jugoslovenskog pitanja"* (**32**, 208). Tako je aneksijom Bosne i Hercegovine, 1908. godine aktuelizirana težnja za ujedinjenjem u državu Južnih Slovena, a mišljenje i ideje Jovana Cvijića o tom pitanju i praktično potvrđene.

Najvažnija antropogeografska otkrića u Bosni mogu se izdvojiti prema predmetu i rezultatima njegovih istraživanja:

- Svojim originalnim metodološkim istraživanjima Bosne, Cvijić je otkrio, utvrdio i opisao najznačajnija kretanja stanovništva Bosne. "Cvijićev metod u istraživanju migracije i porijekla stanovništva možemo uporediti sa sadašnjim metodom "dubinskih istraživanja" ("case study") u društvenim naukama" (**44**, 229). To su njegova najvažnija antropogeografska otkrića u Bosni. Tačno je utvrdio dinarske struje koje su se kretale ka Bosni i iz Bosne. On je utvrdio i krajnje prostiranje kretanja, njegove pravce i specifične oblike. Za svako kretanje utvrdio je uzroke i posljedice, puteve kretanja, prevoje i način dugih i mučnih seoba. Naučno je dokazao da se muhamedansko stanovništvo najmanje kretalo do austro-ugarske aneksije, a onda počinje specifično kretanje ka Turskoj. Ovu pojavu Cvijić je s pažnjom i osjećanjem velikog naučnika, humaniste i patriote proučavao i sa više aspekata razjasnio. Izražavao je duboko saosjećanje s tim dijelom našeg naroda, koji se selio u neizvjesnost i svoje samouništenje. Posljedice tog iseljavanja bile su mnogostruke, a Cvijić je istakao jednu veoma važnu: naseljavanje stranog stanovništva na slobodnu zemlju muhamedanaca u Bosni (Talijana, Slovaka,

Ukrajinaca i drugih podanika Austro-Ugarske). Utvrdio je i naučno dokazao značaj naseljavanja Dalmacije stanovništvom Bosne, za asimilaciju starog romanskog stanovništva. Zapazio je veoma jak proces transformacije stanovništva pod uticajem migranata i njegov slijed prilagođavanja do promjena. Ovaj proces bio je od velikog značaja na uticaj i formiranje javnog mnijenja o potrebi za ujedinjenjem u jednu zajedničku državu.

- Proučavao je u Bosni specifične oblike privrednog života. Jasno je razgraničio specifične odnose spahijskog, feudalnog relikta na tlu Bosne krajem XIX i početkom XX vijeka. On povlači jasnu granicu izmedju dvije suprotne klase: begovsko-spahijskog (eksploatatorskog) i kmetskog (eksploatisanog). "... Cvijić je posebno izložio i položaj kmetova... dolaskom Austrije njihove se ekonomske obaveze nisu izmenile, osim što su sad desetak plaćali u novcu, umjesto u naturi, i to pod nepovoljnijim uslovima, dok je hak i dalje ostao u visini, po pravilu, trećina prinosa" (45,257). Ističe još jedan obespravljeni sloj: varošku sirotinju svih vjerskih pripadnosti Bosne (raju). Zapaža i veoma raširenu pojavu zadruga; patrijarhalnog života planinske Bosne i malog broja slobodnih seljaka. Naučno je utvrdio zakonomjernost, uzroke i posljedice dvojakih stočarskih kretanja (zdig i izdig). U ovim proučavanjima zanimanja stanovništva ne bavi se proučavanjem seoskog atara, nego uopštava pojave seoskog privređivanja. Međutim, i ta istraživanja su od ogromnog značaja za niz naučnih disciplina (privredna geografija, privredna istorija, medicina, sociologija, etnologija).

Kako u Bosni toga vremena nema razvijene industrije on na osnovu promjena pod uticajem zanatstva, začetka rudarstva predviđa promjene koje će tim razvojem biti izazvane.

- Utvrdio je uzročno-posljedične veze nastanka i podjele naselja. Gradska naselja su prema njegovim istraživanjima kompleksnija pojava, a pri njihovom nastanku prednost daje geografskim faktorima. Seoska naselja, manje su složena pojava, a nastanak im je uslovljen topografskim pogodnostima. Gradska naselja u Bosni podijelio je prema položaju, tipu i funkciji, a sela prema tipu, topografskim pogodbama i nadmorskim visinama. Seoska naselja je podrobno proučavao, dok je manje pažnje posvećivao istraživanjima gradskih naselja Bosne.

- Tipološkoj klasifikaciji kuća u Bosni posvetio je dosta pažnje. Naročito razrađuje i utvrđuje faktore koji utiču na oblik i građu kuće. Najviše pažnje posvetio je proučavanju brvnare, njenom razmještaju, horizontalnom i vertikalnom razvoju, najrasprostranjenijoj kući Bosne toga vremena. Naučno je valorizovao tursko-istočnjačku, kamenu i novi tip kuće u Bosni, kao i osaćanku, karakterističan tip kuće za Istočnu Bosnu, koji se kasnije jako proširio u Srbiji. Nije proučavao raširenu pojavu, hanova, ali ih registruje. Kuća patrijarhalnog tipa Bosne, razlikuje se unekoliko od istog tipa u Srbiji i Madekoniji, ali te diferencije ne ističe.

- Etnopsihičkim osobinama stanovništva Bosne pristupa krajnje oprezno i svojim već dotad primjenjenim metodama utvrdio je da ovo dinarsko stanovništvo ima karakteristične osobine i podjelio ga na: bosanski varijetet i muhamedansku grupu. On prvi izdvaja muhamedansku grupu, kao karakterističnu i diferencira je od bosanskog varijeteta. Detaljno je utvrdio nastanak, društvene, etničke razlike, klasne razlike, uticaj vjere, bosanskih begova i seljaka. Naučno je dokazao da stanovništvo Bosne teži za nacionalnim jedinstvom, da u njoj žive Srbi, Hrvati i Muslimani, te da svi pripadaju južnoslovenskim narodima.

- Vizionarska predviđanja o početku jedne nove etape u razvoju Južnih Slovena zasnivao je i na naučnim istraživanjima Bosne. On predviđa oružani sukob, revolucionarne promjene, na osnovu naučnih analiza geografskog položaja Bosne i Hercegovine, stanja ekonomskog razvoja,položaja susjednih zemalja, nacionalnog osjećanja stanovništva. Analize društveno-političkog stanja Bosne koje je dao Cvijić u svojim djelima klasično su dijalektičke (daleko kvalitetnije od tadašnjih socijalista u Srbiji, izuzev Svetozara Markovića), jer u analizu stanja uvodi svestrane aspekte posmatranja. To su uglavnom novi naučni kvaliteti u analizi stanja koji vode ka revolucionarnim promjenama: geografski položaj, istorijsko-etnografska analiza, analiza ekonomskog i duhovnog razvoja, analiza društvenih odnosa i klasnih suprotonosti. Na osnovu naučne analize društva i stanovništva Bosne, Cvijić dijalektički dokazuje neminovnost promjena koje moraju doći revolucionarnim putem. Proučavanja i naučna otkrića Bosne, Cvijića su potpuno opredjelila za beskompromisnu ideju o potrebi ujedinjenja u jednu državu Južnih Slovena. On je još više spoznao tu neminovnost upoznajući Bosnu . Zato prof. Dr Radomir Lukić, ističe: "Njemu su narod i otadžbina bili uvek važniji od samoga njega i on je umeo da svoj naučni rad stavi u službu njihovih interesa" (**46**, 4). Ta njegova politička vizija se ostvarila, iako je tom politikom, unitarističke tvorevine bio duboko razočaran.

III CVIJIĆEV DOPRINOS ORGANIZOVANJU GEOGRAFSKIH I SRODNIH ISTRAŽIVANJA U BOSNI

1. Okupljanje saradnika i organizacija istraživanja

Prilikom svog prvog boravka u Bosni, Jovan Cvijić (1897. godine) susreo se sa mnoštvom neriješenih geografskih i drugih naučnih problema. Znao je da je to veoma složen, odgovoran i obiman posao, te da uz odricanja, samoprijegor i napor neće moći sam naučno ispitati Bosnu. U to vrijeme radi na planskom obrazovanju kadrova, budućih istraživača na Velikoj školi, a kasnije na Univerzitetu u Beogradu. Predosjeća da za svoje grandiozne planove istraživanja Balkanskog poluostrva treba okupiti širok krug saradnika. On veoma uspješno širi krug svojih saradnika u svim našim zemljama u cilju organizovanih, geografskih i drugih naučnih istraživanja. U Bosni počinje sardnju (1896. godine) sa Nikolom Kašikovićem, urednikom "Bosanske vile". Šalje mu svoja prva "Uputstva za poznavanje sela u Srbiji" da ih rasturi (11 primjeraka) i pokuša zadobiti nekog saradnika u Bosni koji bi se bavio proučavanjem sela . Nikola Kašiković piše: "Primio sam 11 primjeraka uputstava za proučavanje sela i razaslao ih u razne krajeve. Sad se obraćaju sa svih strana i traže ovu knjigu, a u mene je već davno nestalo. Zato Vas molim, ako imate još koji komad pošaljite da ih rasturim, a koristi će biti" (**47**, 1).

Prema prvobitnoj Cvijićevoj zamisli centar za naučna geografska istraživanja Bosne trebalo je da bude Zemaljski muzej u Sarajevu. Imao je namjeru da svoja "Uputstva" objavi u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Zato se obraća Dr Kosti Hermanu, intendantu Zemaljskog muzeja: *"Još uvek sam ispunjen utiscima veličanstvenih planina Bosne i Hercegovine, još mi je u pameti Vaš lepi i poznati muzej i mnoga ispitivanja koje ste poduzeli i mislite poduzeti... zato se ja pouzdano uzdam da ćete Vi potpomoći ova ispitivanja...*

1. *Ja ću do nekoliko dana biti gotov sa "Uputstvima za proučavanje sela u Bosni i Hercegovini". Molim Vas da mi predložite plan celog rada na ovim ispitivanjima"* (**48**, 1). Petnaestak dana kasnije Dr Kosta Herman odgovorio je Jovanu Cvijiću na njegovo pismo iz kojeg se vidi da ga je primio, ali ne spominje ni "Uputstva", ni plan geografskih istraživanja Bosne koje misli poduzeti Zemaljski muzej u Sarajevu.

Urednik "Bosanske vile", Nikola Kašiković predložio je Cvijiću prvog saradnika iz Bosne, popa Stjepu Trifkovića. Sredinom 1897. godine Jovan Cvijić je poslao "Uputstva za poznavanje sela Bosne i Hercegovine" (rukopis), Stjepi Trifkoviću, da na osnovu njih sastavi jedan izvještaj o nekom selu u Bosni. Krajem, 1897. godine Stjepo Trifković vraća Cvijiću rukopis "Uputstva" sa primjedbama na njihov sadržaj i predlaže da se štampaju u "Bosanskoj vili". "Vaša uputstva koja sklopite za proučavanje sela u B. i H. najbolje bi bilo

da date odštampati kroz "Bosansku vilu" i da javite da će svi izvještaji biti štampani u Vili, jer bi tijem mnoge lakše pridobili da pišu i da ispituju" (**49**, 2).

Kako je Jovanu Cvijiću bilo stalo da objavi "Uputstva" u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je već tada uživao renome naučnog i stručnog časopisa ponovo piše K. Hermenu i šalje mu "Uputstva". *"Današnjom poštom šaljem Vam "Uputstva za proučavanje sela u Bosni i Hercegovini". Kao stari urednik u ovim i sličnim poslovima Vi ćete odmah videti, da sva pitanja mojih Uputstava stiču se u jednu misao: da se shvati život naselja Bosne i Hercegovine... Zato se ja pouzdano nadam da ćete Vi potpomoći sva ispitivanja, upravo biti centar za sakupljanje građe"* (**50**, 2). Kako K. Herman nije odmah odgovorio Cvijiću, on mu nakon mjesec dana ponovo piše: *"... Ako možete i ako nema posebnih teškoća (a u pitanju je nauka i ja mislim da ih nema), molim Vas da ih što pre štampate"* (**51**, 1). Polovinom februara, 1898. godine Kosta Herman potvrdio je prijem ovog pisma Jovanu Cvijiću u kojem se slaže sa sadržajem i ciljem "Uputstva", piše: "... da se u toj stvari uglavnom slažem s Vašim mišljenjem" (**52**, 1).

U međuvremenu jedan od prvih Cvijićevih saradnika pop Stjepo Trifković obavještava Cvijića: "... Ne znam da li Vam je poznato da je bosanski muzej odmah čim ste Vi izdali "Uputstva za proučavanje sela u Srbiji" izdao takođe "Pitanja za sabiranje Historičko-topografskog gradiva"[1] i da je to razaslao po selima svešt. i učiteljima uz naročit poziv da mu ovi ispune ta pitanja. Jedan primjerak tih pitanja sa sprovedenim pismom šaljem Vama da ih imate, jer sumnjam da Vam ih gazda Herman pored sve predusretljivosti htio pokazati i dati" (**49**, 2).

Kako Kosta Herman nije htio štampati Cvijićeva "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini" u Glasniku Zemaljskog muzeja, a Zemaljski muzej odbio saradnju na proučavanju sela i geografskim istraživanjima, to Cvijić odlučuje da ih prvi put štampa u "Bosanskoj vili" u Sarajevu.[2] Početkom januara 1898. godine Jovan Cvijić je poslao jedan primjerak završenih

---

1 Za "Pitanja za sabiranje i prikupljanje historičko-topografske građe", Sarajevo 1897. godine, Zemaljska štamparija, brošura sa pitanjima, Jovan Cvijić je znao. To je vidljivo iz propiska Jovana Cvijića s Konstantinom Jiričekom. "... Molim da mi javite da li u Vašim "Uputstvima" za Sarajevski muzej ima pitanja koje se odnose na proučavanje sela ..." (**53**, 1)
Profesor Jiriček odgovorio je Jovanu Cvijiću i između ostalog piše: "O proučavanju sela u Bosni i Hercegovini ne mogu dati svoje mišljenje, jer ih ne poznajem dovoljno... Sastavio sam samo upitnik iz arheologije i istorijske geografije za Sarajevski muzej koji je bio štampan, ali ne znam da li je već razaslat" (**54**, 118). Dugo se mislilo da su "Pitanja" sastavili Ćiro Truhelka i Kosta Herman, međutim, to je demantovao njihov autor Dr Konstantin Jiriček (1854-1918), češki istoričar, profesor Univerziteta u Pragu i Beču. Odgovori na "Pitanja" koji su pristigli sa terena Zemaljskom muzeju nisu sistematizovani. Na njima je radio prof. Ćorović, a čuvaju se u Arhivu Zemaljkog muzeja u Sarajevu.

2 "Uputstvo za poznanje sela u Bosni i Hercegovini" prvi put su štampana u "Bosanskoj vili", Sarajevo 1898. godine, broj IV i V, strana 1 - 19. Štampana su pod tim naslovom, međutim, u svim ostalim tekstovima, umjesto riječi poznavanje, stoji riječ proučavanje.

"Uputstava za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini", Stjepi Trifkoviću i piše mu: *"... Odmah neka se odštampa 200 komada koje se Vama stavljaju na raspoloženje i Vi ih postepeno ili odjedanput pošaljite onima koji mogu odgovoriti. Sa svoje strane uputite s nekoliko reči apel na svoje sradnike, inteligentne naše ljude u Bosni i Hercegovini"* (**55**, 1). Bilo je mnogo poteškoća[1] oko rasturanja "Uputstva", ali je Stjepo Trifković bio veoma uporan u tom poslu: "Odštampana uputstva rasturam još jednako, a što ih sviju nisam rasturio krivo je što moram skoro uz svaka da pišem makar po nekoliko popratnih riječi, ne bi li bilo što više uspjeha" (**57**, 1). "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini" tako su rasturana u velikom broju učiteljima, sveštenicima, učenicima, trgovcima, seljacima.

Oni koji nisu do njih došli traže ih pismima od Stjepe Trifkovića. Među prvima mu se javljaju: J. F. Ivanišević, Jevto Dedijer, Risto A. Čupković, Simo Vujović, Dušan Nikolić, Spasoje Đurić, Mihajlo R. Bukvić, Tomo Bratić, P.S. Ivančević i drugi. Kako je uporno Stjepo Trifković pridobijao saradnike može se vidjeti iz jednog njegovog pisma:

"... Priložena uputstva da podjeliš gospodi sveštenicima ili kome drugome, za koje znaš da su na ova uputstva u stanju odgovoriti, odnosno po njima opisati sela... i još te molim kao patrijotu da u ljetošnoj dokolici i sam opišeš sela u tvojem području " (**58**, 1). Tako se širio i posredno krug istraživača u Bosni. Odziv na saradnju u početku nije davao zavidne rezultate. Pop Stjepo Trifković pokušao je naći opravdanje za slab odziv saradnika, naći i otkloniti uzroke neaktivnosti. "Sveštenicima sam slao uputstva najviše zato što su oni u takvim prilikama da ih u narod mogu najlakše rasturiti i na njih odgovoriti. Od tiju sviju dobio sam samo nešto opisa od prote Kukrike (parohija Glamoč) i popa Gašića. Od ostalih žali bože pored svega istaknutog nastojanja još ništa. Ima istina više pisama đe mi se Bog zna kako obećaše pojedinci, ali to do dan - danas osta pusto obećanje. Što je uzrok tome je ne znam, osim ako nije nemar ili nevještina, ali će biti prije ono prvo, a ima dosta i ovog drugog" (**59**, 1). Zato Stjepo Trifković predlaže da se u "Srpskom vijesniku" objavi nekoliko radova izrađenih po "Uputstvima", kao primjer kako treba pristupiti istraživanjima sela u Bosni. "Uputstva" su imala veliki uticaj na opredjeljenje velikog broja učenika gimnazija u Sarajevu i Mostaru da se počnu baviti ispitivanjima sela. Oni se direktno javljaju za saradnike i traže "Uputstva" od Jovana Cvijića. Naročito su veliki interes pokazali učenici gimnazije iz Mostara (Jevto Dedijer, Simo Vujović, Risto Čupković). To raspoloženje osjetio je Stjepo Trifković koji u mladim gimnazijalcima vidi potencijalnu snagu

---

1 "Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu
Iz povjerljivih izvora saznali smo da treba da se završi štampanje brošure popa Stjepe Trifkovića koja obrađuje upute za istraživanje Bosne i Hercegovine i javnost se pita kako će je u javnost rasturiti. U prvom planu: preko jednog Muslimana ili dolazi u obzir i poštanskom uputom. Vaša Visost biće obavještena o daljem toku stvari (da bi se prokrijumčareni primjerci na licu mjesta uhvatili)" (**56**, 1).

koju treba iskoristiti i za proučavanje sela Bosne, pa o tome izvještava Jovana Cvijića: "... Razdjelio sam sada prilikom raspusta đaka iz više gimnazije, više uputstava u prepisu, jer ih štampanih nemam, valjanim gimnazistima i nadam se da će u toku ferija obraditi i donijeti izvještaje o njihovim selima" (**60**, 1). Sa koliko želje Cvijićevi saradnici prilaze radu i primjeni "Uputstava" vidi se iz pisma Luke Građića-Bjelkanovića: "... još dok bijah u Jajcu proučio sam i proštudirao uputstva o proučavanju sela (dobih ih od popa Stjepe Trifkovića), te sam mislio da po njima koje selo iz tamošnjeg kraja opišem, ali nažalost ne dopustiše službeni poslovi... Govorio sam sa nekolikim ovdašnjim gimnazistima, da bar ovu okolicu opišu, te su mi te obećali" (**61**, 1). Kolika je briga Cvijićevih saradnika da prošire broj istraživača vidi se da oni i kad borave u inostranstvu na školovanju misle na proučavanje sela Bosne. Tako Jevto Dedijer piše iz Beča: "... U ovom pismu šaljem Vam spisak[1] ljudi koji bi mogli u Bos. Krajini da ispituju naselja, nažalost za ostale dijelove Bosne to ne mogu učiniti" (**62**, 2). Veliki napor na organizovanju geografskih i drugih naučnih istraživanja učinio je Cvijićev učenik, Jevto Dedijer. Dolaskom u Sarajevo (1907. godine) po odbranjenom doktoratu u Beču, zapošljava se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Njega nije razočaralo samo tadašnje stanje geografskih istraživanja Bosne, nego i sredina i njeni pogledi na nauku: "... s nikim nemam o nauci svojoj da razgovaram. Nema društva koje je zagrijano za nauku i koje istinski voli nauku... Zbog toga se osjećam jako usamljen. Osim toga nemam ni geografskih časopisa,da pratim bar donekle nauku.

Zbog ovoga svega ukazuje mi se rđava perspektiva i budućnost, sve se bojim da me ne upropasti ovaj palanački život" (**63**, 3).

Takvo stanje geografske nauke i pogleda na istraživanja Bosne nije obeshrabrilo mladog naučnika, on s još većim elanom pristupa

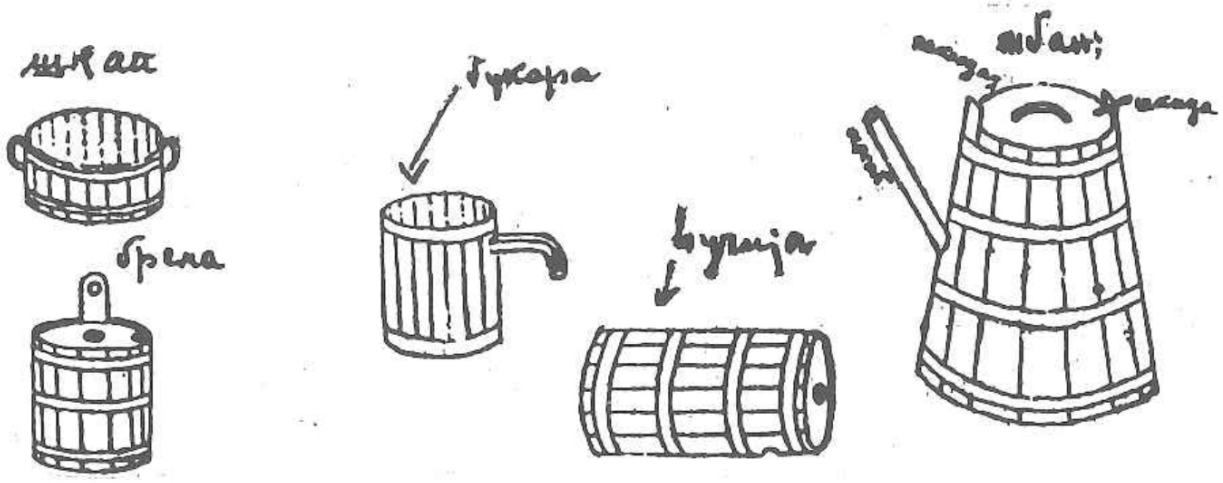

Drveno posuđe s Zmijanja; skica Petra Kočića

1 Uz navedeno pismo (Arhiv SANU, Beograd, br. 304-Cvijićeva zaostavština), taj spisak nisam našao.

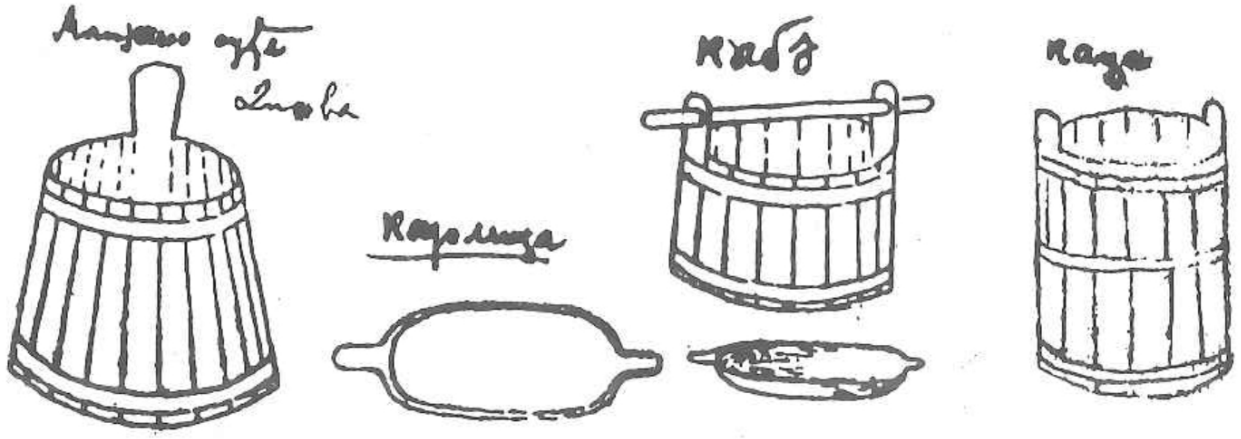

Drveno posuđe s Zmijanja; skica Petra Kočića

proučavanjima Hercegovine i Bosne. Kao da je prisustvo Dr Jevta Dedijera u Sarajevu dalo novi polet istraživačima Bosne da se prijavljuju Jovanu Cvijiću za saradnike. Profesor Dedijer lično stupa u kontakt s budućim saradnicima i oni se pod njegovim uticajem i nagovoru javljaju Jovanu Cvijiću. Početkom 1907. godine, trgovac Vaso Kondić iz Banja Luke predlaže da opiše Timar u Bosanskoj krajini "... u kojem imade puno etnografskih i arheoloških elemenata, ... a za vrime ustanka 1858 - 1875. godine ovi krajevi ostali su na miru dok se prava krajina pokretala. Sad mi je stalo da saznam da li je ovam u krajini još štogoď rađeno i gdje, da se mogu orijentisati"[1] (**64**, 2).

Jedan Cvijićev saradnik piše: "Primio sam po Vašem nalogu poslatu I i II knjigu "Naselja" i Atlas. Sve je to u meni povećalo žar za još većim radom.... zato sam kupio i fotografski aparat, pa ću i s te strane štogod učiniti... Naročito bi vezovi i ornamenti iz varcarskog kraja po mojem mišljenju učinili čitavu senzaciju, ako ih ko god veće nije otkrio" (**65**, 3). Navedena pisma pokazuju brigu Cvijićevih saradnika za što svestraniji proučavanjima Bosne, ali i Cvijićevu pažnju da ih snabdije ne samo "Uputstvima", nego i neophodnom literaturom. Ta briga velikog naučnika je još više njegove saradnike podsticala na rad i sakupljanje raznovrsne naučne građe. "Uputstva" su podstakla istraživače da ispituju sva sela i stanovništvo Bosne bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost i vjeru. "Čitajući poziv Vašeg gospodarstva i Sr. Akademije na srp. narodnu inteligenciju usuđujem se gospodine doktore da Vam stavim na raspoloženje moje sile.. Pošto se nalazim u Sredini Bosne gdje su bosanski katolici... čini mi se da ću ih moći dobro proučiti, čim dobijem od Vas uputstva. Upadaju mi također u oči bosanski čergaši - Cigani, zvani od našeg naroda "kotlari" i "Bugari" (**66**, 2).

---

1 Na poleđini pisma Cvijićevim rukopisom - olovkom dopisano je: "Poslati "Naselja" knjigu I i II i uputiti ga na ostalu literaturu" (64,3)

Sredinom juna, 1907. godine počinje saradnja Jovana Cvijića i Petra Kočića, književnika i narodnog tribuna. Početkom 1909. godine, P. Kočić javlja Jovanu Cvijiću da ima namjeru da antropogeograski i etnografski prouči svoje rodno Zmijanje (dio Bosanske krajine)[1]. Odmah ga je Cvijić prihvatio: *"... Ja ću Vam danas u jednom paketu poslati ono što mislim da je najpotrebnije da proučite... Vaša namera da svoj rodni kraj antropogeografski i etnografski proučite ako je moguće, još me je više obradovala"* (14, 297). Profesor Cvijić htio je materijalno pomoći Kočićeva istraživanja (što je i učinio), ali se plašio da to politički ne škodi njegovom radu, pa mu piše: *"... poznajem činovničku fukaru Vaše zemlje (kao što znate osetio sam je) i bojim se da ti nevaljalci i od toga ne naprave kakav proces"* (14, 280). Tako je Petar Kočić dobio uputstva za rad, literaturu, podršku za proučavanje sela na Zmijanju. Saznavši da je Petar Kočić počeo da se bavi antropogeografskim i etnografskim istraživanjima prema Cvijićevim "Uputstvima". Austrijanac, Dr Karlo Pač, osnivač Instituta za istražaivanje Balkana, predlaže mu saradnju. I ovoga puta Petar Kočić je odbio svaku saradnju sa predstavnicima Monarhije i njenim institucijama. On nalazi izgovor: "Možda će Vam biti uveliko i poznato da se ja bavim lijepom književnošću, te prema tome ne osjećam u sebi ni najmanje sposobnosti, da bih mogao stupiti među Vaše vrijedne i učene saradnike. Ja se samo kao amater interesujem prošlošću svoje otadžbine, kao i svaki čovjek kome je draga njegova rodna gruda i koji istinski želi da dozna pravu i ničim nepomućenu istinu o prošlim događajima" (14, 282).

Međutim, Petar Kočić se intenzivno i kompleksno bavio istraživanjima Zmijanja "duboko do korena", kako mu je to savjetovao Jovan Cvijić. Na Petra Kočića da istraje u istraživanjima Zmijanja uticao je i Jevto Dedijer, koji mu je davao i konkretne sugestije za rad: "... Ja mislim da bi Ti u njemu mogao iznijeti čitav život narodni, jednu prosječnu biologiju od kolijevke do motike... Ja bih volio da ti izneseš opšte krakteristike krajišnika... koji su mi se učinili sa neobično intenzivnim osjećanjem i mnogo životne snage"(68, 2). Tako su Jovan Cvijić i Jevto Dedijer uticali na Petra Kočića da se organizovano i planski bavi proučavanjem sela u Bosanskoj krajini. Sa koliko se ozbiljnosti i savjesti Petar Kočić posvetio istraživanju sela vidi se i po tome što se on jedno vrijeme potpuno predao samo tom radu. Uvidio je korist od tog rada, ali sa žaljenjem konstatuje nedostatke u svom obrazovanju da se kvalifikovano bavi istraživanjima sela po Cvijićevim "Uputstvima". On se Cvijiću zahvaljuje što ga je usmjerio na taj rad i oduševljenjem pregaoca ističe:"... a još (zahvalnosti) zbog toga što ste mi otvorili oči za jednu korisnu stvar. Duboko žalim što nisam

---

1 O tom je sud dao i naš nobelovac, Ivo Andrić: "... karakteristično za Petra Kočića, pisca kako je lako i bez žaljenja napustio teren umetnosti i prelazio na područje politike, publicistike, nauke (etnografije, sociologije, istorije)" (67, 505).

po struci geograf i istoričar, jer bih i bolje i savjesnije mogao ispitati ovu zanimljivu oblast koje ima tako poetsko ime Zmijanje"(**69**, 36). U znak pažnje koju mu je ukazivao, Petar Kočić posvećuje svoju pripovjetku "Zmijanje", Jovanu Cvijiću. Profesor Cvijić se zahvalio na ovoj posveti Kočiću, bodreći ga da istraje u svom radu na antropogeografskim i etnografskim istraživanjima u Bosanskoj krajini: *"Svima nama treba da znamo ta duboka narodna osećanja i narodne tradicije, koje dižu jedan narod, a mi u Srbiji od takih poslova ozdravljamo: škrope nas kao sveta bogajavljenska vodica"* (**70**,1).

Intenzivno okupljanje i organizovanje saradnika za proučavanje sela u Bosni, Cvijić je prekinuo zbog važnih političkih poslova tokom prvog svjetskog rata.

Sredinom, 1919. godine povodom ponovnog intenziviranja proučavanja Bosne obratio se svom učeniku, profesoru Vladislavu Skariću koji mu je odmah odgovorio: "Ali se Vašem pozivu da izradim Bosnu za "Naselja" ipak ne mogu odazvati" (**71**, 1). Istim pismom V. Skarić predlaže Cvijiću da angažuje za saradnika Milana Karanovića. Profesor Cvijić je prihvatio taj prijedlog i odmah preporučio literaturu i način rada Milanu Karanoviću. *"Dobro bi bilo da od G. Kašikovića uzmete i svesku "Naselja Srpskih zemalja" i pročitate raspravu: Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva"* (**72**, 1). Poznato je da je Milan Karanović bio Cvijićev saradnik još od 1904. godine. On se predano posvetio istraživačkom radu, a bio je veliki propagator i organizator tog posla u Bosni. "Danas ovde držim predavanje u realnoj gimnaziji o ispitivanju sela: Na želju đaka sarajevskih da ih uputim prije odlaska na ferije" (**73**, 1). Poslije I svjetskog rata Milan Karanović traga za izgubljenim i uništenim radovima, ali nažalost svoje radove ne nalazi. Našao je samo neke radove popa Ljubomira Peće.[1]

Za Pećine radove Karanović tvrdi da imaju: "... antropogeografski i etnografski karakter i bez sumnje svoju lingvističku i folklorističku vrijednost"(**74**, 1). Vrijedni istraživač, Milan Karanović širi mrežu saradnika i predlaže Cvijiću da angažuje Petra Rađenovića, te predlaže da se ovaj grandiozan posao organizuje preko sveštenika. "Preko okružnih prota[2] dao bi se taj rad zgodno organizovati, naročito što se tiče porekla stanovništva, a vešt i iskusan istraživač to bi mogao brzo da proveri na terenu. Tako bi se i rad na terenu, ispitivanja porekla znatno ubrzala. Razumije se uslov je da SKA iz Beograda zamoli Patrijaršiju[3] da izda okružnicu za pokretanje ovog

1 To je Pećin rad: Sveštenik u sakupljanju naučnog materijala. (Arhiv SANU, Beograd, br. 273, Cvijićeva zaostavština).

2 "Godine 1891. odredi sveštenička sjednica protporez. bihačkog i stavi nekoja pitanja da na ista svaki sveštenik odgovori u obliku opisivanja svoje parohije ... "**75**, 334).

3 "... to nam je čast zamoliti Vas, da naredite, da se ovom Crkvenom Sudu pošalje besplatno 60 primjeraka gore spomenute knjige Petra Rađenovića (ako takve knjige ima na stovarištu), da se ista razdjeli parohijskim sveštenicima ove Eparhije, koja bi njima poslužila koa uzorak i upute pri sastavljanju ljetopisa

rada" (**74**, 2). Takvih pokušaja da sveštenici ispitaju sela bilo je i ranije, ali tek je Jovan Cvijić uspio svojim znanjem i naporom uspješno i organizovano provoditi ovu svoju zamisao. Sa koliko ozbiljnosti radu prilazi Petar Rađenović vidi se iz njegovog pristupa istraživačkom radu, odnosno potrebi priprema za ispitivanje sela. "Da bi nam nameravani rad što uspješnije završio primoran sam umoliti Vas da uvažite ove moje prijedloge:

1. Da naredite da mi pošalju "Naselja" do najskorije knjige,
2. da one knjige u kojoj je moj rad "Bjelajsko polje i Bravsko" da mi pošalje 10-15 primjeraka,
3. da mi se pri konačnoj izradi ovog novog dela posude knjige koje mi zatrebaju iz Univerziteta ili iz Narodne biblioteke. Ili da mi se omogući boravak u Beogradu i pristup u biblioteke desetak dana, radi vađenja potrebnih podataka iz knjiga,
4. da mi se nabavi fotografski aparat radi snimanja karakterističnih predmeta" (**77**, 2). On predlaže Jovanu Cvijiću i novog saradnika Branka Sučevića, učitelja[1]

Iz Tuzle se Jovanu Cvijiću za saradnika javlja Vojislav Bogičević (18. novembra 1926. godine)[2]. "Bosna nije obrađena, a jedan je od najsloženijih dijelova naše otadžbine... ne bih žalio truda ako bih dobio upute[3], da proučim Tuzlansku oblast ... a rad bi mogao organizovati preko učitelja" (**78**, 1).

Novi saradnik V. Bogičević[4] obavještava Cvijića da je istraživanja u Tuzli vršio Dr Risto Jeremić, traži te radove, ako su odloženi u Akademiji nauka ili na Univerzitetu da mu budu uzorci za rad. Iako veoma bolestan Jovan Cvijić, našao je vremena i snage da odgovori svom novom saradniku. Organizujući istraživanje Bosne, Jovan Cvijić dao je novi naučno-metodološki pristup toj

---

pojedinih parohija" (**76**, 1). Rukopisom Dr Sime Milojevića, olovkom na poleđini gore navedenog pisma dopisano je: "Odgovoreno i poslato 7 k. knjiga, 26. 11. 1926. godine s. m. " (**76**, 2).

1 Na poleđini pisma Cvijićevim rukopisom, olovkom piše: *"ovu adresu zapisati i poslati Rađenoviću traženo"* (**77**, 3).

2 Samo 59 dana prije prije smrti Jovana Cvijića (16. 1. 1927. godine).

3 Na poleđini pisma Cvijićevim rukopisom - olovkom piše:
". da mu se pošalje taj"glasnik" u kome je taj članak,
- da se pošalju Uputstva za proučavanje,
- treba da uzme 2-3 sela, da ih istraži i napiše opširne zabeleške,
- da stupi u vezu sa gospodinom Vasom Glušcem,
- podržati njegov rad - saradnju,
- uputstva se mogu dopuniti i dodatnim pitanjima" (78, 2).

4 Povodom saradnje sa Jovanom Cvijićem, Vojislav Bogičević (kao 83-godišnjak) mi je iz Sarajeva (7. IX 1979. godine), pisao: "... Ja sam zaista imao volju da uz ostali moj rad uđem u narod i uradim nešto prema uputstvima Dr Cvijića. Nešto sam i uradio, ali već sam zaboravio šta, a to što sam uradio i ne predstavlja nikakvu cjelinu" (**79**, 2).
U istom pismu ističe da su mnogo uradili na istraživanjima Bosne M. Karanović i P. Rađenović, te da je dobro da neko piše o tome.

problematici, masovnog proučavanja i istraživanja sela. Sigurno je da u nauci njegovog vremena nema takvog primjera kolektivnog istraživanja ni u daleko razvijenijim zemljama. On se odlučuje na jedan grandiozni projekt kojim demistifikuje naučnoistraživački rad. Obraća se širokom krugu ljudi koji nisu bili školovani za geografska i druga istraživanja, stalno insistirajući da se taj broj povećava i to ljudima iz naroda. *"Stoga pored Vas, treba angažovati i druge ljude, što više njih, koji su spremni i imaju smisla za ova istraživanja"* (**80**, 1). On zapaža geografske specifičnosti i karakteristike Bosne i prema tim uslovima sastavlja "Uputstva". Svoj rukopis sa "Uputstvima" šalje u Bosnu svojim saradnicima da daju na njih primjedbe. On neke od tih primjedbi usvaja i "sklapa" (**49**, 2). "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini". Mislio je da u Bosni treba osnovati Centar za geografska istraživanja pri Zemaljskom Muzeju u Sarajevu, te da Muzej bude pokretač ovog cjelokupnog poduhvata.

Kad Zemaljski muzej nije htio štampati "Uputstva" i organizovati geografska i druga naučna istraživanja Cvijić je uvidio da Kosta Herman, dosljedno provodi politiku svoje vlade iz Beča, on odustaje od svojih prvobitnih namjera. Sve poslove oko štampanja, rasturanja "Uputstva" i okupljanje saradnika prepušta svojim prvim saradnicima, narodnim rodoljubima i patriotima. Oni uspješno obavljaju pionirske radove na ovom grandizonom poslu. Profesor Cvijić nalazi vremena da svakom svom saradniku posebno da upute za rad. Šalje svakom ko mu se obraća "Uputstva", izdanja "Naselja", ostalu literaturu, kao uzorak za istraživanja i proučavanja sela Bosne. Ne treba zanemariti ni materijalnu pomoć koju je obezbjeđivao za svoje saradnike. Nekima je omogućio i egzistenciju (Stjepi Trifkoviću, Milanu Karanoviću, Petru Kočiću) ili pomoć (Petru Rađenoviću, Jevti Dedijeru, Simi Vujoviću, Fra Josipu Markušiću). Veliki broj istraživača regrutovao je iz svih sredina Bosne. Taj broj se stalno povećavao, angažovanjem novih istraživača.

Naučnik Jovan Cvijić stalno je institirao da se broj istraživača povećava angažovanjem svih zainteresovanih za te poslove. Među tim istraživačima bilo je ljudi raznih profesija: sveštenika, književnika, učitelja, profesora, trgovaca, zemljoradnika, učenika i službenika. Naročito treba istaći uticaj Cvijićevih prvih saradnika na učenike iz gimnazija i učiteljskih škola. Mnogi od tih mladih, Cvijićevih saradnika postali su njegovi studenti i prvi školovani geografi u Bosni. Značajno je i istaći da su svi dijelovi Bosne bili zastupljeni velikim brojem istraživača; gotovo da nije bilo većeg mjesta u kojem nije radio neki Cvijićev saradnik. U organizovanju istraživačkog rada Cvijićev cilj bio je jasno određen; naučnim metodama, ispitati Bosnu. Zato istraživači sa velikim žarom ispituju sve dijelove Bosne, bez obzira kojim je stanovništvom po nacionalnosti naseljeno. Naučno istražuju život svih stanovnika Bosne. Profesor Cvijić sa velikim elanom do detalja upušta se u organizacione probleme, pruža stručnu i materijalnu pomoć, ali istim žarom i energijom radi na dopunama i ispravkama tih radova. On omogućuje i štampanje, objavljivanje

tih radova, time podstiče istraživače na nova istraživanja, a nauci ostavlja dijelo od neprocjenjive vrijednosti. *"To je ona građa od koje će posle darovati arhitekti da podignu veliku naučnu zgradu"* (**81**, 29).

Profesor Jovan Cvijić je istraživački rad i njegovu organizaciju smatrao nacionalnom obavezom i patriotskim dugom, taj osjećaj uspješno je prenosio i na svoje saradnike iz Bosne. Tako je nauku stavio u službu nacionalno-patriotskog pokreta za oslobođenje od Austro-Ugarske Monarhije. Okupljanje širokog kruga istraživača dalo je rezultate koji su prevazišli njegova očekivanja. U našoj sredini on je prvi organizovao timski rad na istraživanju sela i drugih naselja u Bosni. Takvom organizacijom istraživanja prvi je u našoj nauci demistifikovao istaživački i naučni rad.

Interdisciplinarni pristup naučnim ispitivanjima i istraživanjima, izboru i organizovanju velikog broja saradnika pokazuje univerzalnost njegovog duha i vizionarsko predskazivanje desetinama godina unaprijed, kako treba organizovati naučna istraživanja.

2. "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini"

Da bi širokom krugu istraživača na proučavanju sela Bosne i Hercegovine olakšao posao, Jovan Cvijić izradio je "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini". Ova "Uputstva" objavio je prvi put 1898. godine u "Bosanskoj vili". Dvije godine prije, 1896. godine izradio je "Uputstva za proučavanje sela u Srbiji i ostalim srpskim zemljama".Boraveći u Bosni (1897. godine) utvrdio je neke specifičnosti sela i drugih karakterističnih pojava, društveno - ekonomskih, političkih, drugih odnosa, pa je zato uz pomoć svojih saradnika u Bosni izradio i "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini"[1].

Prije Cvijića, istraživanjem sela Bosne bavio se franjevac Ivan Franjo Jukić (sredinom prošlog vijeka), najveći geograf i etnograf Bosne i Hercegovine XIX vijeka. Napisao je više geografskih radova od kojih je svakako najvažniji: Zemljopis i poviesnica Bosne, 1851. godine. Značajni su mu još radovi: Opis Hercegovine. Krajina bosanska, Dopis iz Bosne, Geografičko-statističko opisanje Kneževine serbske, Zemljodržani pregled turskog carstva u Evropi, Putovanja po Bosni (od 1840. do 1852). Sve te radove objavio je od 1840. do 1857. godine.

1 Osim gore navedenih "Uputstava" Jovan Cvijić objavio je još:
- Uputstva za proučavanje sela u Staroj Srbiji i Makedoniji, Beograd 1898. godine, s. 1-14,
- Uputstva za ispitivanje naselja i psihičkih osobina, Beograd 1911. godine, s. 1-49.
- Uputstva za ispitivanje porekla stanovništva i psihičkih osobina, Novi Sad, 1922. godine, s. 1-15.
- Osim ovih "Uputstava" za antropogeografska, etnografska i druga naučna istraživanja objavio je i Uputstva za proučavanje nekih fizičko-geografskih pojava.

Franjevac Jukić se bavio gotovo svim geografskim disciplinama: fizičkom, antropo, regionalnom geografijom, demografijom, migracijama, privrednom geografijom, karstologijom,hidrologijom, turizmologijom, ekologijom, uvodi statistiku u geografske radove.Bavi se etnografskim istraživanjima; svim tvorevinama duhovne i materijalne kulture. Začetnik je i istraživanja etno-psihičkih osobina stanovništva Bosne i Hercegovine. Ima velike zasluge za razvoj metodologije geografskih istraživanja (timski i terenski rad "od nahije do nahije").Sigurno je I.F. Jukić bio najbolji poznavalac mentaliteta stanovništva Bosne i Hercegovine, XIX vijeka. Da je Jovan Cvijić znao za Jukićeve radove može se zaključiti: Cvijić nastavlja neka njegova istraživanja i kao školovan geograf dalje ih istražuje, tumači i dokazuje (podzemna hidrografija u krasu na primjeru Milača i Šujice;opis naselja i prirodnih fenomena Popova polja; migracijama iz Dalmacije u Bosnu; gotovo su im identični zaključci o nekim etno-psihičkim osobinama stanovništva Bosne i Hercegovine). U metodologiji njihovih istraživanja ima dosta sličnosti. Naime, za terenska istraživanja, Cvijić zagovara obilazak "od sela do sela", a Jukić od nahije do nahije i obojica organizuju mrežu saradnika na terenu. Prvi bosanski geograf Ivan Franjo Jukić, koji je imao vrlo plodan ali, na žalost, kratak život (ni punih 39 godina) sigurno ima velike zasluge za razvoj geografije i dalja istraživanja Bosne i Hercegovine.

Istraživanjima sela bavio se prije Cvijića i Vuk Stefanović-Karaždić, sa svojim pomagačima je sakupio dragocjene zbirke narodnih pjesama, poslovica, umotvorina, narodnih običaja i drugih elemenata materijalne i duhovne kulture. Za Vuka Stefanovića-Karadžića se tvrdi:

"Bio je po svom radu naš prvi ispitivač naroda i narodnog života" (**82**,507). Krajem prošlog vijeka Vukov napor nastavlja Valtazar Bogišić[1], koji se bavio proučavanjem i prikupljanjem građe pravnih običaja i odnosa kod Južnih Slovena. U vrijeme Cvijićeva rada Konstantin Jiriček je za Zemaljski Muzej u Sarajevu sastavio "Pitanja za prikupljanje historičko-topografske građ"e.[2]
U Hrvatskoj je Dr Ante Radić, (1896. godine), sastavio "Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu"[3].

Značajne radove o selima, prikupljanje građe i proučavanje sela dali su: S. Novaković, M. Miličević i V. Vrčević. U prikupljanju građe o životu, materijalnoj i duhovnoj kulturi, kretanjima stanovništva, statistici o selima u Bosni značajnu ulogu imali su vjerski službenici svih konfesija. Vjerski službenici naročito su brižljivo vodili statističke podatke za džemate, župe i parohije. U

---

1 Valtazar Bogišić sastavio je "Uputstva za proučavanje i prikupljanje građe i pravnih običaja", Zagreb 1874. godine - Građa JAZU, str. LXI-LXXII.

2 U Arhivu Zemaljskog Muzeja u Sarajevu čuvaju se 63 knjižice sa odgovorima na ova pitanja.

3 "Domaća štampa "Pojavu Osnova" s malim izuzetkom dosta je olako primila, a trebalo je širem općinstvu i u više navrata razložiti ..." (**83**, 6). "Osnove" su štampane 1897. godine u 2000 primjeraka.

džematima postoje detaljni podaci o broju stanovnika, stanovništvu prema polu, broju novorođene djece. Veoma su rijetki opisi džemata, a nastali su tamo gdje je vjerski službenik imao interesa za istraživanja.

U župama su obavezno vođeni ljetopisi, a od značaja su i stariji izvještaji u kojima je bilo geografskoetnografskih i istorijskih podataka[1]. Neki bosanski franjevci (I. F. Jukić, Antun Knežević,Jeronim Vladić, Jozo Markušić), sakupljali su građu o selima i stanovništvu, napisali i objavili vrijedne studije o pojedinim dijelovima Bosne. Franjevci Ivan Franjo Jukić i Knežević pokrenuli su široku akciju za proučavanje Bosne; ona je djelimično uspjela, a rezultirala je značajnim, pionirskim geografsko-etnografskim radovima.

U nekim parohijama pravoslavni svešenici vodili su iscrpne ljetopise. Bilo je pokušaja da se organizovano opišu parohije, odnosno daju odgovori na postavljena pitanja koja su se djelimično odnosila na geografske karakteristike parohija, stanovništvo, kretanja stanovništva, privređivanje, običaje, istoriju, materijalnu i duhovnu kulturu. Svi ti opisi vjerskih službenika imali su uglavnom statističko-romantičarski karakter, a ne rijetko i karakter stručnih radova. To je zavisilo uglavnom od sklonosti i obrazovanja istraživača. Mnogi od tih radova objavljeni su u "Bosanskoj vili".[2]

"Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini "štampana su prvi put u 200 primjeraka, a prema potrebi prepisivana su i rukom. Zatim su "Uputstva" štampana 1902. godine u "Naselja srpskih zemalja" (knjiga prva)[3]. Interes za"Uputstvima" je bio veliki te su ona nešto kasnije štampana u "Prosvjeti" i "Srpskom Vjesniku", sarajevskim književnim časopisima. Značajna je i dopuna ovih "Uputstava", "Uputstvima za ispitivanje naselja i psihičkih osobina" (1911. godine). Međutim, u tom smislu bilo je insistiranja za ispitivanje Bosne i prije njihovih štampanja. Prije štampanja "Uputstava" Jovan Cvijić tražio je od svojih saradnika izvještaje, radove sa terena iz Bosne da bi izvršio korekciju svog rukopisa "Uputstva", kako bi ona mogla obuhvatiti pitanja karakteristična za pojave u Bosni: "Ovaj Vaš samo jedan izveštaj, pa mi je

---

1 Pisani na latinskom i talijanskom jeziku, nisu dostupni javnosti.

2 Spisak značajnijih stručnih radova objavljenih u "Bosanskoj vili" do štampanja Cvijićevih "Uputstava":
1886. godine
Stevo Davidović: Janj i njegova okolina;Stevo Davidović: Gradiška, nekad i sad;Petar Ivančević: Slatina;Petar Ivančević: Mačkića spila;Mile Popadić: Ključ i njegova okolina.
1888. godina Kosta Kovačević: Grmuša i Srbljani;Stevo Davidović: Poplave u Gradišci;Stjepo Trifković: Selo Gradac,
1889 . godina P.S. - J.Ć.: Selo Ulice,
1890. godina Josif Kočević: Ledenice;Risto Sirovina: Banja Luka; P.S. Ivančević: Selo Lušci-Palanka,
1891. godina Simo Stojanović: Prijedor
1892. godina Dušan Popović: Zenica sa okolinom;S.M. Babić: Opis Bosanskog Grahova;P.S. Ivančević: Sanski Most,
1893. godina Radoslav Agbaba: Postanak sela Vragolova; Zgošće i Uskotlina.

3 U fus notama data su objašnjenja za karakteristične pojave u Bosni i specifičnost tih istraživanja.

koristio da "Uputstva" dopremim i u dosta tačaka izmenim. Ukoliko bude više ovakvih izveštaja i s više raznih strana u toliko će "Uputstva" biti potpunije sastavljena" (**84**, 1).

Iz Bosne uz prve izvještaje, opis sela, Cvijić je dobijao i konkretne primjedbe na "Uputstva" i prijedloge za njihovu kvalitetnu izmjenu: "Da bi u koliko toliko popunili tu prazninu, ja ću Vam ovom prilikom spomenuti još neke stvari o kojima nema ništa u mojim izvještajima, a u nas postoje u samoj stvari po drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, neka ih imate pri umu pri sklapanju "Uputstava"" (**85**, 1)[1].

Bilo je kritičnih mišljenja na prvi rukopis, skicu "Uputstva", jer je bilo teškoća u njihovoj pratičnoj primjeni pri proučavanju sela. "Nisam mjerodavan al ću biti tako slobodan da rečem svoje skromno mišljenje da bih za ispitivače u B. i Hercegovini bilo mnogo lakše, ako bi uputstva sveli na kraća pitanja... Ja ovo govorim iz iskustva stečenog prilikom sklapanja ovog prvog izvještaja i ja se nadam da ovoj mojoj skr. primjedbi nećete zamjeriti... kad bih tako pitanja udesili imali bi jasan pregled koliko koji kotar ima džemata, koliko džemat-mahala, a mahale koliko imaju sela, i onda Vam ne bi moglo umaći ni jedno seoce neopisano - što inače ovakvo lako može biti" (**85**, 3).

Sva ta iskustva, primjedbe i kritike Cvijić je uvažavao: *"U koliko bude više izveštaja i s više raznih strana, utoliko će i "Uputstva" moći da budu potpunija"* (**86**, 2). Tako je Cvijić dopunio svoja "Uputstva" ne samo svojim zapažanjima prlikom boravka u Bosni, nego i primjedbama i karakteristikama prvih izvještaja.

Kad su "Uputstva" završena, prevaziđeni problemi oko njihovog štampanja, pojavio se problem ko će ih potpisati i napisati" ... poziv kojim bi se ta "Uputstva" popratila i svrha tih istraživanja sela ukratko razjasnila" (**85**, 5). Prvi Cvijićev saradnik, Stjepo Trifković smatrao je za potrebno da ih Cvijić ne samo potpiše, nego i da napiše poziv za saradnju što većem broju istraživača

1 " - U Bosni i Hercegovini kmeti ne stoje u svim mjestima u jednakim odnošajima prema svojim agama, a Vi bi u Vašim uputstvima mogli izričito navesti da Vam ispitnik prouči odnošaje kmetova prema agama u kotarima,

- U Bosni ima mnogo šuma u kojima su danas čitave švapske kolonije radi krčenja šume,
- Po Krajini i Posavini mnogi su lugovi iskraćeni i mnoge zemlje begovi prodali i to su stranci naselili,
- Imade planina đe trgovci svoju stoku preko ljeta rane kao npr. Vlašić, više Travnika, đe se siri čuveni travnički sir,
- Imade mnogo zemljišta koje je otkupila Vlada za svoje tobožnje poljoprivedne stanice i usljed toga je sljedovalo izmještanje pojedinih sela.

Ovo sve što navedoh nek Vam je samo kao što rekoh na pameti pri sklapanju uputstava" (85, 2).

Na posljednjoj stranici navedenog pisma Cvijić je napisao - olokom:

"I. Neću smeti uneti zasebna pitanja u odnosu kmetova prema agama. Mogu vlasti sprečiti ovaj čisto naučni posao; želeo bih da ni senka ne padne na lojalnost ovog posla.

Ja ću se od Vas obavestiti, ako mi što od gornjeg zatreba.

- Ima li u poslednje vreme okrčenih mesta na kojima su sela, ko se naselio,

- Ima li planina gde trgovci preko leta stoku hrane" (85,4).

prema njegovim "Uputstvima"..: "... Vi se nijeste na Vašim uputstvima potpisali, a isto je nužno... ako izidu pod Vašim imenom na njih će se svakako mnogo veća važnost polagati... zato je najbolje da Vi rečete svoju" (**85**, 5). Međutim, Cvijić , poznat kao odmjeren i skroman čovjek odgovorio je svom saradniku: *"... Neka dakle redakcija "Vile" sa svoje strane uputi nekoliko reči apela na svoje saradnike i inteligentne ljude u Bosni i Hercegovini"* (**86**, 3).

Tako su prva štampana "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini" objavila i poziv[1] za saradnju koji je napisala redakcija "Bosanske Vile",ali bez potpisa. U"Prosvjeti" i "Srpskom Vijesniku" (1905. godine) štampaju se ponovo "Uputstva", ali sa Cvijićevim potpisom (Dr Cvijić), preporukom za rad i pozivom na saradnju: "... preporučujemo pažnju srpskih sveštenika, učitelja i svih pismenijih ljudi u Bosni i Hercegovini, moleći ih da ne požale truda i da sva, poznatija, sela i mjesta, prema ovim Uputstvima opišu, a opise da pošalju S.K.A. u Beograd" (**88**, 65 i 66).

Saradnici Jovana Cvijića su svoje prve radove rađene prema "Uputstvima" slali Stjepi Trifkoviću, "Bosanskoj Vili" i Srpskoj Kraljevskoj Akademiji u Beogradu.

"Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini" sastoje se iz sedam cjelina:[2] [3] [4] [5]

I Položaj sela,

II Tip sela,

III Kuća, dvor i okućnica,

IV Stanovi ili stanine (stajnice), kolibe i druge zgrade u planini i u polju,

---

1 "Ovim uputstvima je težnja da uz pomoć pažljivih saradnika sazna život sela u Bosni i Hercegovini. Zato je vrlo potrebno da se što više sveštenika, učitelja i ostalih inteligentnih ljudi, koji žive u narodu, prihvate svojski ovoga lepoga posla, koji je od velike naučne važnosti ... Svi će valjani odgovori biti štampani sa potpisom ispitivača" (**87**, 24)
U daljem tekstu uvoda su objašnjenja kako treba prići proučavanju sela i praktičnoj primjeni "Uputstava".

2 Profesor Miodrag Rajačić i profesor Milorad Vasović u proučavanju ove problematike izdvajaju šest cjelina: "...topograski, saobraćajni i privredni položaj sela, postanak sela, funkcija sela, tip i fizionomija sela, tip kuće i njena evolucija i perspektivni plan opšteg razvitka sela (**89**, 57). Za lakše analiziranje i pomoć istraživačima dali su i devetnaest pitanja kojima upućuju istraživače i olakšavaju im rad.

3 Akademik profesor Dr Atanasije Urošević (Cvijićev učenik), istraživački rad na terenu dijeli na osam cjelina: "Položaj sela; Tip sela; Kuća, dvor i okućnica; Tragovi ranijih naselja i postanak sadašnjih sela, Privredni život, Međusobni uticaji stanovništva, Društveno uređenje, Psihičke i druge osobine" (**90**; 1-8).

4 Profesor Mihajlo Kostić: "...celokupna antropogeografska istraživanja mogu se razvrstti u pet kategorija: I Položaj kao posebna i kompleksna kategorija, II Predeo kao prostor interdejstva čoveka i njegove životne sredine, III Problematika stanovništva, IV Turizam i termalizam kao nadgradnja u geografskoj sredini i V Perspektivni razvoj i elementi planiranja" (**91**, 2).

5 Značajan doprinos ovoj problematici dali su Cvijićevi učenici i saradnici: Jovan Erdeljanović, Borivoje Drobnjaković i Tihomir R. Đorđević, koji su se bavili i metodologijom antropogeogafskih istaživanja.

V Priče i tumačenje o imenu sela,

VI Osnivanje sela, ranija naselja i njihovi tragovi i

VII Zanimanje stanovništva.

Prije proučavanja, istraživanja sela, Cvijić preporučje istraživačima: "Neka pre svega ispitivači pročitaju i valjano prouče sva pitanja ovih uputstava..." (**87**, 24). Intuicijom velikog naučnika Cvijić je osjetio da "Uputstva" neće brzo dati očekivane rezultate, pa ih svojom teoretskom raspravom[1] "Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva" (1902. godine), dopunjuje s ciljem da "precizira problem i olakša naučni rad budućim istraživačima" (**4**, III). Njegove upute su konkretne i detaljne.

"Neka se niko ne ograničava na prost odgovor na pitanja, već neka opiše (šta je moguće više narodnim izrazima) sve što je saznao o pojedinim pitanjima" ,(**32**, 337). On istraživačima omogućuje rješavanje direktnih problema na terenu uz pomoć pitanja u "Uputstvima", ali ih ne sputava i ne ograničava na njih. *"Izvesna ću mesta obeležti, ali ja bih želeo da se Vi sasvim slobodno krećete i da proučite i ono što se Vam učini interesantno a u uputstvima nije obeleženo"* (**92**, 193).

"Uputstva" su detaljna, jasna i nije ih bilo teško na terenu praktično koristiti, zato im, kao cjelini, poklanjam dužnu pažnju.

I. Položaj sela

a) Za položaj sela, prema Cvijiću, najprije treba utvrditi kojoj teritorijalnoj cjelini Bosne selo pripada (okrug, kotar, džemat ili mahala), oblasti ili župi (Krajina, Površ i dr.).

- U topografskom smislu treba utvrditi položaj sela u ravnici, riječnoj dolini, plavini, stranama doline (prisojnoj ili osojnoj),na kosi, brdu, planini. Insistira da se tačno opiše položaj sela (na brdu, kosi više brežuljaka, te registruju sva imena geografskih lokaliteta). Insistira i na određivanju nadmorskih visina (upućuje na specijalne karte i pomoć stručnjaka, naročito geometara).
- Hidrografske pojave treba proučavati sa više aspekata: konstatovati riječne tokove, prema njihovoj veličini, naročito naglasiti potoke-bujičare,vrela, izvorske vode, poplave, postojanje bunara, čatrnja, problema vode za piće. Insistira na vezi položaja sela i hidrografskih objekta (sela na plavinama, pored vrela i izvora), pojavu naselja ovisno od mogućnosti snabdjevanja vodom. Posebno se istraživači upućuju na zapažanje pojava mineralnih izvora (toplih, slanih, kiselih, gvožđevitih). Treba istaći njihovu ljekovitost, te mogućnost eksploatacije i prema

1 Istraživače sela uputio je u metode i sredstva istraživanja, a objavljeno je i nekoliko prvih radova ispitivača sela, kao uzorak za rad na terenu.

mogućnosti od čega liječe?

- Klimatske karakteristike sela treba porediti sa susjednim, okolnim selima (gdje je hladnije u odnosu na okolinu), te šta je uzrok takvom stanju? Je li to zaklonjenost sela, kao posljedica blaže klime? Zatim upućuje na razmatranje tri elementa: snijega (kad počinje padati, debljinu i dužinu trajanja), vjetrova (imena i pravci), kao i njihovu jačinu, odnosno da li su hladni i da li donose kišu?

b) Privređivanje i imovinske odnose treba proučavati tražeći odgovore na niz konkretnih, kompleksnih pojava.

- Tri su glavna zanimanja na koja treba obratiti pažnju: zemljoradnja, stočarstvo i šumarstvo. Najprije treba utvrditi uslove za obradu zemlje (da li je ima i gdje se nalazi u odnosu na kuću u selu, da li je oko kuće ili oko sela?). Zatim upućuje istraživače na mjerenja udaljenosti posjeda od kuće, veličinu posjeda, te kultura koje se siju i njihove prinose.
- Neophodno je utvrditi mogućnosti za bavljenje stočarstvom (kvalitet pašnjaka, njihova udaljenost od sela).
- Kod šumarstva treba obratiti pažnju na mogućnost eksploatacije šume, vrste šume, udaljenosti od sela i druge koristi od šume (izvoz, strugare i druge koristi od bilja). Treba ispitati i mogućnost eksploatacije šuma za ispašu, pretvaranje u plodnu zemlju (krčenjem), zajedničke šume i njihova eksploatacija.
- Kao predmet istraživanja postavljena su i veoma teška pitanja svojinskih odnosa. Istraživači su trebali jasno da razgraniče odnose: kmet-aga-beg. Zatim, da li selo pripada čitluku, te kome tačno pripada zemlja.Postoje li slobodni seljaci, te na koji su način došli do zemlje (otkupnom od gazda ili begova). On insistira na konkretnim pitanjima eksploatacije seljaka (Šta se i koliko daje i plaća vlasnicima zemlje?).
- Istraživačima je data uputa da se bave i procjenama o životnom standardu stanovništva. U vezi s tim trebalo je utvrditi: kvalitet zemljišta za privređivanje, njenu rodnost, površine koje seljak posjeduje, broj stoke koje posjeduje pojedinac ili zadruga. On konkretno postavlja pitanje da li je življenje: osrednje, prilično dobro ili umjereno, ali ne dajući kriterije te kategorizacije. Samo napominje jednim pitanjima u smislu koliko zemlje i stoke treba za osrednji život seljaka na selu?

"Uputstvima" položaj sela posmatra se sa aspekta:fizičkogeografskih i ekonomsko geografskih komponenata. Da bi olakšao rad istraživača na terenu, prema položaju sela dijeli u dvije velike grupe:

"a. sela u nižim i srednjim brdima i po stranama njihovim izgrađena u krčevinama i ponekad izdužena po nekoliko kilometara - zauzimaju velike prostore i

b. sela u dolinama, jarugama i po ravnicama, vrtačama"(4, XXXIX).

Upućuje istraživače da su prva (navedena pod a.) rasprostranjena u

centralnoj i istočnoj Bosni, a druga (navedena pod b.) najčešće u zapadnoj Bosni u dolinama Une, Vrbasa, Bosne i Drine: *"Položaji sela su zavisni poglavito od lokalnih uzroka"* (4,XXX), pa istraživače navodi da detaljno izuče lokalne uslove za nastanak sela. Kod fizičkogeografskih pogodnosti za položaj sela naglašava značaj istraživanja, određivanje; regionalnog položaja sela, topografskih (naročito ih naglašava), hidrografskih i klimatskih uslova i odlika. Najznačajnije ekonomskogeografske komponente koje treba ispitati prema "Uputstvima" su: mogućnosti korišćenja zemljišta, uslovi za razvoj zemljoradnje, stočarenja, šumarstva, te procjena mogućnosti korištenja prirodnih uslova (zemljišta, pašnjaka, šuma) za položaj i razvoj sela.

U doba ovih istraživanja u Bosni počinje se razvijati rudarstvo, zantastvo, industrija, a naročito eksploatacija šuma. Uz rudnike i pilane niču karakteristična naselja po svom položaju, ali se na njih istraživači ne upućuju "Uputstvima". Austro-Ugarskoj se mora pripisati veoma pedantna i razvijena statistika (popisi ljudi, imovine, stoke, kuća, sela, opština, mahala, prinosa, kao i katastarske službe). To je period kad se u Bosni počinje razvijati i meteorološka služba. Mreža meteoroloških stanica se brzo razvijala. Međutim, istraživačima se ne skreće pažnja da koriste statističke podatke i rezultate mjerenja meteoroloških stanica. Profesor Cvijić veoma pohvalno se izražava o saradnicima koji su pribavljali konkretne statističke i meteorološke podatke o selima. Austro-Ugarska je imala već razvijene te službe, a publikovala je rezultate tih mjerenja.

Veoma su značajna upućivanja istraživača na utvrđivanje svojinskih odnosa na selima Bosne. Ti raznovrsni odnosi uslovljavali su i uticali, ne samo na položaj i tip sela, nego i na druge antropogeografske karakteristike. Činjenica je da je Cvijić u "Uputstvima" zanemario saobraćajno-gravitacionu komponentu položaja sela[1]. Sigurno je da je saobraćajnogravitaciona komponenta imala uticaj na položaj sela, iako u to vrijeme saobraćaj nije bio razvijen. Međutim, bio je veoma razvijen unutrašnji saobraćaj u okvirima predjela. Kako Cvijić ne upućuje na istraživanja gravitacionih zona, tako nema ni uputa za istraživanja saobraćaja u gravitacionoj sferi, putnoj mreži, lokalnim i glavnim saobraćajnicama. Mnogo je važnije da se "Uputstvima", položaj sela, tretira, a i istraživači upućuju na proučavanje geografskog položaja, kao kompleksne kategorije. Ta kompleksna komponenta uticala je i na položaj

---

1 U svom radu "Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva", Jovan Cvijić teoretski objašnjava "Uputstva". Ovim radom nadoknađuje sve ono što je propušteno u "Uputstvima", a naročitu pažnju posvećuje metodologiji istraživanja varoši, varošica i većih naselja. Ta problematika je kompleksnija, ali je evidentno i evoluiranje njegovog pogleda na položaj naselja, uvođenjem više komponenti (regionalnih pogodbi, komunikacija, istorijskog razvoja, političkih zbivanja). *"Na položaj većih naselja utiču prirodne osobine većih oblasti, georafske pogodbe... naročito politički događaji, današnje kulturno stanje i etnografske prilike... plastika, komunikacije, plodnost, ekonomske prilike, istorijski razvitak celih oblasti, često celog Balkanskog Poluostrva"* (4, XXX).

naselja. Neki teoretičari ističu: "... da je geografski položaj[1] veoma često presudan činilac u razvitku nekog predela ili mesta" (**89**, 14). Istraživači se ne upućuju na omeđavanje veličine teritorije koju istražuju, kao ni jasno omeđavanje (granice) posmatranog sela. Profesor Cvijić položaj sela i upute za njegovo istraživanje daje kompleksno, jer kao komponentu uvodi ekonomske faktore i zalaže se za davanje "žive slike" (**4**, LI), sela i naselja uopšte.

II. Tip sela

Profesor Cvijić istraživače upućuje na glavna pitanja kojima treba posvetiti najviše pažnje. Sva ta posmatranja treba usredsrediti na više pitanja: zbijeni, razbijeni tip sela, granice mahala, pojavu raselica, broj kuća u selu, prezimena i pojavu zadruga, njihov broj kao i veličinu zadruge. Naročito insistira na objašnjenju razbijenog i zbijenog tipa sela, te uzročno-posljedičnih veza nastanka tih sela: *"Pošto kaže kakav je raspored kuća u selu, valja uvek kazati i zašto je takav, npr. da uzrok tome nije zemljište, ili da kuće nisu blizu usred grupisanosti, a raštrkane usled rasturenosti imanja pojedinih seljana"* (**32**, 340). Istraživači se upućuju da uzroke nastanka tipa seoskog naselja treba ponekad tražiti i kod raselica. Nešto kasnije Cvijić je olakšao istraživanje sela svojim kasnijim radovima, jer je objasnio pojmove: selo, zaselica, zaseok, kraj ili džemat, zbijeni i razbijeni tip sela. To je u mnogome olakšalo posao istraživačima na terenu. On istraživače upućuje kad je u pitanju istraživanje tipa sela na literaturu (preporučujući pored ostalih radova S. Novakovića [2], K. Jiričeka). Kod dijela "Uputstava", tip sela, nedovoljno je naglašena veza položaja i tipa sela, razvoja sela na ataru, kao faktoru koji utiče na tip sela, zašoravanju oko važnijih seoskih objekata (škole, crkve, džamije, zadružne zgrade, prodavnice, spomenika).

Već u Cvijićevo vrijeme nastaju sela uz komunikacije, ali istraživači se ne upućuju da obrate pažnju i prouče taj tip sela. Na tip sela uticao je i teritorijalni dodir, granična stanja, stapanja i prerastanja, ali im se ne pridaju značaj u "Uputstvima". Ne naglašava se pokušaj da se uoče bitne razlike zaseoka i mahala. "Uputstva" u ovom dijelu ne daju mogućnost uočavanja dubokih razlika unutar zbijenog i razbijenog tipa sela (klasifikacije i varijeteta unutar zbijenih, i razbijenih sela i raselica). U to vrijeme dolazi (u pojedinim slučajevima) do preobražaja seoskih naselja i diferencijacije naseobinskih zona u selima riječnih dolina i nizija Bosne (razlikuju se zone seoskog centra, stanovanja, "rojenje" na ataru). Veoma su bila česta i sela, naselja sa

1 U navedenom djelu (M. Rajačića - M. Vasovića) geografski položaj se kompleksno posmatra. Odnos mjesta se istražuje prema najvećoj administrativnoj cjelini, geomorfološkoj cjelini, najrazvijenijoj regiji, saobraćajnim linijama, privrednim rejonima i centrima.

2 Stojan Novaković: Selo, Beograd, 1891. godine, "Glas Srpske Kraljevske akademije" br. XXIV.

monofunkcijom i mješovita sela, pa kako istraživači nisu bili upućeni da obrate pažnju i na te pojave i na kompleksnost posmatranja tih naselja, nisu ih ni proučavali. Često su ta istraživanja bila jednostrana, svodila se na konstataciju kojih tipova sela ima po Cvijićevoj podjeli.

III. Kuća, dvor i okućnica

Prije nego istraživač počne istraživanja ovih elemenata sela morao se upoznati sa pojmovima koje Cvijić uvodi u uvodnom dijelu ovih pitanja. On daje definiciju dvora i okućnice (podkućnice) i ovim istraživače upućuje da obrate pažnju i odgovore na pet grupa pitanja-cjelina:

- Da li je dvor ograđen ili nije?
- Broj objekata u dvoru i koji su to, kao i njihovu funkciju, materijal za izradu objekta, funkcije dijelova kuće (posebno karakteristike muhamedanske arhitekture, estetike i higijenske elemente, standard stanovanja, izgled krovova, razlike među kućama),
- Pomoćne zgrade oko kuće, njihov raspored i funkcija,
- Okućnica, njen položaj u odnosu na kuću, dvor, njene karakteristike,
- Položaj i funkcija klanica, kao i briga o njima od strane članova porodice.

Saradnicima profesora Cvijića nije bilo teško proučavati ovu problematiku, jer se u to vrijeme dosta pisalo o kući, te su dati mnogobrojni odgovori na postavljena pitanja u "Uputstvima". Detaljan prikaz kuća na Balkanskom poluostrvu omogućio je istraživačima, saradnicima da bolje odgovore na ova pitanja. Profosor J. Cvijić je odgovorio na pitanja o nastanku različitog tipa kuće, podjeli i njenom razvoju (u vertikalnom i horizontalnom smislu), razlikama kuća prema nacionalnoj pripadnosti stanovništva u Bosni. Opisao je i utvrdio čak dvadesetak raznovrsnih pomoćnih zgrada oko kuće. Međutim, istraživači se "Uputstvima" nedovoljno upućuju na posmatranja prirodnih i društvenoistorijskih uticaja na građenje i tip kuće u Bosni, iako svoje saradnike Cvijić konkretno upozorava i na te probleme: *"Dalje je u Vašoj oblasti značajno pitanje o kući*[1]*. Kuća s krovom "na šantu" istovetna je s kućom u Lici i Krbavi. Ta kuća čini jak prelaz alpskom tipu kuće i potrebno je naročito proučiti"* (94, 1 i 2). U "Uputstvima" nema upućivanja na istraživanja i utvrđivanja postojanja starijih kuća i zgrada, te prema njima razlika i uticaja na novoizgrađene kuće i objekte. Po Bosni Cvijićevog vremena bilo je dosta očuvanih starih građevina, kulturnog naslijeđa, ali se istraživači ne upućuju na njihova istraživanja. Nema ni pitanja koja se odnose na položaj kuće prema

---

1 Od kojeg je značaja bilo proučavanje kuća u Bosni za Jovana Cvijića vidi se i po tome što je dao zadatak svome učeniku i saradniku Špiri Soldi da napiše doktorsku disertaciju: "Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj Bosni i Hercegovini", objavljena 1932. godine. U predgovoru Soldine doktorske disertacije stoji da mu je Jovan Cvijić, 1921. godine dao zadatak da odgovori na pitanja o kući i taj rad prijavim za doktorsku disertaciju" (93, 2).

zgradama u dvoru, ulici, funkcionalnost stambenog prostora, "dunđeskim zgradama", ogradama dvora, ukrašavanju fasada, pomoćnim zgradama. Zato su i istraživanja kuće, dvora i okućnice dala najmanje rezultata. Na taj dio pitanja najčešće su istraživači odgovarali površno, deskriptivno nabrajali i popisivali imena pojedinih objekata, dvora okućnice, računajući da je to problematika dovoljno obrađena u Cvijićevim i drugim radovima.

IV. Stanovi ili stanine, kolibe i druge zgrade u planini i polju

Pitanja i uputstva za proučavanje stanova, koliba i drugih zgrada u planini i polju mogu se svrstati u pet cjelina:

- Da li ima stanova, njihov broj, udaljenost od sela, razdaljina između stanova, horizontalna razvijenost i korišćenost stanova, da li su stalno nastanjeni, zašto ih neki seljaci nemaju?
- Vlasništvo zemlje na kojem su stanovi, kako im je pripala ta zemlja, udaljenost od sela, gdje se goni stoka na pašu,(preko ljeta, a gdje zimi), humljački stanovi, svojinski odnosi kod Humljaka,
- Kakvih drugih zgrada ima u poljima (livadama, njivama) i planinama, od čega se grade, čemu služe, koliko vremena i ko provodi u njima?
- Rasprostranjenost čobanskih koliba (kućera), savardaka, gdje su locirane i funkcija,
- Registrovati pojavu vinogradarstva, te zgrade za držanje vina.

S obzirom na značaj stočarstva u Bosni, Cvijić je veoma detaljno razradio ovaj dio "Uputstva". Konkretnim zadacima, svojim saradnicima[1] davao je savjete da se detaljnije bave ovim istraživanjima. Istraživače detaljnije upućuje na proučavanje stanina (stanova): *"Stanine imaju samo po jednu prostoriju u kojoj se pak izdvajaju dva dela; u prednjem ognjište sa posteljama, a u zadnjem mrs, naćve, a po negde ima iznad tog dela i tavan za opremu"* (4,CXLII). Posebnu pažnju trebalo je da istraživači posvete ispitivanju radne snage u staninama. Po Cvijiću to *"su vrlo retko stari ljudi, većinom žene (planinka se na Čvrsnici zove stopanica), devojke (čobanice i kozarice) i deca"*(4,CXLI). On upućuje istraživače i na pojedine karakteristične pojave stočarenja (potreba za ljetnom ispašom),udaljenosti ljetnih stanina, lokalitete *"... ljetni stanovi ili stanine udaljeni su 3-4 dana hoda od sela ... oni su po travnim planinama jugoistočne Bosne, na pr. Igmanu i Bjelašnici iznad Sarajeva, na Treskavici i drugim planinama"* (4,CXL). Istraživači su posebno istraživali prema Cvijićevim "Uputstvima" probleme

---

1 Profesor Cvijić dao je konkretan zadatak svom učeniku Dr Jevtu Dedijeru da se bavi i ovim problemom. Profesor J.Dedijer napisao je značajnu studiju: "Stočarske zone u planinama dinarskog sistema", Beograd, 1914. godine,, "Glasnik Srpskog Geografskog društva", br. III i IV.

stočarskih kretanja (puteve, prečice, problematiku kretanja preko tuđeg zemljišta), kao i plasman proizvoda. "Upustva" profesora Cvijića i njegovih saradnika o ovoj problematici i danas su veoma aktuelna.

V. Priče i tumačenja o imenima sela

Profesor Jovan Cvijić istraživače sela upućuje i na prikupljanje građe o raznovrsnim pričama i tumačenjima o imenima sela.

Smatrao je da je gotovo svako ime sela u vezi s nekom pričom o njegovom nastanku, koja se prenosila sa koljena na koljeno.Te priče najbolje, prema Cvijiću, znaju najstariji stanovnici sela, pa je istraživače upućivao na te ljude. Sva ta pitanja grupisao je u tri cjeline:

- Da li je istraživač čuo priče o imenu, nastanku sela, mjestu ili okolini,
- Kako je selo dobilo ime (po geografskim objektima, zanimanju stanovništva, prezimenima seljana, nadimcima, porijeklu nastanjenih seljana, predjelu odakle su stanovnici starinom),
- Za svako selo trebalo je utvrditi i promjene imena, staro, novo ime, te kako je došlo do promjene imena.

Značaj geografske nomenklature[1] je mnogostruk, pa su istraživači upućivani da je izvorno bilježe i što više prikupe. Profesor Cvijić je manje upućivao na sakupljanje imena sela i priča o tim imenima u cilju lingvističkih istraživanja, a više u cilju na što ona ukazuju u geografskom smislu. Istraživačima je skrenuta pažnja na značaj imena sela za raznovrsna geografska i antropogeografska istraživanja: starost naselja, njihov postanak, strano porijeklo, starije kulture i slojeve, nekadašnja i savremena zanimanja, stare narodne slojeve, starije stanovništvo, strane uticaje, kretanja stanovništva. Akademik J. Cvijić navodi istraživače da lakše tumače nastanak imena sela, te da ona mogu nastati od porodičnih imena, mogu biti izvedena iz karakteristične vegetacije kraja, životinja, potoka, brda, osobina zemljišta, hidrografskih naziva, vjerskih imena, ličnih imena, imena naroda, žita.

S obzirom da su u Bosni bile česte i administrativne promjene imena savjetuje da se bilježe i zapisuju narodna imena svih pojmova koji se istražuju. Te izmjene imena prema Cvijiću, mogle su nastati i stapanjem sela, ali i izmjenama imena po zahtjevima stanovništva. Značaj ovih istraživanja on naglašava jer: *"... stoje u vezi ili potpomažu antropogeografskim pitanjima"* (4,CXLI). Istraživači su upućivani i na sakupljanje tuđica, porijekla i karakterističnih imena, pojmova, kao i njihovih značenja.

---

1 Geografska nomenklatura Bosne i Hercegovine veoma je zanimala Jovana Cvijića, pa je sugerirao svom saradniku V. Skariću da je ispita. Ovaj se bavio tim problemom i napisao zapažen rad: O geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine", Beograd 1927. godine, "Glasnik Srpskog Geografskog Društva," broj 13/27.

VI Osnivanje sela, ranija naselja i njihovi tragovi

Za problematiku istraživanja ovih važnih pitanja Jovan Cvijić dao je veoma detaljna uputstva. Prema njemu tu su najvažnija slijedeća pitanja:

"a. Poreklo stanovništva, postanak sela, najnoviji doseljenici,

b. Pomeštanje i raseljavanje sela; saseljavanje i sašoravanje i

c. Selišta, razvaline, grobišta, stari putevi i stara rudišta" (32, 344 i346).

Ovim istraživanjima naglašavao je Cvijić treba posvetiti posebnu pažnju, jer su ona od velikog značaja za antropogeografska istraživanja: *"Naročito Vam vredi onaj dio gde je izloženo poreklo stanovništva, jer Vi ste pogodili baš onako kako je potrebno, pošto je gotovo težište ovog proučavanja sela da se sazna poreklo stanovništva, narodne seobe, kao i istorija pojedinih naselja".* (94,4)

Pitanja o porijeklu stanovništva, postanku sela i najnovijim doseljenicima Cvijić je podijelio u osam grupa:

" Priče o poreklu porodice, utvrđivanje najstarije porodice, porodice starinaca, uzroka njihovih seoba, broja članova porodice, nastanak naselja (da li je već zasnovano?) potomstvo starih i nove porodice,

- Način narastanja sela novim doseljavanjem ili umnožavanjem (priraštajem); zašto dolazi do novih naseljavanja, ko su ti novi doseljenici (argati, odbegli kmetovi), te utvrđivanje slave i karakteristika i razlika u običajima, jeziku, nošnji kod grupa doseljenika i već doseljenog stanovništva,

- Postanak sela detaljno je trebalo ispitati pa je tu niz određenih konkretnih sugestija - da li je selo nastalo od čifluka, kako i kada?Te ko je vlasnik zemlje i ko je nastanjen na posjedu?

- Konkretno je trebalo istraživati i postanak sela od drugog, starijeg, većeg, te zašto dolazi do tih pojava; i kako i zašto su seljani izabrali baš tu novu lokaciju?

- Neophodno je istražiti i udaljenost između sela,

- Detaljno istražiti podelu zadruge, kao faktora novog sela, te uzroke nastanka novih sela,

Postanak sela od starih rudarskih naselja i

Postanak sela na manastirskim imanjima, vakufima, te uzrok postanka novih sela". (32; 340 i 341).

Ova iscrpna upućivanja istraživača imala su za cilj da utvrde:

- Porijeklo stanovništva,
- Migraciona kretanja, uzroke i posljedice,
- Utvrđivanje starinaca i doseljeničkih porodica i njihov razvoj,
- Statističke podatke o porodicama, zadrugama o broju stanovnika,
- Nastanak sela, uzročno-posljedične veze migracije i prirodni priraštaj i
- Odnose starinaca i doseljenika.

Grupa pitanja za istraživanje pomeštanja i raseljavanja sela, saseljavanje i sašoravanje, odnosi se na lokalitet sela, da li su sela pomještala i koji su

uzroci tih promjena. Upućuje istraživače na prirodne i druge uzroke (poplave, bolesti, nasilja, administrativne naredbe), pomeštanja.. Pomeštanjima su nastajala jedno ili više sela, pa je i to trebalo istražiti. Zatim je trebalo ispitati uzroke sasvim raseljenih sela, kao i šta nastaje sašoravanjem više manjih sela (najćešće jedno veliko selo). Ova grupa pitanja imala su zadatak da odgovore na:

- promjene položaja sela i uzrok te promjene,
- nastanak i razvoj sela zbijenog tipa.

Profesor Cvijić veoma je detaljno uputio svoje saradnike na proučavanje i istraživanje selišta, raselina, grobišta, starih puteva i stara rudišta. Ova pitanja grupisao je u pet cjelina:

"- stara selišta, njihovi lokaliteti i gdje ih treba tražiti,

- stari gradovi, razvaline, stara predgrađa,

- ostaci starih grobišta,

- stari putevi i putna mreža, pravci i veze naselja, i

- sakupljanje starog novca, stari građevinski materijal, kamenje, oruđe, oružje i alatke."(32,343).

Dao je konkretan zadatak istraživačima da prouče raspostranjenost selišta i ostalih tvorevina materijalne i duhovne kulture.

Profesor Jovan Cvijić je smatrao da su istraživanja migracije veoma važan zadatak ispitivača i zato je teoretski obrazložio i ovaj dio *"Uputstava": "Ove migracije i etnografski procesi koje ih prate imaju veliki uticaj na sve predmete i pojave našeg ispitivanja, i prema tome su od velikog značaja za rešavanje antropogeografskih problema o kojima se bavimo"* (4,CLV). Istraživači su upućivani i na proučavanje starijih i novijih migracionih procesa, kao i njihov direktan uticaj na razvoj i cjelokupan život sela.

Metodološka uputstva za ova istraživanja su veoma konkretna i jasna:

"1. *Metod neposrednog posmatranja i proučavanja doseljenika (saznati poreklo od starih ljudi, na osnovu direktnih zapisa i izvora o stanovništvu). Ovaj metod ima najveću vrednost i on je najbolji.*

2. *Posredni metodi se osnivaju na antropogeografskim i etnografskim osobinama stanovništva, koje su mnogobrojne"* (4,CLIX).

Kako je Jovan Cvijić ovaj dio istraživanja smatrao izuzetno važnim, detaljno obrazlaže ovaj njihov dio:

" U VI glavi Uputstava postavljen je kao glavni zadatak za ispitivače da ispitaju život naselja, njihov postanak, jačanje ili slabljenje i propadanje. Oni imaju da iznađu doba postanka pojedinih sela, skupljanje zaselaka ili krajeva u selu (gdje je toga bilo), poreklo prvog doseljenog stanovništva (ili da utvrde da su starinci), kao i docnijih doseljenika; zatim treba da saznaju za selišta, grobišta, razvaline, stare puteve i stara gradišta, po kojima se može što više dokučiti o ranijim naseljima i ranijim životu nekog kraja. Ali život naselja najviše zavisi od migracionih struja i njihovih pravaca, mnogo manje od ostalih faktora, koji su u Uputstvima pobrojani. Osim toga su

migracije, kao takve za nas i od velikog etnografskog značaja. Što u Uputstvima nisu migracije stavljene kao glavni zadatak, to je iz metodskih razloga.Detaljnim ispitivanjem života pojedinih naselja ispitivači će mnogo pouzdanije utvrditi vrste i pravce seoba i seljakanja, no što bi to bio slučaj, kad bi oni aprioristički ili na osnovu malo podataka migracije utvrdili. Osim toga bilo je mnogo težnja, da se pitanjima VI. glave prikupi i druga građa ... Na osnovu te celokupne građe moći će se, dakle, saznati njihova gustina i značaj u raznim istorijskim vremenima i zakoni njihova života" (4,CCXI).

Neosporno je da je dio Cvijićevih "Uputstava" koji tretira istraživanja migracija omogućio kvalitetna i kvalifikovana naučna istraživanja. Međutim, nekim problemima, čini nam se, ne posvećuje se dovoljna, odgovarajuća pažnja:

- Kod problematike autohtonog stanovništva nedovoljno je naglašena potreba za proučavanje karakteristika njegovog života. Bilo je u to vrijeme dosta relikta starinskog života (onomastika, antropogene manifestacije), a na ta istraživanja nema upućivanja.
- Migraciona kretanja u Bosni karakterišu se neprekidnim procesom. U doba najintezivnijih proučavanja sela po "Uputstvima", mogle su se, ne baš teško, utvrditi genetske karakteristike: starijih, novijih i savremenih, veoma živih i prisutnih kretanja. Znači, mogla se utvrditi rekonstrukcija i periodizacija neprekidne geneze živih migracionih tokova. Na licu mjesta mnogi istraživači mogli su utvrditi uzroke i posljedice pomeštanja i saseljavanja.
- Cvijićevi saradnici u svojim radovima pominju niz karakterističnih kretanja na koja nisu upozoreni da ih proučavaju. To su emigraciona kretanja (pojedinaca i u grupama). Uzroci i posljedice ovih najčešće ekonomskih migracija nisu u "Uputstvima" dobila potrebna objašnjenja.
- Istraživači se ne upućuju na detaljna istraživanja vitalnih karakteristika stanovništva (natalitet, mortalitet, prirodni priraštaj). To je vrijeme uvođenja pedantne administracije koja je statistički izražavala navedene karakteristike. Na raspored i gustinu stanovništva ne upućuju se istraživači da je promatraju, izuče i izračunaju, kao i njihove posljedice.
- U unutrašnjem pomeštanju stanovništva nema sistematičnosti u "Uputstvima" kad su u pitanju karakteristična unutrašnja pomeštanja. Nisu date upute za istraživanje kretanja stanovništva iz planinskih predjela u nizije i suprotno, sela u predgrađa, kasabe i gradove, regionalna središta, rudarske centre, kao i njihove uzročne-posljedične veze.
- Istraživači se ne upućuju na veoma prisutne sezonske (poljoprivredni radovi, pečalbarstvo) i dnevne migracije (rudnici, industrijski i zanatski centri).

Cvijićevi saradnici, međutim, u svojim radovima i istraživanjima bave se svim ovim problemima.

VII Zanimanja stanovništva

Profesor Jovan Cvijić upućuje istraživače na ispitivanja tri najrasprostranjenija zanimanja u Bosni: stočarstva, zemljoradnje i voćarstva. Od ostalih privrednih grana preporučuju se istraživanja zanimanja stanovništva u šumarstvu, rudarstvu, ribolovu i lovu. To je vrijeme razvoja i procvat raznovrsnih zanata, pa saradnike upućuje i na istraživanja pojave raznih zanata: zidarskog, drvodeljskog, kamenorezačkog, mutavdžijskog. Od istraživača je zahtijevano da ispituju i druga manje razvijena zanimanja i djelatnosti: trgovinu i kiridžijanje. Veoma je značajna raširena pojava hanova u Bosni, pa se od istraživača tražilo da se bave i istraživanjem djelatnosti handžija. Značajno je što se istraživačima skreće pažnja na pojave "glavnog" i "sporednog" zanimanja.

Uočena je bila i danas prisutna, pojava: negativnih posljedica dvojnog zanimanja (obrade zemlje i bavljenja nekim drugim zanimanjem, kao glavnim). Posebno je trebalo istraživati problem irgatovanja i to od pravca i mjesta gdje se ide na rad, koliko se ostaje, šta se radi i koliko zarađuje? Istraživači su bili upućivani na proučavanje života Cigana i to: naseljavanja, porijekla, jezika, zanimanja. Ovom dijelu "Uputstava", na žalost, nedostaje niz pitanja za istraživanja razvijenog zanatstva, rudarstva, pa i začetka industrije (prerada drveta, željeza).Poslije terenskih istraživanja trebalo je pristupiti sređivanju građe. Kako je to bio važan zadatak istraživača oni se upućuju da prikupljaju građu po "Uputstvima" i sistematizaciju u dvije cjeline: opšti i posebni dio.[1] [2]

Opšti dio trebalo je da se sastoji iz osam cjelina[3]:

"1. Oblast i njeno ime
2. Položaj sela,

---

1 Predsjedništvo Srpske Kraljevske Akademije u Beogradu izdalo je "Pravilnik o proučavanju naselja i porekla stanovništva u narodu i o sređivanju građe za radove u "Naseljima", Beograd 1928. godine

2 Nešto kasnije Srpska Kraljevska Akademija izdala je i "Dodatak Pravilniku o proučavanju naselja i porekla stanovništva u narodu i o sređivanju građe za radove u "Naseljima", Beograd 1932. godine kojim se regulišu tehnička pitanja štampanja radova.

3 Akademik Atanasije Urošević mnogo godina kasnije upućuje da sistematizaciju građe sa terena treba svrstati takođe u dvije cjeline.
Opšti dio (devet cjelina);
"1. "Oblast i ime;2. Prirodne pogodbe geografske sredine (fizičkogeografske odlike) gde ulaze sledeći odeljci: Reljef i geološki sastav, Klima, Hidrografija, Vegetacija, Rudno blago;3. Istorijski momenti; 4. Stanovništvo; 5. Međusobni uticaji stanovništva; 6. Psihičke i druge osobine,7. Privredni život; 8. Naselja; 9. Kuća i druge zgrade" (90; 9-12). i
Posebni dio (četiri cjeline):"- položaj sela;- tip sela; - postanak i razvitak sela i; - poreklo rodova" (90, 12). Ova uputstva Akademika A. Uroševića služe za istraživanja na terenu i sastavljanja posebnog dijela monografije, opis sela.

3. Tipovi sela,
4. Kuća, dvor i okućnica,
5. Zgrade u polju i planini,
6. Osnivanje sela, ranija naselja i njihovi tragovi,
7. Psihičke osobine,
8. Zanimanje stanovništva" (**95**; 8-10).

Posebni dio trebalo je izložiti u pet dijelova:

"A.1. Topografski nazivi,
2. Tip sela
3. Priče i tumačenje o imenima sela,
4. Osnivanje sela, ranija naselja i njihovi tragovi,

B.Registra" (**95**; 8-10)

"Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini", njihovo teoretsko i praktično objašnjenje, Cvijićev rad "Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva" pobudili su veliki interes ne samo kod velikog broja istraživača - njegovih saradnika, nego i kod ljudi koji su se bavili i dali svoj veliki teoretski doprinos njihovom poboljšanju. Uporedo sa praktičnom primjenom "Uputstava" istraživači sela, Cvijićevi saradnici vrše analize šta je urađeno u pojedinim dijelovima Bosne, agitaciju za okupljanje saradnika i ukazuju na značaj istraživanja.

Već 1904. godine Jovan Erdeljanović (Cvijićev učenik i saradnik), prvi je izvršio analizu primjene "Uputstava" na konkretna antropogeografska i etnografska istraživanja. Istakao je značaj Cvijićevih predhodnika u ovim važnim istraživanjima (Vuka Karadžića, Stojana Novakovića, Valtazara Bogišića), kao i manje, ali značajne priloge (M. Miličevića i V. Vrčevića), ali je naglasio:"... pokretač je i rukovodilac toga posla Jovan Cvijić... njegovom energičnom zauzimanju i smišljenom, sistematičnom radu ima se jedino zahvaliti, što su ova antropogeografska proučavanja odmah od početka pošla pravilnim putem i što su već prvih godina dala obilatih rezultata... koji u tom i u svakom drugom pogledu izmakoše daleko napred od svojih balkanskih suseda" (**96**,2).

"Uputstva" su u Bosni bila podržana, široko primjenjivana od njihovog objavljivanja, pa sve do II svjetskog rata[1]. Naročitu zaslugu zato imaju sarajevski listovi "Prosvjeta" i "Bosanska vila", kao i veliki broj istraživača sela Bosne. Oni podstiču istraživače-saradnike na ulaganje većeg napora na proučavanju sela, ističu njegov značaj, analiziraju dostignuća, tumače i dopunjuju "Uputstva". Istraživanja sela u Bosni gotovo da prelaze u masovnu akciju koja traje sve do početka II svjetskog rata. Sarajevski "Provjeta" (1905.

1 Veliki broj radova o selima Bosne, prema Cvijićevim "Uputstvima" nažalost, uništen je tokom II svjetskog rata. Radovi su bili odloženi u biblioteci Prirodno-matematičkog fakulteta u Beogradu, koja je 1941. godine izgorjela. Neki pronađeni radovi objavljeni su u "Naseljima", tek poslije II svjetskog rata.

godine) i "Bosanska vila" (1912. godine) detaljno analiziraju učinak istraživača, Cvijićevih saradnika na ispitivanjima sela u Bosni, podstiču ta istraživanja, ukazujući na značaj proučavanja sela Bosne: "Ima šest godina kako su štampana prva "Uputstva za proučavanje sela u Bosni i Hercegovini". Ovim Uputstvima bila je težnja da se uz pomoć obrazovanih ljudi u narodu prouči život sela u BiH. Već u samom početku interesovanje za ovo pitanje bilo je dosta znatno: prijavio se znatan broj saradnika... iz Bosne se javio veoma malen broj saradnika, ali mahom vrijednih i valjanih saradnika, od kojih su neki postali pravi majstori u ovom poslu. Mnogi od naših saradnika usavršili su se toliko u ovom poslu da mogu preduzeti ispitivanje cijelih oblasti[1] ... Uz ovakva Uputstva će ispitivanje sela biti interesantnije i lakše. Ova ispitivanja trebalo bi naročito poduzeti u Bosni, koja je tako malo ispitana zemlja... Iz cijele Bosanske Posavine i Krajine nemamo ni jednog opisa, a vrlo malo ih imamo iz srednje i južne Bosne ... pri ispitivanju pojedinih oblasti u ovim zemljama opazilo se je, da pojedine pojave u naseljima imaju jakih veza sa sličnim pojavama u Bosni, a za neke utvrđeno je da vode porijeklo iz Bosne. Osim toga ne zna se, kakvih oblika (vrsta) svojine ima u Bosni, kakvi odnosi postoje između begova i kmetova: kakav tip sela preovlađuje u pojedinim krajevima Bosne: trebalo bi da se ispituju svi tipovi bosanske kuće i da se po mogućnosti poprati njeno razvijanje; a naročito bi vrijedilo: kad bi se ispitalo kako su zasnovana bosanska sela; kako su se vremenom razvijala (pri dolaženjem doseljenika ili priraštajem starog stanovništva?); na posljetku od najveće bi bilo važnosti, kad bi se saznalo porijeklo stanovništva i njegovo kretanje u Bosni. Sve ove pojave mogu se ispitati u zemljama koje su još svježe, patrijarhalne, Bosna i Hercegovina su danas na putu da izgube mnoge od tih osobina, iz toga bi bila i patriotska dužnost svakog obrazovanog Bosanca i Hercegovca, da ispita što više sela i da spase mnogu važnu i lijepu pojavu na našim selima" (**88**; 65 i 66).

"Bosanska vila" (1912. godine), zalaže se za intenzivnije ispitivanje sela i objavljuje spisak ispitanih naselja po okružjima, kotarima, kao i spisak ispitanih naselja Bosne i Hercegovine.[2]

---

1 Do tada je u izdanju Srpske Kraljevske Akademije, "Naseljima srpskih zemalja" štampan samo jedan rad iz Bosne.
Stjepo Trifković: Višegradski Stari Vlah, 1903. godine.

2 "Bosna i Hercegovina
A. Bosna
Ispitana naselja:
Okružje sarajevsko Kotar sarajevski: Pofalići, Dolac, Miljevići, Kozarevići, Toplik, Ivančići, Lukavica, Kobilj Do, Mladice, Dobrinja, Nedarići, Gornji Stup, Butmir, Lužani, Blažuj, Vrelo Bosne, Osije, Otes, Dogledi, Donji Stup, Briješće, Bačići, Bižnjevo, Rogačica, Rakovica, Bojnik, Mihailovići, Ahotovići, Dobraševići, Reljevo, Rečica, Dvor, Strane, Glavica, Karačići, Smiljevići, Ugosko, Slatina, Velešići, Koševo, Zenik, Vela, Trešnica, Ravni, Gaj, Grab, Pijesak, Ilinjača, Rognja, Kotarac donji i gornji, Mrkojevići, Mečioci, Reša, Hotonj, Alapi Koševo, Kobilja, Glava, Jošanica, Vogošta, Blagovac, Gradac,

Veliki broj istraživača sela Bosne pored terenskih ispitivanja, sakupljanja građe o selima, popularizacije "Uputstava", dao je i niz teoretskih priloga u cilju sistematskijeg, kvalitetnijeg terenskog rada i proučavanja sela. Najznačajniji radovi su svakako prilozi Jevta Dedijera, Petra Kočića (koji je pisao pod pseudonimom Zmijanjac), Vladimira Skarića, Ljubomira Peće, Petra Rađenovića i Milenka Filipovića.

Književnik, Petar Kočić, veoma afirmativno je pisao o "Uputstvima", predmetu istraživanja i ideji Jovana Cvijića da se ispitaju sela Bosne i Hercegovine: "Mnogostruko korisna ideja, zasnovana je jedna nova, široka nauka ... zanimljiv i koristan posao ... Antropogeografija nije ništa tuđe, ... sve što se zove život i življenje i sve što je u ma kakvoj vezi s njim, predmet je ove sjajne nauke, to mi osjećamo, slutimo kako bi rekao njen veliki osnivalac" (98, 97). Veoma su značajna Kočićeva konkretna tumačenja "Uputstava", predmet, metod, značaj istraživanja, potreba širokih ispitivanja istorije i kulture Bosne..." Po predmetu svoga obrađivanja i oblasti proučavanja teži da obuhvati sva vremena, sve oblasti i sve momente fizičkog, kulturnog i političkog života ... Metodom kojom se služi, pouzdana je, rad koji se razvija u tom pravcu organizovan je i vođen je jednom gipkom i energičnom rukom ... U Bosni je u tom nacionalnom poslu, slabo šta urađeno u Krajini, pak gotovo ništa, a ako igdje ono u našoj zemlji potrebno je razviti intenzivnija ispitivanja u svim pravcima i u svim oblastima... Naša prošlost, kao ni jedne zemlje balkanske, tamna je i zamršena, naša kultura i politička istorija zbog oskudice jasno pisanih dokumenata neispitana je, ili ako je i neko pitanje naučno i tretirano, ono je zbog nejasnosti i zbrkanosti raznih mišljenja postalo još zbrkanije i nejasnije... napisana istorija, nije ništa drugo, nego jedna bezobzirna knjiga zabluda, često puta apodiktički tvrđeni, ili barem većinu njih mogu poništiti samo savjesno i svestrano poduzeta i izvršena an-

---

Kajmakov Brijeg, Miv, Krivoglavce, Vojkovići, Sahbegovići, Romanija, Grlica , Lasica, Uglješići, Semizovac, Rasnica, kovači. Glavogodnina, Vrutija, višegradski: Dobrun, Bijela Stolac, Staniševac, Rijeka dobrunska, Danilovići, Budimlija, Bijelo Brdo, Trnavci, Prijevorac, Omarine, Zubač, Bovan, Bijelušina, Plema, Kneginja, Uvac, Velje Polje, Rijeka ; štrabačka; fočanski: Ustikolina, Cvilin, Filipovići.

Okružje d. tuzlansko:

Kotar donje-tuzlanski: Devetak, Turija; bijeljinski: Crjelovo, zvornički; Snagovo, Gušteri, Kitovnice, Kraljevići, Lobilići, Baljkovica, Šetić; kladanjski: Olovo; gračanički: Porječina, Krtova, Sižje, Petrovo Selo; maglajski: Milino Selo, Vasiljevci.

Okružje banjalučko:

Kotar Bos. Kostajnica: Trgovište, Vitasovci, Joševo, Maslovare, Crna Rijeka, Dolovljani, Svinjar (Svinjuha), prnjavorski: Lokve, Crijepljani.

Okružje bihaćko:

Kotar krupski: Vojskova.

Okružje travničko:

Kotar županjački: Lipa, Eminovo Selo.

Ostalo nije ispitano" (97; 44 i 45.).

tropogeografska istraživanja" (**98**, 98 i 100). Tako je Petar Kočić dao kritički osvrt na sve ono što je urađeno u istraživanjima Bosne i istakao značaj antropogeografskih istraživanja.

Učenik i saradnik Jovana Cvijića, Jevto Dedijer zalagao se za kompleksno proučavanje sela, njihove duhovne i materijalne kulture, ističući značaj "Uputstava". "Za ispitivanje naselja u BiH važno je što imamo štampana Uputstva i što se za polje proučavanja uzimaju male oblasti. Ta su Uputstva udešena tako, da po njima može raditi svaki pismen čovjek i da svaki bistriji ispitivač može, poslije izvjesnog vremena zapaziti sve one osobenosti koje ispitivane pojave zauzimaju u svojoj zemlji" (**99**, 396). Prema J. Dedijeru koji analizira i objavljene radove prema "Uputstvima", treba se osloboditi: "... deduktivnog pristupa istraživanja, teorija i utvrđenih principa literature, tuđih misli, vještačkog advokatisanja" (**99**, 370). "Uputstva" prema J. Dedijeru, : "... navikavaju na metodsku obradu istraživanja, razvijaju kritičnost, moć zaključivanja, presuđivanja" (**99**, 370). On ističe i potrebu istraživanja psihičkih osobina stanovništva, jezika i kulture Bosne: "Tek će tada Uputstva biti najbolje iskorištena... i osobine naše rase, i geografski položaj i kontakti s raznim kulturama čine, da smo mi u mogućnosti, upravo na putu, da stvorimo svoju kulturu, nov oblik evropske kulture. Ovaj je osjećaj izvor naših nada, našeg patriotizma i našeg nacionalnog rada" (**99**,370). Kritički se obraća istraživačima, ali je i veliki optimista kad su u pitanju mogućnosti da se Bosna detaljno ispita prema Cvijićevim "Uputstvima": "Domaći pisci su se bavili nesistematskim skupljanjem i bilježenjem... Bosna prema tome spada u red zemalja koje su najmanje ispitane. Nas Bosance i Hercegovce mora neugodno dirnuti samo to što je tako malo poznata i obrađena najinteresantnija zemlja... To ipak ne znači da se ne može učiniti sad što je ranije propušteno" (**100**, 353).

Profesor Vladimir Skarić, također Cvijićev učenik, detaljno je razradio "Uputstva", radi lakše primjene u praktičnim istraživanjima. Izvršio je analizu šta je do tada (1912. godine) učinjeno na istraživanju sela: "Proučavanje i opisivanje... po planu Dr. Jovana Cvijića ide dosta sporo.[1] Uzorci će biti sigurno različite prirode... Glavni je uzrok negativnoga rezultata neumješnost istraživača, a naročito počinjanje posla bez plana i metoda" (**101**, 297). Profesor Skarić se zalaže, za smišljeno, plansko i detaljno istraživanje sela kome mora prethoditi temeljna priprema. Pod pripremom podrazumijevao je proučavanje istorijskih izvora, čitulja, opštinskih i parohijskih dnevnika, literature, a naročito detaljno upoznavanje-proučavanje "Uputstava". Prije odlaska na teren, prema V. Skariću, neophodno je napraviti i plan rada za svaki dan istraživanja, kao i skicu terena koji se istražuje: "Prije nego se

---

1 Do kraja, 1912. godine "ispitana su 132 sela, a istraživanja su vršena u 13 kotara Bosne. "To što je za sada uređeno na istraživanjima Bosne nije ni blizu zadovoljavajućeg" (**97**; 44 i 45).

započne išta potrebno je imati dobru kartu. Skica mora biti veća, nego što je specijalna karta. Zato se mora specijalna karta povećati 3 - 4 puta (linearno)... ovakva skica naročito je potrebna onim ispitivačima koji nisu odrasli u kraju, koji opisuju, ili se uopšte nisu duže bavili u njemu, pa ga slabo poznaju" (**101**, 297). Ako se dobro pripremi za terenski rad"... ispitivač može biti siguran da će malo šta zaboraviti ispitati" (**101**, 297). Istakao je naročito značaj fizičko-geografskih istraživanja, te istraživanja stanovništva i migracija. Preporučuje istraživačima što češća posmatranja terena koji ispituju sa uzvišenja, te detaljna bilježenja i unošenja u skicu svih fizičko geografskih pojava i imena kraja koji se istražuje." Otići se mora skoro u svaku mahalu, jer se na mjestu i bolje i više saznaje. Osvjedočio sam se više puta da je kod težaka poznavanje tuđih mahala, pa često i bližih vrlo oskudno... Mora se ići po redu od naselja do naselja. Ne valja započeti na jednom kraju, pa otići odmah na drugi, udaljeni kraj" (**101**, 298). On hrabri i podstiče istraživače, poziva sve pismene ljude da se pridruže istraživanjima sela: "Pokazaću im da posao nije težak, kako se misli, kad se radi smišljeno" (**101**, 297). Pri izvođenju zaključaka i pisanju rada upozorava na oprez i krajnju objektivnost, naročito pri istraživanju porijekla stanovništva, naseljavanja i migracija: "Čuće se od ljudi svakojakih pripovijedaka, ali sve se ne smije uzeti za istinu... Ispitivač se mora gledajući, uvjeriti da se i druge stvari slažu, da nema kontraverza... Opreznost ipak ne smije ići tako daleko, da se kombinacije i genealogija ne zabilježe, jer se može desiti, da bude istinito i ono, što se ne čini da je. A i inače su potrebne te stvari i zato se moraju bilježiti" (**101**, 298). Da bi se na terenu dobilo što više vrijednih podataka ispitivač mora za svoj rad stvoriti određeno povjerenje[1], objasniti značaj zajedničkog rada i napora istraživača i onih koje istražuje: "Ljudi će svaki put pitati za što se ispituje i dobro je uvijek kazati im istinu, ali na način kako će razumjeti" (**101**, 298). Tako je Vladimir Skarić dao veoma značajan doprinos teoretskom i praktičnom tumačenju "Uputstava", njihovoj popularizaciji, te potrebi njihove praktične primjene.

Sveštenik Ljubomir Pećo zalaže se za istraživanje sela po "Uputstvima" Dr Jovana Cvijića: "i po ugledu na mnoge radove ove vrste u nas od naših Hercegovaca, Dr Jevta Dedijera, i Stjepe Trifkovića, kao i preporuka našeg radnika prof. Vladimira Skarića" (**102**, 2), Pećo se zalaže za detaljna istraživanja po Cvijićevim "Uputstvima", ali ide i dalje preporučujući neophodnost detaljnijih ispitivanja: istorije, duhovne i materijalne kulture Bosne. Insistira na potrebi detaljnijih proučavanja svadbenih običaja, krsnog imena, porodične tradicije, pravnih običaja, imovinskih odnosa, migracija, folklora, narodne nošnje, jezika, muzike. Smatra da ako istraživač nije sposoban da to sve zabilježi detaljno i obradi: "... da sa terena bogatstvo treba

---

1 "Da se ispitivač bolje preporuči potrebno je da nosi uza se duhana, pa makar i sam ne pušio. Jedna, dvije cigarete dobroga duhana otvoriće mnoga usta... koliko radi pažnje..." (**101**, 298).

da prikupi kao građu; da opširne zapise vodi šta je vidio i čuo" (**102**, 2). Daje konkretne upute istraživačima koji su skloni da uopštavaju, da treba detaljno pisati ono što su istražili, te objaviti nakon uopštavanja svoj rad koji treba da se sastoji iz općeg i specijalnog dijela: "A pri opisu i sakupljanju treba se čuvati svakojakih subjektivnih primjera, a još više poetičnog poleta, jer tome ovdje nije mjesto" (**102**, 3). Zalaže se za što opsežnija istraživanja Bosne: "Kako se veliko antropogeografsko, naučno blago ne bi izgubilo" (**102**, 3). On ide dalje od dotadašnjih Cvijićevih saradnika i smatra:"... Sav taj materijal trebalo bi vjerno publikovati i podariti centralnoj biblioteci, kod koje bi to bilo pristupačno ljudima od nauke" (**102**, 4).

Za vrijeme I svjetskog rata jenjava svaka aktivnost na istraživanju sela u Bosni po Cvijićevim "Uputstvima". Trebalo je da prođe gotovo pet godina od završetka I svjetskog rata pa da se pojavi jedan monografski rad iz Bosne[1], a gotovo sedamnaest godina od formiranja Kraljevine SHS, da se ponovo aktueliziraju istraživanja prema Cvijićevim "Uputstvima" u Bosni[2]. Ispitivači sela bili su nezadovoljni odzivom i učinkom u radu na istraživanjima sela Bosne". .. premalo je svršenog od cijelog posla koji treba da se uradi, jedva ako doseže jedna četvrtina teritorije" (**103**, 259). Iako je do tada štampano XXVIII knjiga, "Naselja Srpskih zemalja", što "... smještene ujedno predstavljaju u jednu ruku čitavu biblioteku" (**103**, 258), Bosna je bila predstavljena samo sa šest monografskih radova [3].

Saradnik profesora Cvijića, Petar Rađenović zadatke u praktičnoj realizaciji "Uputstava" dijeli u dvije velike skupine: "Na jednoj strani je proučavanje zemljišta (geološki sastav, reljef, navodnjenost i klima) i druga cjelina je proučavanje stanovništva. Dok se prve pojave rijetko mijenjaju i mogu se proučavati uspješno i poslije više godina, drugi dio pojava se brzo mijenja. Posao je toliko hitan da se kod njegova izvršenja ne bi smjelo računati na godine, nego na mjesece, pa i na sedmice" (**103**, 261).

Analizirao je i dostignuća u praktičnoj primjeni "Uputstava" u Bosanskoj krajini i Vrbaskoj banovini. "I ova je banovina već poznata našoj javnosti, kao siromašna, zaostala i zapuštena... Trebaće mnogo vremena, mnogo dobre volje i odozgo i odozdo i mnogo raznovrsnih sredstava, pa da ova banovina,

---

1 Rad Petra Rađenovića: Krnjeuša, Beograd, 1923. godine, "Naselja srpskih zemalja", broj XIII.

2 I naslov članka Petra Rađenovića: Nije do čekanja, Banja Luka, "Razvitak", 1935. godine broj VII i VIII; upućuje na akciju za istraživanje sela u Bosni.

3 U "Naseljima srpskih zemalja" do 1927. godine iz Bosne objavljeni radovi:
1. Pop Stjepo Trifković: Višegradski Stari Vlah, 1903. godine,
2. Pop Stjepo i Vladimir Trifković: Sarajevska okolina, 1908. godine,
3. Petar Rađenović: Krnjeuša, 1923. godine
4. Dr Borivoje Ž. Milojević: Glamočko, Kupreško, Vukovsko i Ravno polje, 1923. godine,
5. Milan Karanović: Pounje, 1925. godine i
6. Petar Rađenović: Bjelajsko polje i Bravsko, 1925. godine.

bar u nekoliko pristigne svoje razvijenije i naprednije posestrime... Eto u čemu Vrbaska banovina može da stane pred druge. U tom području mogla bi i ona da priloži opštoj stvari obilan i skupocjen doprinos. Samo jedno treba da se učini: valja reći i iznaći to bogatstvo, prikupiti ga na hrpu i pohraniti u sigurnu riznicu. Pustiti da potone u zaborav ta stoljetno plaćena muka i krvava istorija narodnog života bio bi neobično težak grijeh. Značilo bi to što i gaziti po zlatu i biseru, a ne htjeti sageti se i uzeti ga" (**103**, 264). Bavi se P. Rađenović i konkretnom analizom istraženih prostora u Vrbaskoj banovini i ističe da je obrađena i istražena:" ... jedva njena trećina teritorije[1] ..., a dalo bi se bez velikih teškoća i brzo i uspješno svršiti. I u granicama Vrbaske banovine ima toliko školovane i spremne inteligencije da ne bi sva mogla da dobije dijela na ovom narodnom poslu... Siromaštvo zemlje i naroda ne mora da donosi kao posljedicu i siromaštvo svijesti i rodoljublja kod intelektualne aristokratije tog kraja. Mi vjerujemo baš obratno, da je svijest i rodoljublje ovdje dublje i svježije, nego u drugim bogatijim krajevima" (**103**, 266). Ovaj predani istraživač sela Bosne, se zalaže za primjenu "Uputstava", pa daje prijedloge organizacije istraživanja i načine korišćenja prikupljene građe: "Treba prikupljati građu po Cvijićevim "Uputstvima", ... muzeji treba da preuzmu tu organizaciju sakupljanja, sređivanja i pregledanja. Ovako sakupljena građa bi se čuvala i bila pristupačna naučnim radnicima koji bi se bavili problemima već opisanih oblasti" (**103**, 265). Rad na ispitivanju sela u Bosni P. Rađenović smatrao je obavezom i patriotskim dugom svih sposobnih ljudi iz naroda.

Profesor Milenko Filipović, istraživač sela u Bosni smatrao je da: "... mi uopšte ne poznajemo dovoljno naše selo, a u nekim oblastima ni malo" (**104**, 84). I on se zalaže za Cvijićeve ideje o organizovanom i planskom istraživanju sela u Bosni: "Treba izraditi jedan plan rada i celu akciju centralizovati (za celu zemlju, ili za pojedine oblasti - banovine), a taj posao trebalo bi poveriti: Akademiji, muzejima, zavodima i Univerzitetu" (**104**, 86). Smatra da bi proučavanje fizičkogeografskih problema moglo doći u drugi plan istraživanja (obzirom na sporije promjene tih pojava), a "... kao glavni zadatak za prvo vreme treba smatrati potrebu da se obrati veća pažnja proučavanja materijalne kulture i društvenog života našeg sela, jer su te grane

1 "U antropogeografskom smislu proučeni su do sada cijli srezovi ovi: bosanskodubički, bosanskonovski, dvorski, bosanskokrupski, cazinski, bihaćki i glamočki. Djelomično su proučavani srezovi: bosanskopetrovački, bosanskograhovski, jajački, mrkonjićgradski, ključki, sanski i banjalučki. Od bosanskopetrovačkog sreza nije proučeno područje ispostave kulenvakufske (osim sela: Malo Očijevo, Veliko Očijevo, Očigrije). Od sreza bosanskograhovskog svršeno je samo područje ispostave drvarske (osim sela Trifkovca). Od ovih pet srezova: banjalučkog sanskog, ključkog, mrkonjićgradskog i jajačkog proučen je prostor u obliku pravougaonika omeđenog Vrbasom i Sanom i linijom povučenom kroz Banja luku i Jajce. Iz proučenih oblasti štampani su ovi radovi: "Glamočko polje" (Dr B. Milojević), "Sela parohije Krnjeuše" (P. Rađenović) u 13. knj. "Naselja" (XXV knjg. Srp. Etn. zbornika), "Bjelajsko polje i Bravsko"(P. Rađenović) i "Pounje u Bosanskoj krajini" (M. Karanović) u XX knj. "Naselja", XXXV knj. S.E.Z.: "Sanička župa" (M. Karanović) u XXVI knj. "Naselja", XXVI knj. S.E.Z." (**103**.265).

zanemarene" (**104**, 87).

Tako su "Uputstva" dobila široku praktičnu primjenu u Bosni, ali i značajnu dopunu u cilju efikasnijih istraživanja. Ona su proširivana, te od uputa prerasla u modernu istraživačku metodologiju[1]. Profesor Cvijić je svojim "Uputstvima" i njihovom teoretskom objašnjenju dao veliki doprinos nauci uopšte, a posebno geografskim naukama. Njegov dijalektički pristup i metodološka matrica ponekad se kritički i negativno ocjenjuju: "Njegovo korišćenje na način kako je to ranije činjeno, a to je da ispitivač ode na teren i otuda donese šta nađe, kako je svojevremeno Cvijić govorio Kočiću[2] nije u skladu sa naučnim zahtevima metodologije" (**105**, 44). Upravo, Jovan Cvijić ima suprotan stav, metodološki i dijalektički jedino ispravan: "Ja Vam dajem samostalnost i slobodu, da i sami tražite probleme i rešavajte ih, ne morate se dakle strogo zadržati na "Uputstvima" (njih valja iscrpiti), mislite u smislu "Uputstava", ali i izvan njihovog obima (**106**, 1). "Uputstva" su bila veoma prihvaćena i praktično primjenjivana u praksi od velikog broja istraživača Bosne.

Istraživanja su dala plodove koji su prevazišli Cvijićeva očekivanja, a rezultati su daleko veći nego su postignuti u daleko razvijenijim zemljama tog vremena. "Uputstva" su po svojoj koncepciji naučna, originalna i od velikog značaja za geografska, etnografska, sociološka i druga naučna istraživanja. Praktična primjena "Uputstava" dala je rezultate od neprocjenjive vrijednosti za niz naučnih disciplina, našu nauku i kulturu, uopšte. Karakteristika "Uputstava" je univerzalnost i dijalektički pristup kompleksnom istraživanju sela. Ona nisu ni danas izgubila ništa od svog značaja, što ukazuje na njihovu aktuelnost. Odražavaju svu kompleksnost problematike naučnog istraživanja sela, potrebu za modernim naučnim pristupom i dijalektičkim metodama u rješavanju naučnih problema.

---

1 O tom ima i drugačijih mišljenja: "... to upitnici i uputstva o njihovom korišćenju moraju biti po sadržaju i sistematizaciji znatno drugačiji od onih koje su pravili Bogišić, Erdeljanović, Cvijić" (**105**, 48).

2 Imao sam mogućnost da pregledam korespondenciju Jovan Cvijić - Petar Kočić, koja se nalazi u raznim institucijama, kao i u privatnom posjedu prof. Dušice Kočić - Pavić, (kćerke Petra Kočića) i njenog supruga Bore Pavića, publiciste, ali nigdje nisam naišao na takav savjet Jovana Cvijića, Petru Kočiću.

3. Cvijićevo zalaganje za osnivanje naučnih i kulturnih ustanova u Bosni

Profesor Jovan Cvijić je pored svog naučnoistraživačkog rada ("Uputstava za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini", organizovanja naučnih istraživanja), veoma aktivno radio na osnivanju naučnih i kulturnih institucija u Bosni. Naročito su velike njegove zasluge za organizovanje naučnog rada u sarajevskom muzeju, osnivanju visokoškolskih, naučnih i kulturnih institucija, kao i saradnji sa časopisima i listovima u Bosni.

Još je Ivan Franjo Jukić, sredinom XIX vijeka dao ideju" za skupljanje starina i formiranje muzeja" (**107**, 159). Ideja se počinje realizovati poslije 1878. godine, kad se počinju sakupljati kulturnoumjetničko, istorijsko blago i masovno odnositi iz Bosne. Zato se prihvata ideja o osnivanju arheološkog društva 1880. godine. Prikupljena i neobrađena građa prinuđavaju austrougarske vlasti da razvijaju ovaj rad u Bosni i 1885. godine osnuju dva odjeljenja arheološkog društva; istorijsko i prirodnjačko. Već od 1884. godine, osnivanjem Privremenog odbora za uspostavljanje muzeja počinju konkretne pripreme za otvaranje sarajevskog muzeja. Samo godinu dana kasnije, 1885. godine, Zajedničko ministarstvo finansija odobrilo je Pravila Muzejskog društva u Sarajevu, a krajem decembra, 1885. godine održana je i osnivačka Skupština. Tad je izabran stalni Odbor za osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, zakupljene prostorije za njegov smještaj, ugrađene vitrine i odloženi prvi eksponati. Tako su stvoreni uslovi za osnivanje Zemaljskog muzeja koji je"... osnovan 1. februara 1888. godine." (**108**, 2).

Koncepcija sadržaja rada Zemaljskog muzeja bile su različite. Koncept B. Kalaja bio je praktičan s ciljem eksploatacije Bosne i Hercegovine. Zemaljski muzej treba da bude "... centar za ispitivanje privrednih bogatstava, a fizionimija naučne ustanove umjetničko-obrtničkog muzeja" (**109**, 6). Zato se Zemaljski muzej u Kalajevo vrijeme razvio u naučnu ustanovu u kojoj su se sakupljale geološke i arheološke zbirke, izučavala praistorija, prošlost Bosne i Hercegovine, a naročito geologija u cilju eksploatacije privrednih bogatstava.

Nakon svog prvog boravka (1897. godine) u Bosni, Jovan Cvijić je to primijetio i zato je predlagao Dr Kosti Hermanu, tadašnjem intendantu Zemaljskog muzeja u Sarajevu da muzej treba da se bavi istraživanjima naroda, sela, da bude centar antropogeografskih i etnografskih istraživanja, geografije Bosne: "Zato se ja pouzdano uzdam da ćete Vi potpomoći ova ispitivanja, upravo biti centar za sakupljanje građe" (**110**, 6). Kako to nije bio cilj austrougarskih vlasti to nedvosmisleno tvrdi i Dr Ćiro Truhelka: "... jer ja mislim, da geografsko proučavanje nije stvar muzeja, nego katedre ili

posebnog geografskog instituta, kojeg mi nemamo... Jedina prilika gdje bi on mogao raditi[1] bila bi etnografija, a to pod žalosnim prilikama, da se to, ukoliko bude moguće provede" (**111**, 2). Interes za geografska i srodna naučna istraživanja u Zemaljskom muzeju nije postojao, jer se nije uklapao u Kalajev koncept "produktivnog rada" (**111**, 3). To se može vidjeti i iz visine sredstava koja su izdvajana za sakupljanje etnografskog materijala: "... ona su iznosila u početku rada muzeja 3-4.000 forinti godišnje, a danas imamo jedva toliko stotina kruna, a i tom bagatelom pojedinac ne može namiriti potrebe jednogodišnjeg rada" (**111**, 3). Profesor Cvijić je znao da će Bosna i Hercegovina, svojim centralnim položajem u državi imati veliki uticaj na njenu konsolidaciju. *"Sve se više utvrđuje uvjerenje da će narodni slojevi i najbolja inteligencija u Bosni i Hercegovini u skoroj budućnosti jako pomoći da se jasnije odredi pravac našem unutrašnjem razvitku i konsolidovanju"* (**32**, 319). Zato je Jovan Cvijić insistirao na potrebi naučnih ispitivanja zemalja i naroda. On je u tom pogledu i veliki optimista: *"Ali sveža i smela akcija s dosta tolerancije mogla bi brzo i znatno sve u napred krenuti"* (**32**, 319). Znao je da ima mnogo neriješenih naučnih problema, ali je poznavao i školsku omladinu iz Bosne i Hercegovine, njenu želju za učenjem, kao i njene sklonosti, dar i talenat: *"Poznajem decu i mladiće iz Hercegovine i Bosne u beogradskim školama, čija odanost, žar i oduševljenje za školu i nauku prevazilaze sve što sam do sada posmatrao. To je neki veliki znak od koga treba poći... Ovaj svet ima nesumljivo posmatračkog dara i krilate, a zdrave fantazije, koja retko prelazi u maštanje. Od njih se treba nadati velikom dobru i najvišim poljima intelektualnog rada. Pri putovanjima se najbolje vidi koliko svet u Bosni i Hercegovini gine za prosvetom"* (**32**, 319). Prema njegovom mišljenju u Bosni i Hercegovini bi trebalo imati organizovan, razvijen centar za istraživanje zemlje i naroda, a to je trebalo da bude Zemaljski muzej i Meteorološka služba u Sarajevu.

Profesora Cvijića pozvali su intelektualci iz Sarajeva, da pregleda Muzej i dâ upute za njegov rad i razvoj. "Kad bi Vi mogli da dođete uskoro i pregledate Muzej i ujedno date plan i organizaciju rada za istraživanja, ja sam uvjeren da bi Bosna za pet godina bila sasvim ispitana" (**112**, 2). On se pozabavio tim problemom i istakao da se u Bosni i Hercegovini, koja je neispitana zemlja mogu rješavati mnogobrojni naučni problemi *" ... geomorfološka i druga prirodnjačka pitanja. Antropogeografski, etnografski rad, naročito proučavanje naselja, poreklo stanovništva, narodnog života i običaja"* (**32**; 321 i 322). Kako se u to vrijeme Zemaljski muzej više bavio naučnim istraživanjima: geologije, praistorije, arheologije i biologije, Cvijić je istakao značaj i potrebu istraživanja drugih naučnih oblasti, a naročito istraživanja naroda i zemlje. Predlaže nove sadržaje istraživanja i ističe njihov značaj:

---

1 Misli na Jevta Dedijera, Cvijićevog učenika koji je tada radio u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

"Naučni rad sarajevskog muzeja - to je rad na ispitivanju naše zemlje i naroda - i zato je od osobite važnosti. Ali on je i od opšteg značaja, i to ne samo zato što se njime popunjava jedna praznina u ispitivanju zemljinog globa i njegovih naroda: mogu se takvim radom, svakojako prve vrste, dobiti rezultati koji imaju značaj za principe opšte nauke" (**32**, 321). Kritički se osvrće na sadržaje rada muzeja, koji svoju djelatnost treba da proširi i na druga naučna istraživanja: *"U njemu nije bilo dovoljnog rada na živoj etnografiji, na ispitivanju današnjeg narodnog života, naročito života najširih narodnih slojeva. A u tom pogledu su Bosna i Hercegovina zemlje među najinteresantnijim u Evropi. Ispitivači tih poslova mogu dati najviše originalnih rezultata, jer je narod etnografski svež i sa dobro očuvanim tradicijama. Dalje, ova ispitivanja će imati pravu vrednost još samo nekoliko decenija, jer će podaci o poreklu stanovništva i etnografska građa propasti, ako se u tom vremenu ne pokupe"* (**32**, 322). S obzirom da se Zemaljski muzej nije bavio istraživanjima narodnog života i običaja to je Cvijić razradio teoretsko - metodološki pristup tim istraživanjima i dao uputu za naučnu obradu prikupljenog materijala. Bilo je mišljenja da je Zemaljski muzej sa svojim stručnjacima prevazišao način rada iz Vukovog vremena angažovanja na tim poslovima. On konstatuje da su to značajni pionirski radovi: *"Mi smo još jednako, što se proučavanja narodnog života tiče, u onom duhu i sa onim metodama kako ih je najčešće obeležio Vuk Karadžić, zatim Miličević, Vrčević i drugi. To bi se moglo nazvati metodom zapisivanja i opisivanja narodnog života i običaja. Po njoj će se i dalje raditi"* (**32**, 322). Zemaljski muzej je prevazišao tu značajnu, početnu, sakupljačku fazu, pa Cvijić razrađuje naučni pristup toj građi. On smatra da treba prići i drugim metodama i fazama: *"... proučavanju etnografskih predmeta koji su u znatnom broju sakupljeni u sarajevskim i drugim muzejima"* (**32**, 322), ne isključujući i dalje značajnu fazu sakupljanja i zapisivanja građe. Obrada muzejske građe prema Cvijiću trebalo bi da prođe kroz slijedće tri faze njene naučne obrade. U prvoj fazi naučne obrade muzejske građe: *"... treba najpre utvrditi geografsko rasprostranjenje narodne nošnje i pojedinih njenih delova, ornamenata, tipova kuća, kućnog posuđa, oruđa kojim se narod služi, kao pluga, drljače, žrvnja itd, kao i geografskog rasprostranjenja pojedinih običaja i njegovih raznih vrsta i varijeteta. Od predmeta koje nije mogućno u muzej preneti treba izraditi modele, makete, osim slika i fotografija"* (**32**, 322). U drugoj fazi obrade muzejske građe prelazi se na viši oblik naučnoistraživačkog rada: *"Pošto je utvrđeno geografsko rasprostranjenje oblika, motiva i njihovih varijeteta, treba prići komparativnom proučavanju ove etnografske građe i predmeta"* (**32**; 322 i 323). U trećoj, najvišoj fazi naučnoistraživačkog rada treba: *"iznalaziti veze između naroda i njihovih pojedinih grupa i uticaja različitih civilizacija, počevši od preistorijskih i dalekih istočnjačkih" (32, 323). Svu tu građu treba sistematizovati, napraviti popis građe i štampane literature,*

pristupačne i po planu: "tako da svaki može, na jednom mestu i brzo, naći ono što mu treba" (**32**, 323). Zalaže se i preporučuje da svu muzejsku etnografsku građu treba publikovati: *"... i najviše raditi realnim metodama: srediti po izvesnom određenom planu"* (**32**, 323).

Time je Jovan Cvijić dao svoj veliki doprinos i prilog razvoju Zemaljskog muzeja, metodologiji naučne obrade muzejske građe. On je istakao potrebu publikovanja, te sistematizovanje obrađene građe, kao prilogu razvoja kulture Bosne.

Profesor Jovan Cvijić se bori za status i materijalni položaj Zemaljskog muzeja: "Nikola Stojanović mi je rekao da ste mu saopštili da ste kod g. Ministra Prosvjete uspjeli da se u budžet za muzej unese nekoliko puta veća svota nego je bila prije. Smatram za dužnost da Vam zahvalim na ljubaznost što ste posredovali" (**113**, 1). Radnici Zemaljskog muzeja obraćali su se Cvijiću i za svoje lične probleme: "Oprostite što sam prisiljen da opet u jednoj stvari apelujem na Vašu dobrotu[1]. Radi se o dodacima na skupoću radnika na nauci u muzeju, geološkom institutu i meteorološkom observatoriju... Po tome vidite koliko se nepravde čini i meni i svim ostalim činovnicima muzeja i koliko je opravdano da se za nas zauzmete" (**113**,2). Veliki naučnik stizao je da rješava i materijalna pitanja Zemaljskog muzeja, kao i statusa njegovih radnika.

Akademik Jovan Cvijić je prilikom svojih boravaka u Bosni, razgovarajući sa naprednim intelektualcima, isticao potrebu osnivanja viših i visokih škola, kao i bržeg razvoja školstva: *"Šteta što u svoje vreme nije osnovan Tehnički fakultet u Sarajevu... Ako se to ne može za sada učiniti, onda bi trebalo osnovati prirodnjački odsek i rudarsku školu"* (**32**, 320). Da je i praktično pomagao razvoj školstva u Bosni vidi se iz korespondencije sa nekim intelektualcima iz Sarajeva: *"Prije desetak, petnaest dana bio je ovdje profesor Univerziteta g. Svetolik Radovanović i govorio je zajedno sa mnom o potrebi osnivanja jednog univerziteta[2] ovdje. Ja sam mu sve ispričao šta smo govorili s Vama... Molim Vas da me obavjestite da li ćemo mi odovuda povesti akciju. G. Aćimović želi da to bude povjerljivo. Mi možemo i tako, a mogli bismo i javno. Očekujući što prije odgovor, tako ćemo postupiti"* (**114**,1). Tako se Jovan Cvijić uključio u praktičnu akciju oko osnivanja prve visokoškolske ustanove u Bosni i Hercegovini. Aktivno je sarađivao i sa Institutom za ispitivanje Balkana, osnovanim 1908. godine u Sarajevu i Srpskom Centralnom bibliotekom (osnovanom 1911. godine u Sarajevu). Bio je saradnik i velikog broja časopisa, listova koji su izlazili u Bosni i Hercegovini. Urednici,

---

1 Cvijićevim rukopisom-olovkom, na poleđini pisma stoji: Neka me B. podsjeti kad pođem kod g. ministra" (113,2).

2 Radilo se o osnivanju Pravnog fakulteta, njegovom premještanju iz Subotice u Sarajevo, kako se iz navedenog pisma vidi. (114,1).

osnivači listova i časopisa tražili su Cvijićeve savjete kako da koncipiraju svoja izdanja, pozivali ga na konkretnu saradnju i tražili njegove radove da ih objavljuju. Mnogi su objavljivali Cvijićeve radove koji su podsticali naročito na buđenje nacionalne svijesti, borbu za oslobođenje od austrougarske okupacije i ujedinjenje u jednu državu južnoslovenskih naroda. Uredništvo "Srpske riječi", obraća se 1905. godine, Cvijiću: "... želeći da naš list donosi radove najboljih odabranijeh umnih radnika na polju ... i nauke i svim njenim granama, koji širu će publiku naših krajeva zanimati" (**115**,1).

Književnik, Petar Kočić počeo je izdavanje lista "Otadžbina" (1907. godine u Banjoj Luci) i već za prvi broj obratio se Jovanu Cvijiću za saradnju; "Otadžbina" izlazi na Vidovdan te Vas najljepše molim da nam pošaljete ma šta bilo za prvi broj, jer Vaše ime zvoni krupno i snažno ne samo u našoj zemlji nego i u cijelom svijetu. Vaše ime ubija naše mnogobrojne protivnike... Vaš ma najmanji prilog biće od vanredne vrijednosti za naš list, oko koga u čvrstoj falanzi stoji grupa mladih ljudi da otpočne borbu za političke i građanske slobode" (**116**,1 i 2). "Otadžbina" je najavila Cvijićevu saradnju. "Asistent Geografskog zavoda gospodin Borivoje Milojević javlja nam da će gospodin Dr Jovan Cvijić, rektor Univerziteta i odličan naučnik, osim obećanja saradnje pustiti u "Otadžbinu" nekoliko članaka" (**117**,2).

Poslije I svjetskog rata ponovo se pokreće "Gajret", kulturno-beletristički list Muslimana u Bosni i Hercegovini. "Pokrećemo list Gajret, kulturno-beletristički. Pre rata ga je uređivao pok. Osman Đikić.[1] List će zalaziti u najzabitija sela među muslimane i trebaće vešta rada i velike okretnosti, da se iskoristi popularnost lista. To je prvo. Druga je strana lista što u isto vreme želimo da našoj braći drugih vera rasvetlimo muslimansko pitanje i da koliko-toliko damo mogućnost da ga upoznaju... ali u ime patrijotizma i ovog našeg rada, mislim možemo da se obratimo za moralnu pomoć i saradnju u listu" (**118**; 1, 2 i 3).

Jedna grupa intelektualaca iz Sarajeva imala je namjeru da pokrene "... poučno-uzgojnu reviju za popularizaciju nauke i pribavljanje duševne hrane našem narodu" (**119**,1), pa se obratila za pomoć i saradnju Jovanu Cvijiću. "Ovaj list ... imao bi tretirati sva važnija pitanja... a naročito filozofskih i prirodnih nauka, i to načinom i stilom pristupačnim i za šire slojeve" (**119**,1). Pokretači revije ističu njen cilj i traže sugestije za svoj rad: "Sigurno je i Vaše uvjerenje da je samo temeljno i sustavno obrazovanje širih slojeva u stanju poboljšati ekonomske, socijalne i političke prilike... mnogo zla leži u duhovima ljudi, pa se ta zla mogu liječiti samo duhovnim sredstvima i to širenjem znanja i obrazovanjem pravilnih pojmova o svijetu, društvu i životu... Znajući da Vama... leži na srcu sudbina našeg naroda i da ćete odobriti naš smioni, ali

---

1 "Gajret" je uređivao prije I svejtskog rata Osman Đikić (1879-1912). godine), književnik i nacionalni radnik iz Mostara.

iskreni otadžbinski naum... molimo da biste Vašim autoritetom moralno poduprli naš rad, to jest da biste nam blagodatnu privolu čim prije saopštili" (**119**; 1 i 2).

Kulturni radnik, Dr Gojko Krulj, koji je jedno vrijeme bio i urednik sarajevskog "Naroda", čiji je Cvijić bio saradnik, pokrenuo je sedmičnu reviju "Pregled" i obratio se velikom naučniku s molbom za dalju plodnu saradnju: "Nastavljajući i dalje široko progresivnu demokratsku liniju bivšeg "Naroda", redakcija novog lista, razlikovat će se od "Naroda" utoliko što će eliminisati i ono najmanju meru partijske političke boje..., a naročito trud uložiti oko toga, da list učini pristupačnim što širim slojevima publike, da im postane u neku ruku duhovna potreba... Smatrajući Vas ubjeđenim prijateljem slobodne javne reči, kome je mnogo stalo do podizanja naše žurnalistike, mi se nadamo da ćete i "Pregledu" pokloniti istu pažnju, kao i "Narodu", pa Vas molimo za Vašu cijenjenu saradnju" (**120**,1).

Profesoru Jovanu Cvijiću obraćale su se ustanove, odbori, društva i pojedinci za pomoć u tumačenju nekih društvenih pojava, pomoć u knjigama, za mišljenja o nekim naučnim radovima, kao i upućivanju u metodologiju naučnoistraživačkog rada. On je svima koji su se obraćali pomagao, slao svoje radove, odgovarao opširno na pisma. Koliko se cijenilo njegovo mišljenje vidi se iz pisma upućenog iz Beča: "Poznato Vam je, da se, pošto je aneksija Bosne i Hercegovine postala definitivna stvar, pojavio u tim zemljama pokret Muslimana za iseljavanje u masama (podvukao: M. P.). Srpska i Muslimanska narodna omladina (akademska) u Beču uviđajući, da od toga prijeti narodu i zemlji velika opasnost, razvila je živu agitaciju protiv tog pokreta... odobrila je svom agitačkom odboru, da se obrati na sve znamenitije ličnosti... za mišljenje o toj seobi sa nacionalnog, ekonomskog, političkog i socijalnog stanovišta. U tu svrhu obraća se ovaj odbor na Vas uvažavajući Vaš ugled i uticaj koji će radi toga imati Vaše mišljenje za rad protiv seobe, i moli Vas da nam ukažete čast i bar najkonciznije pošaljete svoje mišljenje o seobi što prije (podvukao: M. P.:) i da nam dopustite da možemo publikovati u novinama ili eventualno i u posebnoj brošuri[1] o toj stvari" (**121**; 1 i 2). Tako je Cvijić djelovao i na akademsku omladinu iz Beča šaljući joj svoje radove o nacionalnim pitanjima.

Profesor Jovan Cvijić je objašnjavao svoja naučna shvatanja i otkrića o problemima stanovništva Bosne. U Bosni su počela i druga naučna istraživanja(istorijska, geološka, biološka, minerološka, zdravstvena i druga), pa su se istraživači javljali Cvijiću za pomoć u metodološkim pitanjima i usmjeravanjima: "Slobodan sam Vam poslati: U prilogu uputstava za

---

1 Kako je Jovan Cvijić već objavio svoj poznati rad: "Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje", on im ga šalje. Na poleđini pisma Cvijićevim rukopisom - olovkom stoji: "Poslati tri brošure Aneksija BiH. i dio rukopisa "O iseljavanju Bos. muham..." Od str. 2 - 5; prekucaj i ono sa 6 str. zadnji pasos" (121,3).

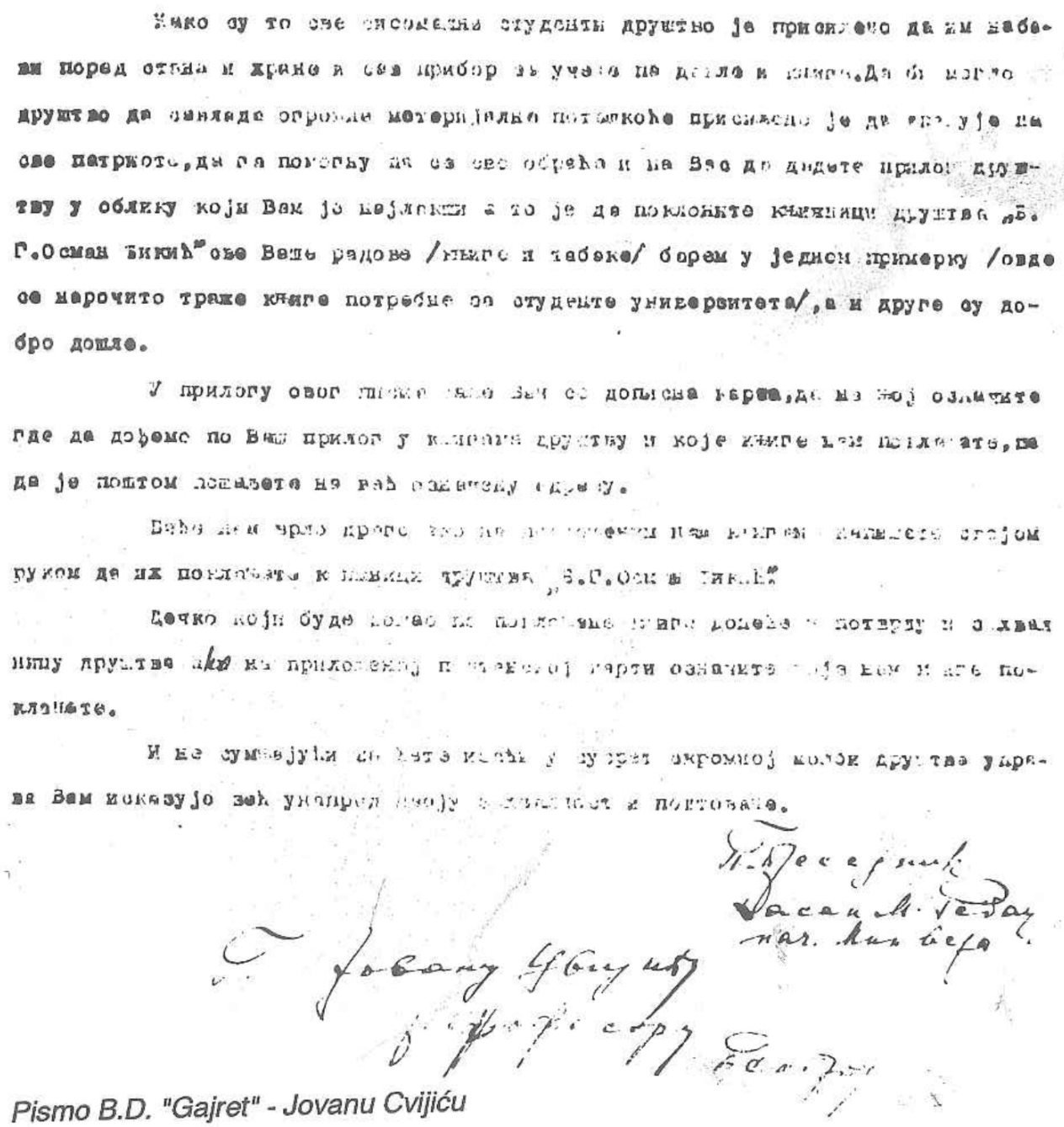

Pismo B.D. "Gajret" - Jovanu Cvijiću

zdravstveno proučavanje zemlje i naroda, što će Vas također interesovati. Bilo bi mi veoma drago, ako biste mi saopštili Vaše cijenjene primjedbe, koje bi bile svakako od koristi po samu stvar" (**122**,1).

U Bosni počinju i mineraloška istraživanja, pa se i ovi istraživači javljaju Jovanu Cvijiću za savjete i pomoć "... sakupljao sam pre rata materijal o minerologiji BiH, te je u radnji sve sabrano do čega se moglo doći. Mislim da bi ova radnja mogla služiti pri detaljnijim istraživanjima kao temelj, jer zapravo pravih čisto mineroloških (podvukao: B. B.) studija nije dosada ni bilo u BiH, gdje je tuđinac išao samo za eksploatacijom prirodnog bogatstva... Nadam se stoga da ćete mi biti zaštitnik[1] u ovom poslu..." (**123**,1).

---

1 Na oba pisma na poleđini stoji: "Poslati pomoć" (123,2 i 124,4).

Istraživači turskog perioda (istoričari) traže pomoć[1] za svoja istraživanja: "Potrebno je svakako da gosp. Bašagić pođe u Blagaj, da prouči tamošnje sidžile u kojima ima mnoštvo važnih bilježaka" (**124**; 1 i 2).

Beogradski "Gajret" obratio se takođe za pomoć Jovanu Cvijiću: "Ove godine društvo je primilo trideset studenata muslimana kao svoje pitomce i stara se o svemu da mogu dobro učiti i upoznati naše nacionalne ustanove i našu sredinu. Kako su to sve siromašni studenti društvo je prisiljeno da im nabavlja pored stana i hrane i sav pribor za učenje, pa dakle i knjige da bi moglo društvo da savlada i ogromne materijalne poteškoće prisiljeno je da apeluje na sve patrijote da ga potpomognu, pa se eto obraćamo i na Vas da dadnete prilog društvu u obliku koji Vam je najlakši, a to je da poklonite knjižnici društva "B. G. Osman Đikić" sve Vaše radove (knjige i tabake)[2], barem u jednom primjerku... a i druge bi nam dobro došle... Biće nam vrlo drago ako na poklonjenim nam knjigama napišete svojom rukom da ih poklanjate knjižnici društva B.G. Osman Đikić" (**125**,1).

Tako je djelovanje Jovana Cvijića bilo od velikog značaja za razvoj obrazovanja, prosvjete i kulture u Bosni. Zemaljski muzej u Sarajevu u svojim planovima istraživanja poslije, Cvijićevih primjedbi, proširio je svoje sadržaje i na istraživanja stanovništva i materijalne kulture Bosne. Njegova uputstva za muzeološku obradu građe imala su praktičan značaj i primjenu u muzejima Bosne. Direktno se založio za osnivanje visokoškolskih ustanova u Bosni i Hercegovini, te osnivanje drugih školskih ustanova. Osim toga uticao je ne samo svojim radovima, nego i čestim razgovorima sa intelektualcima iz Bosne, na fizionomiju, koncepciju i sadržaje časopisa i listova koji su izlazili u to vrijeme. Velike zasluge ima i za pomoć istraživačima iz naučnih disciplina kojima se nije bavio. Sve to kazuje da je profesor Jovan Cvijić bio ne samo veliki naučnik, nego i kulturno-prosvjetni pregalac i humanist.

---

1 Isto.

2 Cvijićevim rukopisom, olovkom, na poleđini pisma stoji: "Neka momak odnese u "Gajret" izdanja "Naselja" i ostalo i prilog od 1.000 dinara" (125,2).

4. Pokušaj saradnje sa austrijskim geografima

U vrijeme Kalajeva režima (1882 - 1903. godine) bile su već osnovane značajne naučnoistraživačke ustanove u Bosni. Iako je Benjamin Kalaj provodio dosljedno eksploatatorsku politiku Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, bio je tolerantan prema istraživanjima i naučnim radnicima.

Znao je da će njihove rezultate moći koristiti njegov režim. Kad se ukazala potreba za geografskim istraživanjima, odnosno geografijom Bosne, da bi se Evropi prikazala geografski Bosna i "briga" Monarhije za njen razvoj, a kako u Bosni nije bilo naučne ustanove, ni stručnjaka za taj posao, Ministarstvo finansija u Beču ovlašćuje Filipa Balifa, meteorologa, da angažuje stručnjake za proučavanje geologije i geografije Bosne koji bi napisali geografiju Bosne i Hercegovine. Već u to vrijeme F. Balif znao je za Jovana Cvijića, njegova geografska otkrića i naučne radove; 1898. godine Jovan Cvijić i Filip Balif bili su zajedno na naučnoj ekskurziji u zapadnoj Bosni. Poslovi su, međutim, spriječili F. Balifa da više vremena ostane sa J. Cvijićem na toj ekskurziji. Kako je F. Balif bio veoma ljubazan prema velikom naučniku to mu se ovaj zahvaljuje jednom dopisnom kartom na predusretljivosti i omogućavanju da putuje nesmetano Bosnom: "Nauka i naučna delatnost u mnogome potpomognuta je od bosanske vlade. Do ovog saznanja sam došao za vreme mog prošlogodišnjeg i ovogodišnjeg putovanja u Bosni" (**126**,1). Austrijski naučnik mu se zahvalio i između ostalog piše: "... kaže se, kad dva čovjeka danima zajedno putuju da se šale kao prijatelji ili dolazi do suprotnosti. Imam osjećaj da je kod nas prvi slučaj i veoma, veoma sam sretan zbog toga. Nažalost ne mogu doći u Jablanicu... fotografije su uspjele dobro..." (**127**; 1 i 2). Kako se pismo sa fotografijama snimljenim na terenu u zapadnoj Bosni upućene Jovanu Cvijiću "izgubile", a bilo je upućeno preko državnog sekretara Cukića to se Filip Balif ponovo javlja profesoru Cvijiću: "Vi ste sad sigurno stigli u domovinu... Nastojim da završim svoj posao... Nadam se da ste zaista zadovoljni Vašim putovanjem i njegovim naučnim uspjehom. Ako se ne varam imali ste namjeru da putujete u Beč, možda bismo se mogli sresti.. to bi me veoma radovalo" (**128**, 1 i 2). Tako je počela saradnja Filipa Balifa i Jovana Cvijića. Tako je Balif upoznao velikog naučnika, njegove istraživačke planove, naučne radove, naučna otkrića, kao: njegove ljudske osobine. Profesor Balif je priželjkivao i susret u Beču, kako bi imao priliku da iznese već tada svoju namjeru da Cvijića angažuje za nastavak daljih geografskih istraživanja u Bosni i pisanje geografije Bosne i Hercegovine. Kako su se o Jovanu Cvijiću tražile detaljne informacije iz Beča, Filip Balif obavijestio je Ministarstvo finansija: "... da je Jovan Cvijić poslije ispitivanja glacijalnih pojava na planinama Bosne i Hercegovine poduzeo opsežna

istraživanja kraških polja, koja će rezultirati izradom fizičke geografije Balkanskog poluostrva. Cvijić je proputovao cijeli Balkan i spreman je za ovaj zadatak. Ovo će djelo biti epohalno, fundamentalno za buduća istraživanja Balkana... žalosno je da će ovaj posao obaviti jedan Srbin, a posao možda nije i politički beznačajan" (**129**,1). Tako je Ministarstvo finansija u Beču detaljno obaviješteno o radovima i naučnim dostignućima Jovana Cvijića. Međutim, ističe se i činjenica o političkoj štetnosti da u pisanju geografije Bosne i Hercegovine učestvuje i jedan Srbin. I pored toga što Balif ističe i naglašava politički nepoželjno prisustvo u ovom radu, on naglašava da se ovaj posao ne bi mogao solidno uraditi bez Cvijićevog angažovanja. Iako je F. Balif već dogovarao geografsko istraživanje Bosne sa profesorom Eduardom Rihterom, te dobio načelnu saglasnost i Albrehta Penka za pomoć u pisanju geografije Bosne i Hercegovine ističe: "... a došlo bi i do moguće saradnje u kojoj bi pojedinačno ili zajedno, eventualno u sardnji sa Jovanom Cvijićem, počeli raditi, samo da sam Cvijić ne piše o Bosni i Hercegovini... Ukoliko se ovi planovi prihvate na zvaničnom mjestu, moralo bi se uskoro postupiti izvođenju zadatka, jer Cvijić ima veliko preimućstvo" (**129**,2).

Zemaljska vlada u Sarajevu tražila je mišljenje za Ministarstvo finansija u Beču, da li bi se veliki srpski naučnik mogao angažovati za pisanje geografije Bosne i Hecegovine, ali naglašava: "... Cvijić je propagator jugoslovenske ideje" (**130**,1). Poslije toga F. Balif je obaviješten: "... Da se prihvata njegova ideja o publikovanju geografskog djela o Bosni i Hercegovini, te da bi bilo dobro da se otkloni Cvijićeva saradnja na planiranom djelu. Geografsko djelo treba da o Bosni i Hercegovini izrade austrijski geografi. O ideji za izradu geografije Bosne i Hercegovine razgovarao sam sa ministrom Kalajem i on me ovlastio da stupim u razgovore sa profesorom Rihterom i Penkom... Zemaljski muzej, njegovi stručnjaci ne bi se mogli angažovati na ovom poslu, jer su zauzeti drugim poslovima" (**131**,1).

Tako su iz političkih razloga Jovan Cvijić, a i stručnjaci Zemaljskog muzeja u Sarajevu onemogućeni da se uključe u geografska istraživanja Bosne sa austrijskim geografima u pisanje geografije Bosne i Hercegovine. "Bečki dvor se očevidno bojao Cvijićeva prestiža u nauci" (**132**,117).

Zato se F. Balif obratio profesoru E. Rihteru: "Prilikom Vaše posjete Sarajevu obaviješteni ste o nedostatku djela o fizičkoj geografiji Bosne i Hercegovine... To su stvarno pravi razlozi da se Vama obratim da se ova stvar pokrene i željno očekujem uspjeh... Ako biste bili spriječeni da prihvatite ovaj posao, da li bi mogao prihvatiti eventualno profesor Penk ili neko drugi od domaćih stručnjaka" (**133**,1). Profesor E. Rihter je prihvatio ponudu da napiše geografiju Bosne i Hercegovine i koncept istraživačkog rada. Taj koncept pod naslovom "Zapažanja o naučnom istraživanju Bosne i Hercegovine". E. Rihter je poslao F. Balifu. Koncept geografskog istraživanja Bosne i Hercegovine sastoji se iz tri cjeline: uvoda, razrade, geološkog snimanja

zemlje i geografske obrade. U uvodnom dijelu E. Rihter ističe: "... ne može se pisati geografija Bosne i Hercegovine na modernim principima prije nego se izvrši geološko istraživanje. Jedna takva naučna obrada zemlje kao što je Bosna bila bi hitno naučno potrebna i jedan od najvažnijih literalnih poduhvata što predstavlja odlučujući korak ka izvođenju Bosne i Hercegovine u red kulturnih zemalja. Postoje mnogi opisi putnika i vrlo ljupke zemaljske zbirke slika, ali ne postoji sistematična, seriozna knjiga naučnog karaktera o Bosni" (**134**; 1,2 i 3). Tako je E. Rihter istakao da postoji potreba za pisanjem geografije Bosne i Hercegovine, ali da su prethodno neophdna geološka istraživanja, kao i sistematizacija dotadašnjih geografskih saznanja o Bosni i Hercegovini. Koliki je značaj tog istraživanja vidi se i po isticanju njegovog kulturnog odjeka. Profesor E. Rihter znao je i za Kalajev moto značaja istraživanja Bosne, koja moraju biti u praktičnoj funkciji, pa je zato i isticao primarnost geoloških istraživanja, kao uvodnih geografskom proučavanju. Još prije Rihterovog prijedloga bilo je organizovano geološko istraživanje koje je bilo povjereno Državnom geološkom institutu u Beču (1879. godine). Kako je tada bila vođena diskusija između Mojsisovica i Bitnera o geologiji Bosne, njihova saznanja trebalo bi osloniti na geološka istraživanja Zemaljskog muzeja, mislio je i predlagao E. Rihter. Profesor Rihter predložio je da se za geološka istraživanja Bosne specijalno angažuju i dva mlada geologa, koja bi imala važan zadatak, izrade geološke karte Bosne i Hercegovine (1:200.000). Zatim bi, prema Rihteru, trebalo osnovati Geološki biro Bosne i Hercegovine pod upravom Zemaljske vlade, koji bi bio organizator cjelokupnog posla. On ističe da bi Rudarska uprava imala važne zadatke. "Ako se očekuje da će rudarstvo Bosne izvući mnogo koristi iz geološkog snimanja zemlje i obratno, do sad ispitana rudarska područja čine dragocjen oslonac za naučno snimanje, ipak unutrašnja povezanost oba pravca, prema iskustvu ne bi donijela koristi" (**134**,2). Geološki biro bi bio naučna ustanova, a Rudarska uprava, prema E. Rihteru, imala bi više pratktičan značaj, iskorišćavanje prirodnih bogatstava Bosne prema Kalajevom konceptu. Za formiranje Geološkog biroa, trebalo bi formirati komisiju - koja bi imala savjetodavnu funkciju, "... a davala bi Vladi precizne prijedloge... u toj komisiji trebalo bi svakako da bude poznati istraživač balkanske geologije, dvorski savjetnik F. Tula" (**134**,2). Profesor E. Rihter predložio je i troškove istraživanja koji će "... iznositi oko 10.000 forinti" (**134**,2).

Geografska istraživanja i pisanje geografije Bosne i Hercegovine prihvatio je E. Rihter, poslije razgovora sa A. Penkom, koji mu je obećao saradnju i pomoć. U poznatom memorandumu o planu ovog rada smatrao je: "... da bi on bio vrlo pripravan da Geografski institut Univerziteta u Gracu učini središtem za studije geografije okupiranih pokrajina... Već sad više učenika radi na pitanjima bosanske geografije... (**134**,3). Profesor E. Rihter iznio je mišljenje da bi bosanske stipendiste trebalo slati u Grac da rade u

Geografskom institutu "i da se naročito školuju za ispitivanje svoje domovine" (**134**,3). Napominje da ima bosanskih studenata u Gracu, ali se nerado bave naukom, jer navodno nedovoljno poznaju njemački jezik, pa im to uskraćuje velike mogućnosti korišćenja bogate literature. Prema njegovom mišljenju ako bi se studenti iz Bosne koji se spremaju za nastavnike geografije, uputili da se spremaju za naučna istraživanja svoje zemlje, mogli bi dati značajan doprinos proučavanju nepoznatih dijelova Bosne. Onda bi i Geografski institut Univerziteta u Gracu mogao "svoju naučnu aktivnost orijentisati prema okupiranim zemljama" (**134**,3).

Tako je profesor Eduard Rihter dao više organizacionotehnički plan istraživanja, a manje naučnoistraživački projekt istraživanja Bosne. Ipak, on pristaje da geografski istražuje Bosnu i Hercegovinu i da pokuša napisati geografiju tih zemalja. Organizator ovog poduhvata F. Balif izvjestio je Ministarstvo finansija da je E. Rihter prihvatio ponudu da izradi geografiju Bosne i Hercegovine, da je o tome razgovarao i sa A. Penkom, te da je o tom problemu napisan memorandum. Saopštava da je potrebno prethodno izvršiti opsežna geološka istraživanja i kartiranje Bosne: "Da je to ispravno, dokazuje i rad Cvijića koji će na osnovu geoloških studija pisati fizičku geografiju Balkanskih zemalja" (**135**,1).

Iako se već tada znalo da Jovan Cvijić neće uzeti učešća u saradnji na pisanju geografije Bosne i Hercegovine, ipak F. Balif uviđa da je bez Cvijićevih saznanja, naučnih otkrića i planova istraživanja nemoguće prići tako velikom i važnom naučnom poduhvatu: "Bilo bi potrebno uvesti Rihtera u Cvijićeve planove, koji bi mogli biti odlučujući u istraživanju. Profesor Cvijić je u uskom kontaktu sa Rihterom i Penkom i to već zahtjeva najdelikatnije postupke sa planom, a naročito zbog Cvijića... Cvijić je čovjek visoke inteligencije, sistematičan, istina, on je zagrijani srpski patriot..." (**136**,1).

Kad je F. Balif osjetio da je nemoguće pisati geografiju, Bosne i Hercegovine bez Jovana Cvijića[1] preporučio je Rihteru detaljno analiziranje svih Cvijićevih, a naročito fizičkogeografskih radova. To je dokaz da se izučavanje geografije Bosne i Hercegovine nije moglo poduzeti bez Cvijićevih naučnih otkrića. Iako je profesor Cvijić bio daleko bolji poznavalac geografije Bosne i

1 To se kasnije i pokazalo, jer E. Rihter u svom radu koristi Cvijićeva saznanja i naučna otkrića i to naročito ona koja se odnose na ispitivanja glacijalnih i kraških pojava u Bosni i Hecegovini. Profesor Eduard Rihter je umro 1905. godine, nezavršivši svoj započeti rad "Zemljopis Bosne". Oporukom je svoju zaostavštinu koja se odnosi na istraživanja Bosne ostavio Dr Georgu Lukasu, profesoru Univerziteta iz Graca. Profesor Lukas objavio je Rihterov rukopis pod naslovom "Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine" (137; 254-414). Za navedeni rad u uvodu G. Lukas ističe: "Program, osnovan od prva za to djelo, nije se dakako mogao provesti; što se tu iznosi, to su samo nažalost samo ulomci, ali i po njima se raspoznaje kako je izvrstan Rihterov način prikazivanja i pisanja. Oni su plod dugotrajnog, u svojom temeljitosti gotovo nedostižnog proučavanja... Nema sumnje da će ti ulomci kao temelji za dalja istraživanja svakome prijatelju Bosne dobro doći i da će Rihterovo ime držati u živoj uspomeni" (**137**, 258).

Hercegovine od E. Rihtera i A. Penka, ipak nije bio pozvan da sarađuje sa austrijskim geografima i to iz političkih razloga."Politički prestiž Monarhije to je zahtijevao... nije najzad dopuštao da o njenoj balkanskoj koloniji, kakvom je smatrala Bosnu i Hercegovinu piše potrebno geografsko djelo jedan istaknuti naučnik Srbije, kao što je bio Jovan Cvijić" (**132**, 123).Tako je zbog političkog prestiža propala jedna velika zamisao da se napiše jedno kapitalno djelo, geografija Bosne i Hercegovine[1], a ona detaljno naučno-geografski ispita.

---

1 Profesor E. Rihter uspio je napisati četiri poglavlja svoga rada, koja imaju 55 podnaslova:
"I. Prilozi povijesti proučavanja Bosne i Hercegovine
1. Kartografija,
2. Povijest putopisa,
3. Povijest geološkog proučavanja.
II. Historička i politička geografija
1. Prehistorija i rimsko doba,
2. Doba Slovjena - nedovršeno,
3. Osvajanje Bosne po Turcima,
4. Granice Bosne,
5. Bosna kao boište.
III. Kraško područje; - Razdioba Bosne i Hercegovine,; - Uvod u geologiju Bosne,; - Geološka pripovjest,; - Razdioba u prirodne pojase, - Opći pregled krasa; - Opći karakter kraške površine; - Goli i pokriveni kras; - Općenito o gibanju vode u krasu; - Kraški izvori; - Kraške rijeke; - Kraška polja; - O postanku polja - nedovršeno; - Ciklus krasa I; - Ciklus krasa II; - Dinarski nabori; - Nabrana gragja i peneplaini; - Provale; - Provala Adrije i obala; - Granica neprekidnog kraškog područja (skica),
IV. Opis pojedinih dijelova kraškog područja; - Visoka Hrvatska; - Bihaćka i slunjska ploča; - Pobrgdje na Glini;- Prijadički ili prijelazni kras; - Bihaćka zavala;- Una; - Provale na gornjoj Uni,; - Grmeč - planina; - Petrovačko polje; - Vijenac Osječnica - Klekovača; - Područje Unca; - Općenita orografska slika zapadno-bosanske kraške zemlje; - Dinarski lanac; - Grahovo polje; - Staretina; - Krug planina; - Glamočko polje; - Cincar - Vitorog planina; - Kupreško polje; - Duvanjsko polje; - Konglomerantni vijenac Studenog vrela; - Donja Hercegovina; - Fatničko i Dabar - polje; - Bregava; - Kraško područje megju Dabrom i Gatačkim poljem; - Gatačko polje" (**137**; 257 - 414).
Rad je ilustrovan sa devetnaest fotografija, a korištena je sva dotad objavljena literatura o Bosni. Iz navoda se može vidjeti da su korišteni i Cvijićevi naučnoistraživački rezultati ispitivanja Bosne i Hercegovine. Navedeno djelo E. Rihtera nije dovršeno. Neka poglavlja i podnaslovi veoma su studiozno obrađeni, te i danas imaju određenu naučnu vrijednost.

5. Prvi Cvijićevi saradnici iz Bosne i njihova istraživačka djelatnost

Prvi Cvijićevi saradnici iz Bosne koji su se bavili geografskim i drugim naučnim istraživanjima bili su: Stjepo Trifković[1], Vladimir Trifković[2], Jevto Dedijer[3] Petar Kočić[4], Ljubomir Pećo[5] i Milan Karanović[6].Kao što je poznato Jovan Cvijić je pored svog stvaralačkog, naučnonastavnog i javnog rada "gotovo istovremeno okupljao ili podsticao na stvaralaštvo i negeografe: književnike (Kočića, Skerlića i druge), učitelje, čak sveštenike..." (138,1). Tako su se među prvim Cvijićevim saradnicima iz Bosne našla: tri sveštenika, (od kojih su zbog svojih naprednih stavova i ličnih razloga, dvojica: Stjepo Trifković i Milan Karanović, napustila svešteničkí poziv), po jedan učenik, profesor i književnik: Svi oni koristili su se u svojim istraživanjima "Uputstvima za poznavanje sela u Bosni i Hecegovini", literaturom koju im je sugerirao i

---

1 Sveštenik Stjepo Trifković, (1858-1908. godine), prvi je Cvijićev saradnik iz Bosne. Objavio je dva poznata rada: "Višegradski Stari Vlah", (1903. godine) i zajedno sa sinom Vladimirom (rano umrlim), "Sarajevska okolina" (1908. godine). Oba rada objavljena su u "Naseljima srpskih zemalja", Beograd, SKA, broj V i XII.

2 Isto

3 Profesor Jevto Dedijer, (1879 - 1918. godine). Bavio se fizičko-geografskim, i antropogeografskim istraživanjima u Hercegovini i Bosni. Najvažniji radovi: Hercegovina,Hercegovina i Hercegovci, Bilećke rudine, Glacijacija Visočice u južnoj Bosni, Glacijalni tragovi na Zelen gori, Treskavici i Magliću, Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva i drugi. Bio je Cvijićev učenik i asistent; docent Univerziteta u Beogradu.

4 Književnik Petar Kočić, (1876 - 1916. godine). Pored književnog rada (proza, poezija, satira), nacionalnog rada, bavio se antropogeografskim istraživanjima i radom na geografskoj nomenklaturi. Antropogeografski istraživao Zmijanje u Bosanskoj krajini, a u nekim književnim radovima ima dosta opisa: prirode, planina, etno-psihičkih karakteristika i osobina stanovništva Bosne. Ovi opisi nemaju samo umjetničku, nego i naučnoistraživačku vrijednost.

5 Sveštenik Ljubomir Pećo, (1886 - 1918. godine), bavio se antropogeografskim istraživanjima u Janju, objavio antropogeografski rad "Tragovi avtonomije u Janju", 1911. godine. U Arhivu, SANU, u Beogradu, pohranjena je njegova neobrađena zaostavština u kojoj se svakako ističe skica rukopisa "Sveštenik u sakupljanju naučne građe". Arhivirana zaostavština zaslužuje naučnu obradu, sistematizaciju i objavljivanje.

6 Sveštenik i muzeolog Milan Karanović, (1882 - 1955. godine). Kao sveštenik bavio se ispitivanjem sela u Bosanskoj krajini. Napustivši svešteničkí poziv iz ličnih razloga bavi se naučnim radom. Napisao je preko 180 članaka, rasprava, stručnih i naučnih radova iz atropogeografije, etnografije, istorije. Najvažniji antropogeografski radovi: Pounje u Bosanskoj krajini, Sanička župa, Bosanska krajina. Navedeni radovi su značajne monografije velike naučne vrijednosti. Najznačajnije radove objavio je u "Naseljima srpskih zemalja", izdanju SKA u Beogradu. Ostavio je veoma obimnu zaostavštinu, velike antropogeografske vrijednosti.

slao Jovan Cvijić, njegovom stalnom brigom, savjetima i sugestijama. Njihovi radovi objavljivani su u raznim naučnim časopisima, a najčešće u "Naseljima Srpskih zemalja" koje je uređivao Jovan Cvijić. Tako je gotovo sve njihove objavljene radove dotjerivao i uređivao veliki poznavalac Bosne, Jovan Cvijić. Svi ti radovi predstavljaju značajan stručni i naučni doprinos njenom poznavanju.

I prije navedenih, prvih Cvijićevih saradnika, bilo je pokušaja da se Bosna geografski istraži i opiše. Uglavnom to su bila parcijalna istraživanja, a najčešće putopisi od kojih je najstariji sačuvan iz 1096. godine (grof Rajmond Tulaški i biskup Ademar od Puja). Detaljnije opise Bosne nalazimo u putopisima počev od 1499. godine (vitez Harff).

Bosna je bila jedna od najnepristupačnijih zemalja Evrope do prve polovine XIX vijeka.

Nova era u istraživanjima Bosne počinje osnivanjem konzularnih predstavništava (Austrije 1850. godine, Rusije, Francuske i Engleske 1855-1857. godine, Italije 1863. i Pruske 1864. godine).

Značajne rezultate ispitivanja i opise sela nalazimo u časopisu"Bosanski prijatelj" i "Bosansko-hercegovački istočnik", a veliki broj statističkih podataka u "Šematizmima", bosansko-hercegovačkih mitropolija.

U opisima sela ističe se njihov položaj u odnosu na veće riječne tokove, planine ili veća naselja. Udaljenost od većih naselja ne daje se u kilometrima, nego u satima hoda. Određuju se granice sela, tako da se navode sela koja omeđuju opisivano. Za sela se daju podaci o broju kuća, stanovništvu, broju porodica i ukućana. Navode se i manji i beznačajni hidrografski objekti (potoci, vrela, izvori, bare i lokve), a ističu se i problemi snabdijevanja vodom. Na kraju opisa sela su obavezno i priče o njihovom postanku, nabrajanja bilja i životinja, svojinski odnosi, pjesme koje se najčešće pjevaju i priče o učešću u bojevima.

"Šematizmi" su davali iscrpne statističke podatke od kojih su najvažniji: ime sela, broj žitelja (muških i ženskih), broj bračnih parova, vjerski objekti (gradnja crkve, drugih bogomolja), parohijska imovina, osnovne škole (broj učenika), ime učitelja i vjeroučitelja.

Svi navedeni podaci iz "Bosansko-hercegovačkog istočnika" i "Šematizama" dobro su došli istraživačima sela. Prvi Cvijićevi saradnici istraživali su manje cjeline (polja, župe, parohije). Oni rade i djeluju u svim dijelovima Bosne. Monografski radovi obuhvatili su obradu većih regionalnih cjelina (Bosanska krajina, Stari Vlah, Janj, Zmijanje) ili prikaze riječnih dolina (Bosne, Vrbasa, Une). Monografski radovi sastojali su se iz dva glavna dijela: opšteg i posebnog. Kod nekih autora, kao poseban dio rada izdvajao se uvod. Kako je od prvih Cvijićevih saradnika, školovani geograf bio samo Jevto Dedijer, to se u njihovim, naročito prvim radovima vidi nedostatak geografskog posmatranja pojava i odnosa na terenu. To se može vidjeti iz

nekih njihovih prvih radova. U svom prvom radu Stjepo Trifković (Višegradski Stari Vlah), nema uvodnog dijela, nego daje iscrpne odgovore prema Cvijićevim "Uputstvima". On taj svoj prvi rad dijeli na dvije cjeline: opšti i posebni. Opšti dio ima pet dijelova i to: **1.** nekolike opšte osobine prilike (administrativna podjela, klima, tip i položaj sela) **2.** ekonomske prilike (imovinski odnosi, korišćenje šuma, plodne zemlje, pašnjaci, tip kuće, ograde i druge zgrade), **3.** stanovi u planini i funkcija pomoćnih zgrada, **4.** postanak sela na osnovu legendi (uzroci naseljavanja, porijeklo porodica, selišta, groblja, stari putevi), **5.** zanimanje stanovništva (zemljoradnja, voćarstvo, tržni viškovi, "majstorije" seljaka). U posebnom dijelu opisuje rezultate istraživanja osamnaest sela. Za svako selo određuje: položaj, raspored kuća, hidrogeografske pojave, zanimanje stanovništva, položaj oranica, livade i šume u odnosu na kuće vlasnika, tip kuće, ime sela, stara groblja, prezimena svih porodica sela sa brojem kuća.

U svom drugom radu (Sarajevska okolina) pisanim zajedno sa sinom Vladimirom, Stjepo Trifković izdvaja tri cjeline: **1.** uvod (u kom određuje geografski položaj sarajevske okoline u odnosu na Bosnu), **2.** opšti dio koji je daleko kompleksnije obrađen od ovog dijela u njegovom prvom radu. U ovom dijelu detaljno razrađuje fizičkogeografske karakteristike sarajevske okoline (reljef, nadmorske visine, hidrografske pojave, oblik i pravac pružanja sarajevskog polja, naselja, ekonomske prilike, tip sela, kuće, ostatke starijih i postanak današnjih sela, kretanje i porijeklo stanovništva, njegovo zanimanje, pregled crkava, džamija i zadruga) i **3.** posebni dio u kojem iznosi rezultate 47 ispitivanih sela, istražujući njihov: položaj, hidrogeografske pojave (rječice, izvore, vrela, bunare), tip i ime sela, starine, postanak i porijeklo stanovništva, broj kuća i kretanja stanovništva. Naročito je značajno da se već od tog rada ispituju ekonomske prilike i odnosi na selu. Za agrarne odnose u Bosni zaključuje: "Takvi agrarni odnosi propasti su za seljaka i ako ovako ostane dočekaćemo u nizu nekoliko godina, da će kmetski sistem na ovaj način sasvim propasti, čitluci se pretvoriti u begluke, a kmetovi postati bespravni i izloženi vječitom seljakanju, da nigdje kuće ne zakuće" (**139**, 24). Proučavajući tipove sela, daju definiciju zbijenog i razbijenog tipa: "Selom se zove svaka grupa kuća, bez obzira na broj (1-30) , izdvojena od ostalih i sa zasebnim imenom" (**139**, 25). Navode da su sela, uglavnom razbijenog tipa "a između kuća razmak 50 m - 1,5 km. Drugi tip čine sela sa kućama poređanim u nizu, u niz oko kakve ulice ili rijeke" (**139**, 27). Posebno se bave istraživanjem muslimanskih kuća i stanova na Trebeviću. Migraciona kretanja istražuju detaljno i od 547 porodica koje su ispitivali, samo 46 nije znalo svoje porijeklo. U procentima navode broj porodica prema matici i naglašavaju znatan procenat "188 porodica ili 34,36% najviše doseljeno sa Hercegovine (iz okoline Bileće i Gacka)" (**139**, 76). I prije Cvijićevih "Uputstava o istraživanjima psihičkih osobina stanovništva" (1911. godine), Vladimir i

Stjepo Trifković kao i drugi istraživači Bosne bave se ovim istraživanjima. Oni izdvajaju i jedno poglavlje "Etničke osobine" u kojem na osnovu posmatranja karakterišu uglavnom stanovništva prema vjerskoj pripadnosti: "Pravoslavni su po prirodi, bistri, radni, religiozni i moralni... Ali mlađe generacije kod sviju u moralu popuštaju (**139**, 82). U ovom odjeljku iznose i rezultate svojih istraživanja: narodne nošnje, običaja, folklora i karakteristika jezika. Zanimanja stanovništva su detaljno istraživana (naročito zemljoradnja) i nomadsko stočarenje na Igmanu i Trebeviću): "Seljaci drže 10-100 komada sitne stoke, 10-30 goveda, 2-3 tovarna konja, 5-10 ždrebadi i po koje prase na hrani za kuću" (**139**, 88). Prema Cvijićevim "Uputstvima" istraživači su išli "od kuće do kuće" i istraživali: geografske i etnografske nazive, porodična prezimena i popisivali broj kuća, te rezultate tih istraživanja detaljno obrađivali.

Treći Cvijićev saradnik iz Bosne, Milan Karanović (saradnja počela, 1904. godine) napisao je i objavio dva značajna, naučna, monografska rada u "Naseljima" (pored mnogobrojnih naučnih i stručnih radova).

U "Naseljima" objavio je poznate monografske radove "Pounje u Bosanskoj krajini" (1925. godine) i "Saničke župa" (1930. godine). Radovi Milana Karanovića objavljeni u "Naseljima" kao monografski, karakterišu se kao ozbiljni naučni prilozi antropogeografskih istraživanja Bosne. On koristi u istraživanjima Cvijićeva "Uputstva", literaturu i naučni aparat. To su prve kompleksne studije u kojima se očituje raskošan Karanovićev posmatrački i istraživački dar i talenat. Ispitivanje je vršio najviše u Bosanskoj krajini, istražujući Pounje, u tri sreza: bihaćkom, cazinskom i bosansko-krupskom. Ispitao je i tri najveća naselja u Pounju: Bihać, Bosansku Krupu i Cazin i 128 sela, Pounja. Rezultate veoma detaljnih naučnih istraživanja iznio je u ovom veoma obimnom naučnom radu koji se sastoji iz opšteg dijela (10 glava) i posebnog dijela (rezultati istraživanja 131. naselja: tri gradska i 128 seoskih).

Prvi dio - opšti, od 10 glava, sadrži:

I. Omeđuje oblast koju proučava, iznoseći prvo njena narodna imena: "Duboka", "Prava", "Ljuta" Krajina, te lokalne nazive dijelova koje istražuje: Peći, Bužimska krajina, Beširevića krajina, Bišnjaci, Prekounje, Bihaćka dolina, Vrhovina, Podplanina. Odredio je položaj i granice Pounja.

II. Izdvojio je morfološke cjeline Pounja: površi, karsne zaravni, proširene riječne zaravni, riječne doline, bregovito i planinsko zemljište. Reljef dovodi u vezu sa formiranjem naselja ističući "zaravni su blage kose, vrlo zgodne za naselja" (**140**, 284).

III. Registruje hidrografske pojave i bavi se naročito istraživanjem rijeke Une. "Una ima kompozitnu dolinu i plavi plodno zemljište" (**140**, 284). Smatram da bi bilo veoma korisno plodno zemljište zaštiti od poplava, nasipima i melioracionim zahvatima. U klimatskom pogledu izdvaja dvije

karakteristične zone: alpijsku, na površima i blagu u župama. "Klimatske promjene su česte i nagle" (**140**, 286). A navodi lokalne i dominantne vjetrove.

IV. Istraživač Milan Karanović, prvi od Cvijićevih saradnika, bavi se i istraživanjima saobraćaja. Koristeći literaturu navodi: rimske, srednjovjekovne puteve i detaljno istražuje putnu mrežu izgrađenu za vrijeme turskog i austrougarskog perioda. Navodi da Austro-Ugarska gradi puteve i pruge u cilju eksploatacije privrednih bogatstava šuma i, naročito, željezne rude (iz Ljubije).

V. Koristeći se literaturom M. Karanović obrađuje istorijski nastanak Bosne, sa naročitim osvrtom na turski period. Zapaža veliki broj starih naselja i istražuje ih na terenu, te dijeli ih u tri grupe: preistorijska (Ripač), rimska (hramovi, nekropole), te srednjovjekovne i turske građevine (kao što su utvrde Bihać, Ostrožac, Krupa, Bužim, kule, garnizona naselja i crkve).

VI. Istraživanju naselja prilazi administrativnom podjelom i dijeli ih na: okružna, sreska, varošice u razvoju i sela. Proučava položaj sela i gradova: "Sela se nalaze na površima, bregovima, kosama, uz cestu, put, krčevinama, riječnim zaravnima" (**140**, 294). Sela dijeli prema tipu na: razbijena, najčešće sela naseljena pravoslavnim stanovništvom i sela zbijenog tipa, naseljena muslimanskim življem. Posebno je izdvojio tip: garnizonih naselja sa utvrdom, koja se nalaze u najvišem dijelu naselja, "a ispod "grada" su kuće i džamije, takvih naselja bilo je dvadeset u Pounju" (**140**, 297).

VII. Detaljno istražuje tipove kuća koje dijeli prema vjerskim pripadnostima stanovništva (pravoslavne, muslimanske i katoličke). Razvoj kuće dijeli na nekoliko razvoja i različitih uticaja. "Sobe su se počele pregrađivati od 1858. godine, druga faza je od 1885 - 1905. godine. Veće kuće se grade oblepljene kuvanom zemljom i krečom. Treća faza počinje poslije 1905. godine kad pečalbari iz Amerike šalju novac i grade se bolje kuće od betona, pijeska, kamena, pokrivene crijepom" (**140**; 301-303).

VIII. Veliku pažnju posvetio je istraživanju ekonomskih prilika. Utvrdio je vrste tla iznoseći i katastarske podatke: "Ispitana oblast ima 202.636,92 ha. Zemljište je katastarski podijeljeno na oranice, livade, gradine, šume, neoporezovano i neproduktivno tlo" (**140**, 306).

Za vrste zemljišta iznosi procentualne odnose i veličine. Detaljno proučava svojinske odnose ističući da je Austro-Ugarska vješto koristila agrarne odnose u cilju podrivanja odnosa pravoslavnih kmetova i muslimana-aga. Zapaža i uzroke raspadanja porodičnih zadruga, na koje direktno utiče novac koji šalju iseljenici iz Amerike. Veoma detaljno analizira sve vrste privređivanja (stočarstvo, zemljoradnju, voćarstvo, zanatstvo, trgovinu, kiridžiluk, (zaradu na strani). Kako je zemljište nekvalitetno i neizdašno često se govori: "Uzori plitko, posij ritko, prevuci

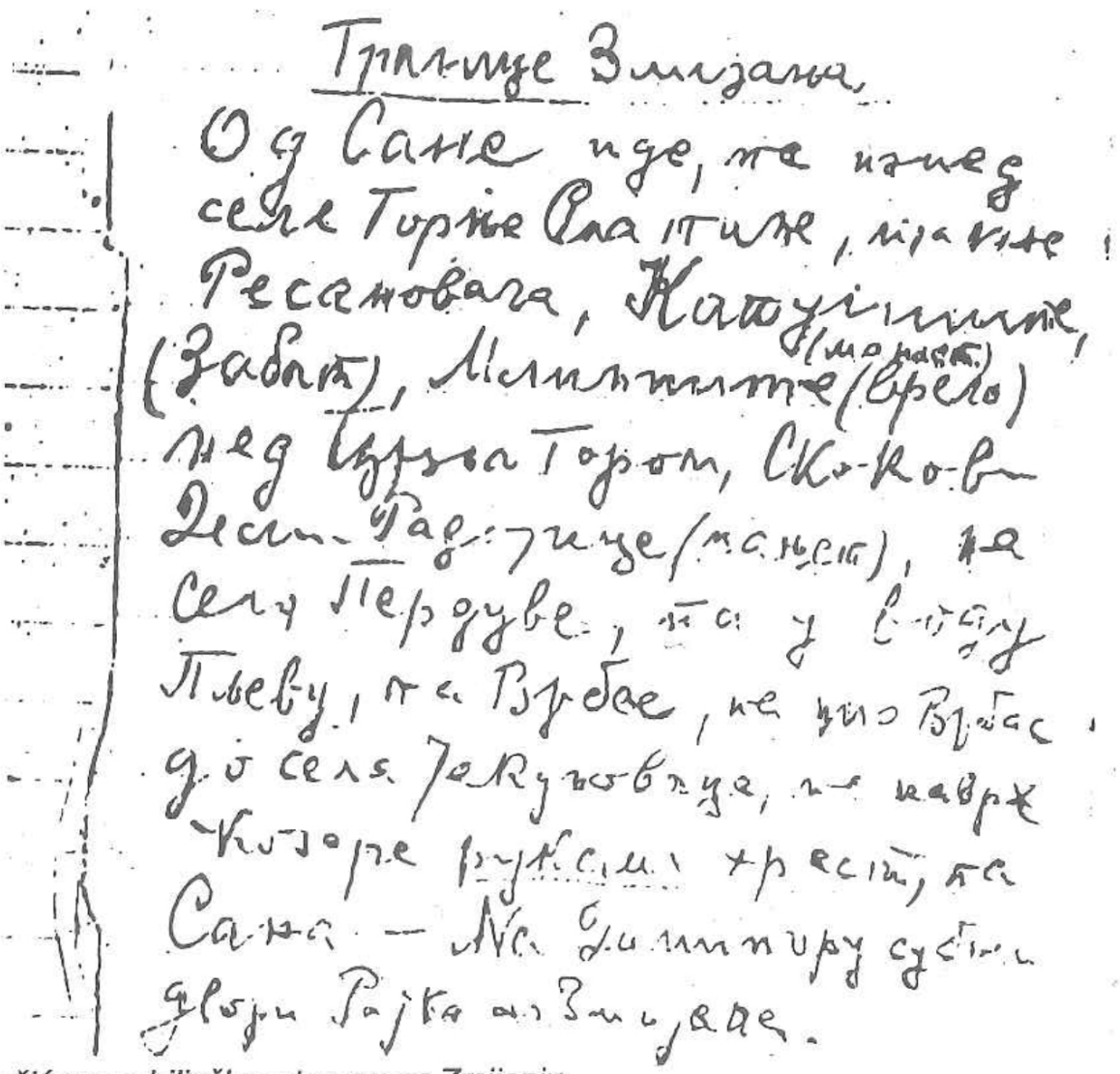

Kočićeva zabilješka o terenu na Zmijanju

granom, pa hajd' u Srijem za hranom" (**140**, 314). Bavi se i istraživanjima ekonomske emigracije u Ameriku, a kao razlog navodi: "... neukrotive težnje za ljepšim, boljim i finijim životom" (**140**,332). Utvrdio je i prisustvo sezonskih kretanja radne snage za zaradom u Liku (kosidba, vršidba) i Slavoniju (poljski radovi).

IX. Detaljno se bavio istraživanjem stanovništva i to: problemima muslimanskog stanovništva, postanka turskih utvrđenih naselja, porijekla porodica, razvoja garnizovanih naselja, begovskih porodica, raseljavanja, osobina muslimanskog stanovništva, ostalih opštih osobina, istaknutih i interesantnih sojeva. Kod pravoslavnog stanovništva istražuje: postanak naselja, oblasti tranzitnih migracija, porijeklo današnjeg stanovništva, starince, doseljavanje s juga, unutrašnja seljakanja, iseljavanja, uzroke kretanja iz matica i tranzitnih oblasti. Kod katoličkog stanovništva naročitu pažnju posvećuje njihovom porijeklu i migracijama.

Kao ilustraciju teksta o stanovništvu priložio je i pet tabela:

- Migracione struje pravoslavnog stanovništva i njihova starost,

- Migracije katoličkih porodica,
- Migracione struje muslimanskog stanovništva i njihova starost,
- Pregled migracija pravoslavnog stanovništva, i
- Pregled migracija muslimanskog stanovništva i spisak stanovnika po porijeklu u procentima u pojedinim naseljima.

X. U ovom odjeljku M. Karanović je iznio detaljno način na koji je vršio naučnoistraživačka posmatranja. Ističe da je radio po "Uputstvima" Jovana Cvijića, kao uzor čitao njegove radove, ali da je vrlo teško dolazio do naučnih rezultata. Najčešći metod je bio direktno posmatranje i razgovor. Naročitu teškoću mu je predstavljalo istraživanje rodova. Za svaki rod morao je ispitati oba roda, te na osnovu obostranih tvrdnji dolazio do zaključaka o osobinama roda. On ističe veoma težak rad na

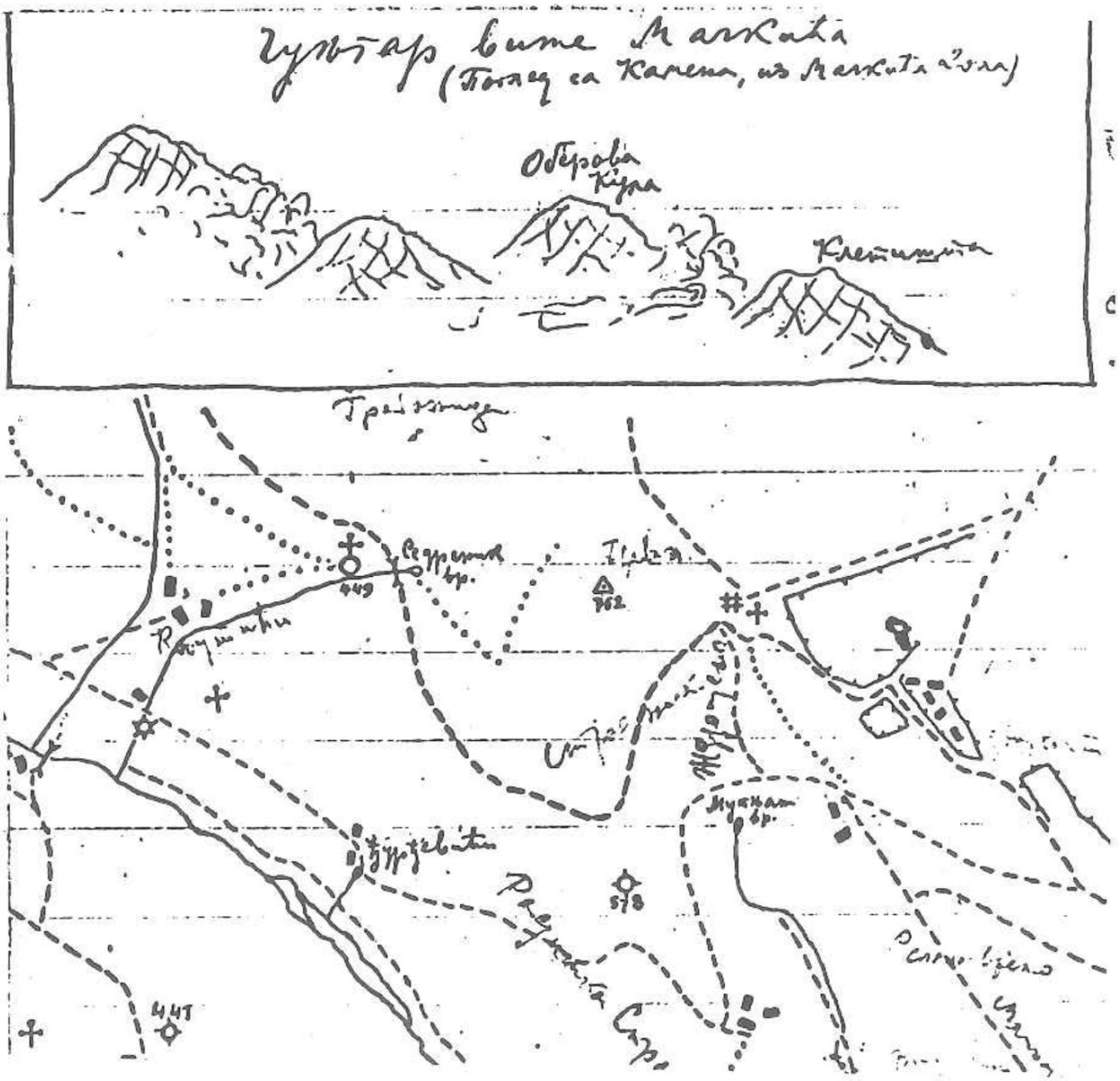

Kočićeva skica terena na Zmijanju

tim ispitivanjima i zbog subjektivnih sudova ispitanika. U drugom dijelu ovog odjeljka iznosi važnije karakteristike osobina pravoslavnog stanovništva, kao i istraživanja: narodne nošnje, osobina i karakteristika rodova, tragova plemenskog života, istaknutih žena, stanja religioznosti i morala.

U posebnom dijelu rada iznio je rezultate istraživanja naselja i to: položaja, tipa, privrede, imena, starina, postanka sela i porijekla stanovništva.

Učenik i saradnik Jovana Cvijića, Jevto Dedijer, bavio se najviše geografskim istraživanjima u Hercegovini, ali je boraveći na radu u Zemaljskom muzeju u Sarajevu i čestim naučnim ekskurzijama proučavao geografski i Bosnu. Istražujući stanovništvo Hercegovine, Jevto Dedijer proučava i stanovništvo Bosne koje je rezultiralo opsežnom, zapaženom, naučnom raspravom "Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva" (1910. godine). Na ova istraživanja J. Dedijera postakao je Jovan Cvijić i njegova "Uputstva", a naročito karakteristike stanovništva zapadne Bosne: *"Ono predstavlja potomke nezadovoljnih podanika turskih, mletačkih i austrijskih. Kome nije bilo pravo pod Turcima bježao je Mlečanima i Austrijancima i obratno. To je skup nezadovoljnika i uskoka iz sviju zemalja srpskih. Imaju karakter sviju graničara, ljuti su, preduzimljivi, s energijom, od momenta, prijeke ćudi i jednostavne pameti. Ovo je jedan od najnacionalnijih krajeva naše otadžbine..."* (**141**, 428). Profesor J. Dedijer dao je značajan doprinos proučavanja glacijalnih pojava na planinama Bosne, radeći, istražujući zajedno sa Jovanom Cvijićem.

Veoma značajan i originalan naučni rad napisao je J. Dedijer, koji ima naučnoteoretski i metodološki značaj "Stočarske zone u planinama Dinarske sisteme" (1914. godine). Ovaj rad ima praktičan značaj i univerzalan karakter, jer je i danas veoma aktuelan. Utvrdio je neke važne zakonitosti u razvoju stočarstva u Dinaridima. U prvom dijelu rada analizira klimatske i pedološke prilike, kao uslovne faktore razvoja stočarstva, odnosno njegove osnove: biljnog svijeta. Našu zemlju podijelio je na tri cjeline prema stočarskom privređivanju: panonsku, jadransku i između njih, dinarsku. Za svaku cjelinu istraživao je i iznio karakterističnu vegetaciju i kulturno rastinje, kao osnovu za razvoj stočarstva. Povukao je jasno granice svih cjelina i odredio njihove prelazne pojaseve. Veoma iscrpno je istražio karakteristike stočarenja:

"- panonskog, skoro stacionarskog. Zimi je stoka u stajama, a u ljeti na livadama u blizini kuća ili okolnim brdima.

- centralno-dinarskog koje je bez velikih kretanja izvan seoskog atara. Zimi stoka boravi u "košarama", a u proljeće (dosta kasno) kreće ka planinskim pašnjacima, gdje se zadržava do zime. Nema velikih kretanja izvan seoskog atara.

- jadranskog gdje skoro svaka imućnija kuća pored "kućišta" ima i "stanište" (stočarsko naselje)" (**142**; 46 i 49). Profesor J. Dedijer bavio se i istraživanjem planinskih stanova. Odredio je dvije granice sela i stanova: "... morfološku i klimatsku" (**142**, 46). Predvidio je da će se u planinama formirati stalna naselja u cilju stočarskog zanimanja.

U centralnom, dinarskom stočarskom pojasu izdvaja tri vrste stočarenja: "vrhovinsko, ravničarsko i župsko", (**142**, 55). Radovi J. Dedijera spadaju u najznačajnija naučna geografska djela o Bosni i Hercegovini.

Književnik i narodni tribun, Petar Kočić bavio se antropogeografskim istraživanjima Zmijanja (Bosanska krajina). "Prema metodu našeg naučnika gosp. dra J. Cvijića, bavio sam se ljetos antropogeografskim ispitivanjima Zmijanja"[1] (**143**,1). U Kočićevim antropogeografskim zabilješkama vidi se da je prije poduzetog istraživanja Zmijanja (1909. godine) konsultovao literaturu: (T. Kovačević: Opis Bosne; P.S. Ivančević: Ratkovo; V.S. Karadžić: Srpski rečnik; Cvijićeva "Uputstva"; Cvijićev rad "Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva; Prvi šematizam pravoslavne mitropolije banjalučko-bihaćke za 1901. godinu i katastarsko-statističke podatke okružja Banja Luka od 1878 - 1908. godine, i sigurno, Jukićev, Zemljopis i poviesnicu Bosne,1851. godine.

U prvoj svesci, skica i građe pod nazivom "Zmijanje" stoji:

"Treba ovijem redom ići: ime, položaj, granice, hidrografija, klimatski karakter, zemlja i šume, tip i položaj sela, starine, kuća, smještaj, posuđe, postanak sela i porijeklo stanovništva, karakterne osobine i običaji" (**144**,2). Pored Kočićevih poznatih, nedostižnih opisa prirode u našoj književnosti, naročito planina, mećave, magle, oluje, sniježne vijavice, vjetra, karaktera krajišnika (u poznatim djelima: S planine i ispod planine, Jauci sa Zmijanja, i drugim), veoma je značajan i njegov antropogeografski rad. Književnik Petar Kočić pokazivao je veliki interes za istraživanje svoga rodnog kraja, ljudi, prirode, psihologije, tradicija, te istraživao i proučavao i objavio u poznatom radu "Zmijanje" (1909. godine).[2]

Ime Zmijanje izvodi iz narodnog predanja, određuje njegov geografski položaj i granice. Bavi se proučavanjem hidrogeografskih karakteristika i utvrdio je da Zmijanje "... oskudjeva vodom, a ima manjih lokvi. Nema vode,

---

1 U posjedu Dušice Kočić-Pavić (Kočićeve kćeri i zeta Bore Pavić, iz Beograda), nalazi se neobjavljena bogata antropogeografska građa koju je sakupio Petar Kočić. Zahvaljujući njihovoj dobroti i razumijevanju pregledao sam cijelu građu, koja je obimna i zahtjeva naučnu sistematizaciju. Razumijevanjem Dušice i Bore Pavić u ovom radu, prvi put se objavljuju neka Kočićeva antropogeografska saznanja, dijelovi radova, prilozi, skice i crteži. Sve bi to trebalo otkupiti.
Zahvalan sam porodici Kočić-Pavić na pomoći i toplom prijemu (15-18.III 1980. godine),

2 "... A Zmijanje ne znam uopšte šta je... to su nekakve zabeleške i opservacije koje su možda mogle da nešto i posluže, kao materijal, ako bi Kočić imao kakav pripovedački predmet u pameti. "Zmijanje"je jedna od najdosadnijih stvari koju je uopšte i najbesposleniji čovek mogao da napiše" (**145**, 101).

jer je većinom karst u oblasti" (144,6). Klima oblasti" ... je jako studena, jer je visoko nad morem, ali je zrak čist da varošani izlaze na ljetnjikovanje" (144,8). Istražujući glavna zanimanja stanovništva, konstatuje da je preovlađujuće stočarstvo (ovčarstvo), da su pašnjaci obilati i sočni" ... kao oni na katunima

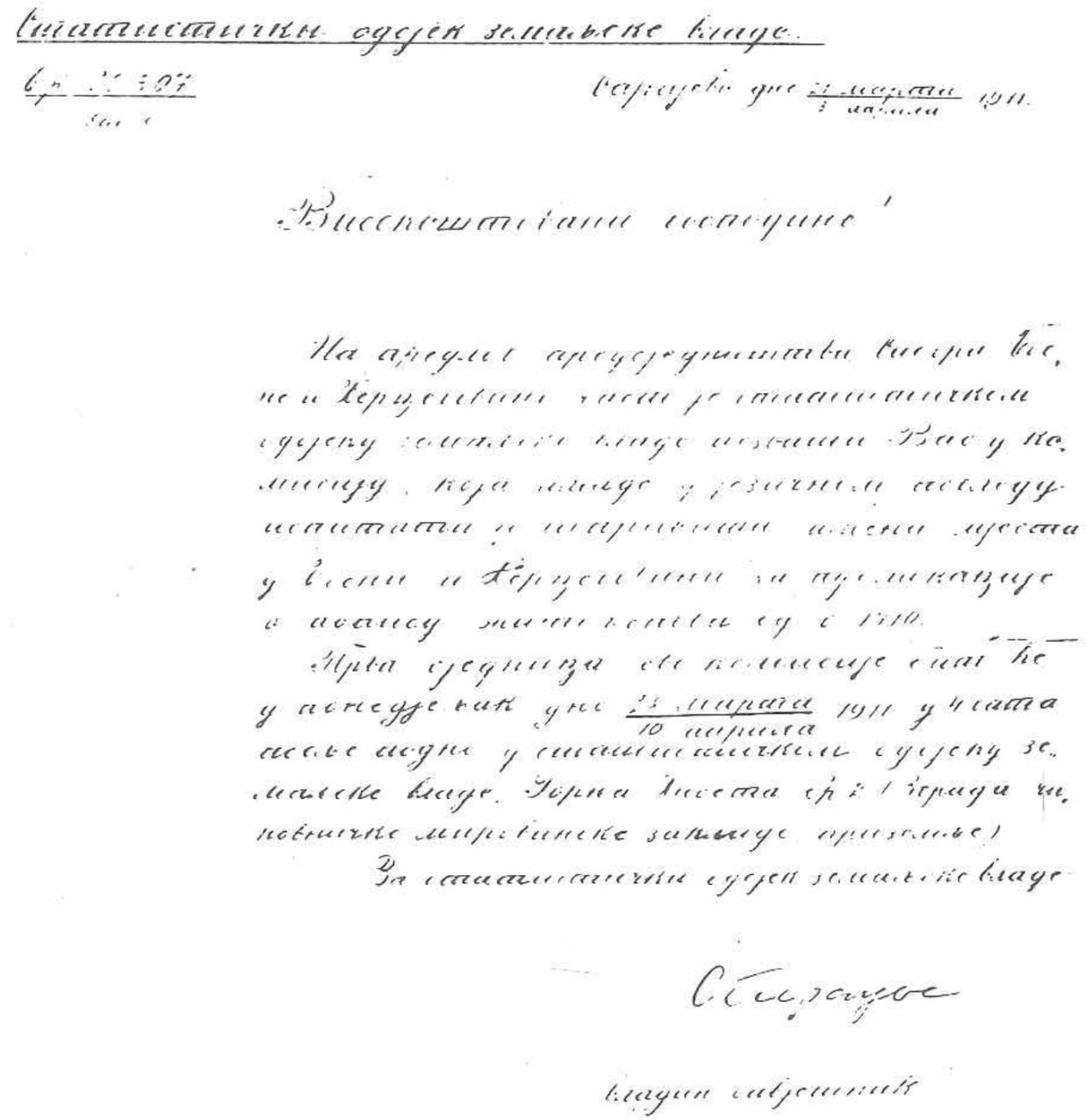

Poziv Zemaljske vlade Petru Kočiću na saradnju (ispravljanje geografskih naziva u Bosni)

(iako nema takvih naziva, seljaci mi nisu znali reći šta znači taj naziv), kao i livade pored kuća" (144, 12). Ispituje i druga zanimanja: "... zemljoradnja je dobro razvijena (najviše gaje proso, raž, ječam, a manje kukuruz), a od voća dobro rađa šljiva" (144, 13).

Bavio se i istraživanjima tipa sela, gdje je uočio da preovladava razbijeni tip, "... a najveće je selo Ratkovo, po prostoru i broju stanovnika najveća je u Bosanskoj krajini (veće je nego i jedno selo u Drobnjacima, Polimnju, Potarju,

Donjem Dragačevu, a više je pravoslavnih duša od Bihaća, Broda, Bosanske Kostajnice, Bosanske Dubice, Kotor Varoši, Ključa, i Bosanskog Novog, skupa ima 2736 duša, više je pravoslavnih nego Banja Luka za 728 duša" (144,17). Na terenu je veoma uspješno pravio skice geografskih objekata. Detaljno je istraživao istoriju i starine (stare puteve, gradine, groblja, mramorja), poznati tip brvnare, namještaj i posuđe. Proučavao je i istraživao psihičke osobine stanovništva[1], karaktera, morala, narodnih osobina i običaja. Pored ovih osobina i karakteristika ispituje i fizičke osobine stanovništva: "Vrlo su snažni (a ima ih i danas živih koji su se sa medvjedom ukoštac hvatali" (144,23). Bavio se i ispitivanjima i karakteristikama zadružnog života, dužine ljudskog vijeka, bolesti, smrtnosti djece-dojenčadi, nataliteta i prirodnog priraštaja. Pored istraživanja Zmijanja, Petar Kočić vrši naučna proučavanja Timara (okolina Prijedora) i Skender-Vakufa i okoline (desna strana Vrbasa, na suprot Zmijanja, vršeći uporedbe ove dvije oblasti). U skoro svim njegovim radovima izražena je velika ljubav prema prirodi i čovjeku. Bio je čitav život vezan za svoj planinski zavičaj. U svojim radovima znalački je dočaravao prirodu, njenu snagu, ljepotu, veličinu[2]

Antropogeografska istraživanja pomogla su Petru Kočiću da do savršenstva upozna karakter Krajišnika i on je njihov najbolji poznavalac. Njegovi prozni radovi su duboka analiza ljudskih karaktera i jednog određenog stanja pod austrougarskom okupacijom, protiv koje se bori svim svojim bićem i djelom. "Nigdje vedra i nasmijana lica, nigdje živa i vatrena hoda i koraka. Ovaj svijet što promiče kroz tijesne, krivudave i prljave ulice, tih je, miran, staložen, bez života i uzbudljivosti. Sve se kreće lijeno, tromo, iznemoglo, tužno. Pokraj mene prolaze, promiču umorno i slomljeno... Sve su lijepe, ali ajme! To je ona ledena, tužna ljepota, bez vatre i zanosa" (146, 35).

Saradnik profesora Cvijića, književnik Petar Kočić borio se i za čistotu, vrijednost i funkciju narodnog jezika i dao značajan doprinos geografskoj nomenklaturi Bosne. Zbog svojih stavova o čistoti narodnog jezika, Zemaljska vlada ga je imenovala članom Komisije za ispitivanje i ispravke imena mjesta u Bosni i Hercegovini[3].

---

1 Ta istraživanja vrši prema Cvijićevim "Uputstvima za ispitivanje naselja i psihičkih osobina" - rukopisa, koji mu je ustupio Cvijić 1909. godine.

2 "Sunce je na smiraju. Samo još na tamnim oštrinama jelove šume treperi modro-bijela svjetlost od uzdrtanih zraka sa zapadnog neba: Od otvorenoplave boje tihano se preliva planinsko nebo i izblijedili večernji sjaj. Sunce se lagano spušta iza mračnih brda oko Jajca, a na drugoj strani sve više i više uzdiže se okrugli mjesec, crveni mjesec, probijajući se kroz tanku, bljedunjavu, nebesku vedrinu. U trenutku se obliše debeli mlazevi strahovitog vodopada, kao krv crvenom svjetlošću" (146, 35).

3 "Na predlog predsedništva Sabora Bosne i Hercegovine čast je, statističkom odsjeku zemaljske vlade, čast je pozvati Vas u komisiju koja imade u jezičkom pogledu ispitati i ispraviti imena mjesta u Bosni i Hercegovini za publikacije po popisu žiteljstva od g. 1910" (147,1). Ovo pismo dosad je neobjavljeno, prema izjavi Bore Pavića, Kočićeva zeta, koji mi ga je dao iz porodičnog arhiva, na čemu mu toplo

To je Petar Kočić sa velikim zadovoljstvom prihvatio (iako je dobro poznat njegov stav prema austrougarskoj vladavini u Bosni i Hercegovini i saradnji sa njom) i veoma predano radio na vraćanju narodnih imena mjestima u Bosni. Profesor Jovan Cvijić, cijenio je Petra Kočića i njegov sveukupni rad i napor, a naročito njegovu odlučnost i volju da se bavi antropogeografskim istraživanjima u Bosanskoj krajini. Bolje poznavanje naroda omogućilo je Petru Kočiću efikasniju borbu u bosanskom Saboru.

Sveštenik Ljubomir Pećo dao je značajan antropogeografski prilog istraživanja jednog dijela Bosne (Janja), po Cvijićevim "Uputstvima", kao i svojim radom "Tragovi avtonomije u Janju" (1911. godine). On se bavio i teoretskim pitanjima antropogeografskog i drugog naučnog istraživanja sela Bosne. U svojim teoretskim radovima, ukazao je na značaj i potrebu sakupljanja naučne građe i razradio postupak naučnog saznanja od predmeta istraživanja do objavljivanja naučnog rada i prezentiranja širokoj naučnoj i drugoj javnosti.[1] On se bavi antropogeografskim istraživanjima manjih oblasti u Bosni koje "po svom geografskom položaju, tako i po svojim specifično, etnografsko-etničkim osobinama - čine potpuno zasebne oblasti" (**148**, 534). To su Janj, Pljeva, Gerzovo u kojima se bavi istraživanjima istorije, etnografije, privredne geografije i psihologije.

Cvijićevi prvi saradnici iz Bosne nisu bili školovani geografi (izuzev profesora Jevta Dedijera), ali su svojim radom, zalaganjem i voljom uspjeli uz pomoć velikog naučnika, njegovih "Uputstava", da udare temelje prvim naučnim, sistematskim, organizovanim antropogeografskim i drugim naučnim istraživanjima. To je mnogo angažovalo Jovana Cvijića i njegove saradnike, ali taj zajednički napor urodio je značajnim stručnim i naučnim radovima.

---

zahvaljujem.

1 Neobrađena zaostavština Ljubomira Peće nalazi se u Arhivu, SANU, Beograd. Ova građa zaslužuje naučnu obradu i objavljivanje.

6. Ostali Cvijićevi saradnici iz Bosne i njihova istraživačka djelatnost

U drugu grupu Cvijićevih saradnika uvrstio sam Vladislava Skarića[1], Špiru Soldu[2], Petra Rađenovića[3] i Milenka Filipovića[4]. Ovu sam podjelu napravio samo da izdvojim Cvijićeve mlađe, školovane saradnike, istraživače i naučnike (od kojih samo Petar Rađenović, nije imao geografsko obrazovanje). I ovi istraživači Bosne koriste Cvijićeva "Uputstva", bave se naučnoistraživačkim radom pod njegovim direktnim nadzorom i brigom. Treba istaći da su neki od ovih istraživača - naučnika bili i studenti profesora Cvijića, (M. Filipović i Š. Soldo), a da svi pripadaju njegovoj "antropogeografskoj školi". Oni su autori značajnih geografskih, monografskih, te drugih naučnih i stručnih radova. Svoja istraživanja vršili su u svim dijelovima Bosne, primijenjujući naučnu metodologiju u kojoj preovlađuje dijalektički,naučni metod posmatranja pojava u prirodi i društvu. Gotovo da nema niti jedne geografske discipline kojom se nisu bavili ovi vrijedni Cvijićevi saradnici. Njihovi radovi su značajan prilog nauci i kulturi Bosne, te sigurno zaslužuju svestraniju, univerzalniju analizu (a naročito radovi prof. M. Filipovića i prof. V. Skarića). Svi ovi istraživači "Uputstva" koriste kao osnov za svoja istraživanja, ali njihova posmatranja i zaključivanja o pojedinim geografskim i drugim naučnim problemima su kompleksna i interdisciplinarna.

Profesor M. Filipović vrši tako široko svoja naučna istraživanja, da piše o "dvadesetčetiri[5] različite tematske cjeline" (149,9). Kako je Bosna bila

---

1 Profesor Vladislav Skarić, (1869-1943. godine). Završio studije istorije i geografije u Gracu. Iako se mnogo više bavio istorijskim istraživanjima značajni su mu i neki antropogeografski radovi. (Porijeklo pravoslavnog naroda u Bosni, Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje, Janj i drugi.

2 Profesor Špiro Soldo, (1887.-1961. godine), Cvijićev učenik i i asistent, Završio studije i geografije u Beogradu, doktorirao u Beogradu. Najvažniji radovi: Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj Bosni i Hercegovini; Krš i hidrografija krša, Geomorfologija, Antropogeografski radovi-rukopisi u posjedu njegove kćerke Branke Soldo. Mnogobrojni radovi uništeni su 1941. godine i oduzeti od porodice Soldo

3 Sveštenik Petar Rađenovišć, (1885. - 1941. godine), bavio se antropogeografskim istraživanjima. Objavio monografske radove: Sela parohije Krnjeuše (1923. godine), Bjelajsko polje i Bravsko (1925. godine) i Unac (1946. godine). Mučki ubijen u Šapcu, 29.9.1941. godine, (Kaznena ekspedicija njemačkih okupacionih snaga).

4 Profesor Milenko Filipović, (1902-1969. godine), završio studij geografije i etnologije, doktorirao u Beogradu. Objavio preko 380 naučnih i stručnih radova od kojih su najvažniji antropogeografski: Visočka nahija, Borovnica, Vogošća i Bioča u Bosni, Glasinac, Rama u Bosni, Modriča nekad i sad i druga.

5 Profesor N. Hadžidedić navodi da su to: "Monografije, Naselja i Porijekla stanovništva, o raznim etničkim grupama, Narodna privreda, saobraćaj; zanati, Narodne nošnje, Ishrana, Socijalna organizacija,

neistražena i u drugim naučnim disciplinama, kao i geografskim, poletni, mladi, školovani geografi, istoričari i etnografi bave se mnogobrojnim i raznovrsnim naučnim istraživanjima. Oni doprinose nauci ne samo svojim raznovrsnim stručnim i naučnim istraživanjima i radovima, nego i novim, savremenim metodama naučnih proučavanja i ispitivanja.

Prof. Vladislav Skarić je istražujući stanovništvo Bosne svoja istraživačka posmatranja na terenu obogatio savremenom metodologijom proučavanja stanovništva u Bosni. Za utvrđivanje porijekla stanovništva smatra najsigurnijim i najboljim metodama, koje je primijenio u praksi, i kojima se služi: "Krsno ime, porodična prezimena i mjesna imena, jezik-srodne riječi, geografska imena, sličnost privrednog privređivanja, grobne spomenike, narodnu nošnju, ornamentiku i istorijske spomenike" (**150**; 219 - 264). Profesor V. Skarić u ovom svom dijelu služi se korektno naučnim aparatom za razliku od nekih drugih njegovih značajnih radova: "Grdna je šteta što naučni aparat nije citiran, a on je bez sumnje velik"[1] (**151**,230). Na osnovu originalnih, modernih metoda istraživanja utvrdio je da je pravoslavno stanovništvo u sjeverozapadnoj Bosni najbrojnije porijeklom iz Srbije, a doselilo se u srednjem vijeku.

Naročito je detaljno istraživao i utvrđivao strana imena (od rimskog do turskog perioda) i upoređivao sa imenima u Šekularu, Tari, Drobnjaku, Starom Vlahu, Bratonožićima, kao i sa imenima u sjeverozapadnoj Bosni. Detaljno je utvrđivao migraciona strujanja, pravce kretanja i krajnje tačke dosezanja strujanja u sjeverozapadnoj Bosni i iz sjeverozapadne Bosne. Istraživao je i doseljavanje iz Dalmacije i seobe u Dalmaciju. Seobe u Dalmaciju utvrđivao je dosta originalnim metodom-početkom građenja pravoslavnih bogomolja u Dalmaciji. Tursko naseljavanje sjeverozapadne Bosne "... moglo je početi odmah poslije 1512. godine" (**150**,237). Profesor V. Skarić detaljno je istraživao i analizirao naseljavanje: sjeverne Dalmacije, zapadne Bosne, Skoplja (Uskoplja), Pljeve, doline Sane, Unca, obližnjih ličkih krajeva, Petrovca sa susjednim ličkim krajevima, Bravska, Sanice, Ključa, Zmijanja, Krajine preko Une, Timara sa okolinom, Kozare, Lijevča, Ugra, Vrhovine, Vlašića i oblasti između donjeg Vrbasa i donje Bosne. Utvrdio

---

Socijalno-psihološke teme, Društvene i običajno-pravne ustanove, Narodni pravni običaji, Razni narodni običaji, Narodna medicina, Regija, vjerovanja, pogledi na svijet, folklor; Starine, o kulturnim uticajima, Metodološke teme, Različita etnološka građa, O etnološkom radu u nas, Muzej, muzejski rad, Kritike, O pojedinim naučnim radnicima, Onomastika" (**149**; 9-27). Široj javnosti gotovo da je nemoguće prezentirati sve radove kojima se bavio profesor M. Filipović, pa je zato i profesor N. Hadžidedić prikazujući njegov rad pribjegao jedinoj mogućnosti da ga prezentira po tematskim cjelinama.

1 Ova primjedba profesora Hamdije Kapidžića odnosi se na rad profesora Vladimira Skarića: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije 1878. godine. Profesor Hamdija Kapidžić korektnu primjenu naučnog aparata ističe za djelo Vladimira Skarić: Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni.

je porijeklo ovog stanovništva (da li su doseljenici ili autohtoni). Svaki istraživani dio Bosne, geografski je omeđio, proučio njegove osnovne fizičko geografske karakteristike, bavio se proučavanjem narodnog života, utvrdio prezimena, (ovo je radio i uz pomoć crkvenih knjiga, kao i radom na terenu), krsne slave. Bavio se i istraživanjima zanimanja stanovništva, a naročito proučavanjem stočarskih kretanja: "... s toga što znamo, da su stočarski putevi ujedno i migracioni putevi" (**150**, 261). Jedan,njegov originalan metod (između mnogih drugih), na osnovu kojeg je utvrđivao porijeklo jednog broja porodica na jugu Bosne je i "... osobit način sirenja" (**150**, 262), koji je sličan sirenju u matici koja se nalazi "od Drobnjaka do u sjenički kraj" (**150**, 260). Sa koliko je detalja pristupio istraživanju stanovništva Bosne vidi se i po tome da je zabilježio imena gotovo svake porodice istraživanih dijelova Bosne i utvrdio njeno porijeklo. Doprinos profesora V. Skarića u istraživanjima porijekla stanovništva sjeverozapadne i srednje Bosne, metodologija njegovih istraživanja, objavljeni stručni i naučni radovi unijeli su nova saznanja o toj problematici koja se i danas mogu prihvatiti.

Profesor Špiro Soldo bavio se proučavanjem tipova kuća i drugih zgrada u Bosni i Hercegovini. Kako su Cvijićevi saradnici veoma malo uradili na tim istraživanjima to je veliki naučnik dao u zadatak Špiri Soldi da prouči tu problematiku u Bosni.[1]. Do Soldinih istraživanja tipova kuća u Bosni i Hercegovini to je bio predmet istraživanja stručnjaka tehničkih struka iz Austro-Ugarske[2]. Na formiranje i izgradnju pojedinih tipova kuća u Bosni uticali su prema Soldinim istraživanjima dvojaki činioci: prirodni i društveni. U prirodne činioce koji su direktno uticali na tip kuće u Bosni uvrstio je: "... geografsku širinu i dužinu, reljef, konfiguraciju tla, geološki sastav, vrste i rasprostranjenost šumske vegetacije i klimatske prilike" (**93**; 2-26). U društvene činioce uvrštava: "... uticaj kmetskog sistema, zadružnog života i istočnjački uticaj na muslimanske kuće" (**93**; 27-42). Sve ove uticaje veoma detaljno je proučavao i istraživao na terenu i na osnovu toga sve kuće podijelio na tri tipa: kamene kuće i zgrade, drvene kuće i zgrade i zemljane kuće i zgrade. Za svaki tip posebno je istražio: seosku kuću, katunske kolibe, gradsku kuću i privredne zgrade. Kod svakog tipa kuća i zgrada posebno se bavio proučavanjem osobina i karakteristika kuće, zgrada i krovova.

Profesor Špiro Soldo prvi je u Bosni utvrdio teritorijalno rasprostranjenje kamenih, drvenih i zemljanih kuća i zgrada. On je izradio i kartu rasprostra-

---

1 Profesor Špiro Soldo objavio je doktorsku disertaciju: Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj Bosni i Hercegovini (1932. godine).

2 Najznačajniji rad napisao je Rudolf Meringer: Die Stellung des bosnischen Hauses und Etimologien zum Hausrat, Wien, 1901. godine.

njenja kamene, drvene, zemljane kuće i sojenica u Bosni i Hercegovini. Njegov doprinos proučavanja kuća i drugih zgrada u Bosni od izuzetnog je značaja za antropogeografska proučavanja, uopšte.

Saradnik profesora Cvijića, Petar Rađenović nije bio školovan geograf, ali se veoma ozbiljno bavio naučnoistraživačkim radom, naročito istraživanjima i proučavanjima sela po "Uputstvima" u zapadnoj Bosni. Njegova tri objavljena monografska rada u "Naseljima" značajan su doprinos antropogeografskoj nauci Bosne. Prva dva monografska rada objavila su "Naselja" u vrijeme dok ih je uređivao profesor Jovan Cvijić. Svoj rad "Bjelajsko polje i Bravsko" (1925. godine) Petar Rađenović je smatrao najboljim. Rad se sastoji iz dvije cjeline: opšteg i posebnog dijela i rađen je po Cvijićevim "Uputstvima", njegovim nadzorom i rukovodstvom. Opšti dio sastoji se iz slijedećih dijelova: oblast (ime), granice, zemljište, vode, klima, privreda, saobraćaj, tragovi starih naselja, današnja naselja (vrste), položaj, tip, postanak i razvitak današnjih naselja, narodne osobine, tjelesne i duševne osobine. U posebnom dijelu Petar Rađenović proučio je i opisao dvadeset tri sela i jednu varošicu (Bosanski Petrovac). Istraživanja sela vršio je prema navedenim cjelinama: granice, položaj i tip, privreda i saobraćaj, vode, groblja i mramorja, porijeklo i jakost porodica.

U uvodu opšteg dijela, Petar Rađenović ispravlja dotadašnja geografska shvatanja o ovoj geografskoj cjelini, koju su dotadašnji istraživači nazivali Petrovsko polje. "To je umetnuti naziv... u narodu ne dolazi nikad kao oznaka celog polja, nego tek onog komada što se prostire pokraj samog Petrovca" (**152**, 126). Za oblast koju ispituje piše: "To su dve duguljaste visoravni, pregrađene nizom humnja srednje visine" (**152**, 126). Odredio je geografski položaj ispitivanog predjela u odnosu na ostale dijelove Bosne. Ide dalje od Cvijićevih "Uputstava", jer se bavi i geološkim istraživanjima, opisom pejsaža, jasnim omeđavanjem granica ispitivanog Bjelajskog polja i Bravska, kao i njihovih dimenzija. Upoređujući dvije proučavane cjeline zaključuje: "Čovjek ne može da veruje da je tu moguća kakva privreda" (**152**, 130). Kod istraživanja voda ističe njihov problem i nedostatak. "Bezvodnost ovih mesta najteža je nevolja za njihovo stanovništvo" (**152**,132). Stanovništvo: "... za sušnih leta mora ići po vodu osam do deset km" (**152**, 132). Veoma slikovito opisuje presušena riječna korita tokom ljeta: "Stran čovek nebi ih mogao razlikovati od običnih vododerina, istruganih kišnicom" (**152**, 131). Bavećі se istraživanjima klimatskih karakteristika analizira nadmorske visine, geografsku širinu i položaj okolnih planina prema Bjelajskom polju i Bravsku. Od klimatoloških elemenata analizira temperaturu vazduha i vjetrove. Nastanjenost stanovništva dovodi u vezu sa "... oporijom i ljućom klimom Bravska" (**152**,133), gdje je nastanjenost manja, a ističe blažu klimu Bjelajskog polja, gdje je nastanjenost zbog toga mnogo veća. Uslove poljoprivrednog privređivanja dovodi u direktnu vezu sa nadmorskom visinom

i sastavom zemljišta. Sakuplja i iznosi statističke podatke za veličine: oranica, pašnjaka, šuma, livada, voćnjaka. Konstatuje da su česte promjene u ovim veličinama na štetu šumskog zemljišta. "Uopće sve to više dolazi šume pod plug" (**152**, 135). Navodi osnovne kulture koje se uzgajaju (zob, ječam, raž pšenica, kukuruz i krompir). Prinose ovih kultura ne iskazuje u jedinicama težine nego ističe: "Prinosi su dobri kad zemlja baci desetorostruko seme, a izvanredno dobro petnaestorostruko seme, a slabi peterostruko seme" (**152**, 137). On daje i praktične savjete poljoprivrednicima: "... njive se moraju dobro đubriti, prve godine dolazi kukuruz ili krompir, češće ječam. Druge godine na tu njivu dolazi pšenica, raž ili ječam. Treće godine smesa (ječam, zob, raž i pšenica), a četvrte zob. Slabije njive ostaju na "prijedlogu", ne siju se, ali se kose" (**152**, 137). Bavio se i istraživanjima: voćarstva, stočarstva i šumarstva. Utvrdio je i postojanje viškova poljoprivrednih proizvoda koji su namijenjeni tržištu. Proučavajući saobraćaj dijeli ga na: "... međuzonske puteve i puteve mesne vrednosti" (**152**, 143). Naselja počinje istraživati od najstarijih u tom dijelu Bosne, a dijeli ih prema položaju (sela na obodu polja, sela u poljima, na strmim planinskim stranama i krčevinama). On vrši klasifikaciju sela u odnosu na krajeve-krajnje kuće sela:

"1. sela sa znatno razmaknutim krajevima,
2. sela sa krajevima vidne razmaknutosti,
3. sela s krajevima isčezle podvojenosti" (**152**, 156).

Baveći se proučavanjem naseljavanja utvrdio je Petar Rađenović nekoliko značajnih starinskih, migracionih struja (ličko-dalmatinsku, bosansku) i mlađih (struje iz Hercegovine i Crne Gore). Izvršio je detaljnu analizu i popis 2.719 porodica i utvrdio porijeklo za svaku od njih. Narodne osobine podijelio je u dvije velike skupine i veoma detaljno ih proučio, a to su:

"... telesne osobine i duševne osobine" (**152**; 169-182). Ovaj Cvijićev saradnik koristio je već tada poznata "Uputstva za ispitivanje naselja i psihičkih osobina". Od svih Cvijićevih saradnika on najdetaljnije istražuje tjelesne i duševne osobine stanovništva zapadne Bosne. Prije nego se počeo baviti istraživanjima tjelesnih i duševnih osobina, P. Rađenović ispituje životne uslove stanovništva ispitivanih oblasti. Životne uslove dijeli na fizičkogeografske uslove i kvalitet ishrane. On određuje nadmorsku visinu istraživanog područja, ističe vrijednost zraka i njegovu čestu cirkulaciju. Na tjelesne osobine uopšte, prema P. Rađenoviću utiču prostranstva šuma, primjerna lična higijena i čistoća kuća. On utvrđuje i karakteristiku vazduha ispitivane oblasti: "Nikakva škodljiva isparavanja ne kvare zrak" (**152**, 169). Istražujući ishranu stanovnitšva utvrdio je da je dobra, pretežno, biljnog porijekla (krompir, kupus), mlijeko i sir. "Sve to čini te ovde živi vrlo zdrav ljudski soj. Naočit, umeren, pun krvi. Sa zdravljem ide i lepota. Vrlo se često sretaju osobe, muške i ženske, krasna lica i stasa" (**152**, 169-170). U fizičkom smislu prema Rađenovićevim istraživanjima, stanovništvo istraživanog kraja

je "krupna i visoka stasa. Ponajviše su plavi i smeđi, koštunjavi, a retko debeli i trbušasti" (**152**, 170). On istražuje i plodnost stanovništva, tvrdeći da je veoma plodno. "Rasplodna moć je kod stanovništva ovog kraja bujna i izdašna... Žene rađaju do 40-te, pa i do 45-te godine života. Muškarac je plodan do 50, gde god i do 60 godina. Retke su rotkinje koje rode manje od šestoro dece. Dosta ih je koje rode dvanestoro i petnaestoro" (**152**,170). Ispitujući ponašanje stanovništva konstatuje: "... mladež se izrađa" (**152**, 170), kako su mi govorili stariji ljudi, a kao posljedicu takvog ponašanja navodili su više faktora, a najčešće: raspadanje porodičnih zadruga i odlaženje na rad dalje od Bravska i Bjelajskog polja. Naročito je zapazio prekomjerno uživanje alkohola, koji je: "... i lek i okrepa, izvor snage i izdržljivosti" (**152**, 170). Ističe i neke druge slabosti: "... ljekaru idu kad bolest uzme maha, a češće se obraćaju vračarama" (**152**, 171).

Ispitujući psihičke osobine P. Rađenović ističe da vjera ima dosta uticaja na stanovništvo i njegovo ponašanje. U osobine karaktera uvrštava: "... iskrenost, pravednost, otvorenost, bezazlenost, milosrđe, sažaljivost, stidljivost, upornost, prkos i inat" (**152**, 171). Na osnovu tih osobina Petar Rađenović je zaključio: "visoko su moralni" (**152**, 171). Ispituje i umne osobine i navodi: "U umnim sposobnostima ovdašnji narod stoji visoko. Tupoglavaca i blesavaca teško je naći. ... Najrasprostranjeniji je bistri i oštroumni tip" (**152**, 178). Vjeri su veoma odani, postoji vjerska netrpeljivost, kao i česte svađe između starosjedioca i "došla" (doseljenika poslije 1878. godine).

Stanovništvo se nije školovalo, pa P. Rađenović konstatuje: "Uticaj škole, knjige i novina skoro je beznačajan" (**152**, 180). Uticaj države na stanovnitšvo i njegova velika očekivanja i nadanja od ujedinjenja u jednu državu južnoslovenskih naroda veoma precizno ocjenjuje: "Današnja je država odveć mlada, da bi mogla svojom širokoshvaćenom i pravednom nacionalnom politikom opravdati već do sad, sve one nade i želje, strepnje i predrasude koje su vezane za nju još pre njenog postanka" (**152**, 182).

Djela Petra Rađenovića, (iako nije bio školovani geograf, nego sveštenik), predstavljaju značajne monografske radove velike stručne i naučne vrijednosti.

Svakako najplodniji i najkompletniji Cvijićev saradnik u istraživanjima Bosne bio je profesor Dr Milenko Filipović. On je Cvijićev učenik, predstavnik njegove antropogeografske škole, koji sve probleme posmatra kompleksno u njihovom stalnom kretanju i razvitku. Široko obrazovanje, prirodni talenat i sklonost za naučnoistraživački rad rezultirali su tokom 45. godišnjeg bavljenja naukom, velikim brojem naučnih i stručnih radova. Napisao je preko 380 naučnih i stručnih radova, a svoj raznovrstan rad najviše je posvetio Bosni[1].

---

1 Prof. Milenko Filipović, službovao je osim u Bosni, u Srbiji i Makedoniji, pa su veoma zapaženi njegovi radovi i o tim dijelovima naše zemlje, kao i radovi o Vojvodini i Crnoj Gori.

Dio svojih istraživačkih poduhvata i naučnih radova izradio je pod Cvijićevim uticajem i rukovodstvom. Naročito su značajni njegovi radovi i istraživanja koja je vršio u srednjoj i istočnoj Bosni. Jedan od najistaknutijih antropogeografskih radova je njegov rad "Visočka nahija" (1928. godine)[1]. Taj rad profesora M. Filipovića karakterističan je za sva njegova istraživanja: originalan metod proučavanja na terenu i naučni, kompleksan pristup svim istraživanim pojavama. Njegova djela imaju karakter širokih naučnih istraživanja, interdisciplinaran pristup rješavanju naučnih problema. Jedna od značajnih karakteristika njegovog istraživačkog rada i djelatnosti je širok naučni pristup i posmatranje mnogostrukih pojava, koje se ne ograničavaju na njegovu usku specijalnost, nego i na druge naučne probleme koji su mu se postavljali, i koje je veoma uspješno rješavao. Otuda značajan njegov doprinos našoj nauci, ne samo iz geografije, istorije, nego i iz: društvenog života, religije, životne filozofije, etnologije, kulture, narodne književnosti, metodologije istraživanja, jezika, muzeologije. Rad profesora M. Filipovića "Visočka nahija" je ne samo naučni doprinos istraživanjima srednje Bosne, nego i primjeni metodološkog, naučnog pristupa istraživanjima. Ovaj rad profesora Filipovića sastoji se iz tri cjeline: opšti dio, etničke osobine i opis pojedinih naselja. Opšti dio rada sastoji se iz šest poglavlja i to: Položaj i geografske osobine predjela, Najstarija naselja, Prilike u Visokom i okolini u srednjem vijeku, Prilike u Visokom i okolini pod Turcima, Današnje stanovnitšvo u Visokom i okolini i Završno razmatranje. Druga cjelina ime pet dijelova: Promene u naseljima, Procesi etničkog prilagođavanja i izjednačavanja, Telesne osobine, Materijalna kultura (privreda, kuća i narodna nošnja) i Duhovna kultura (običaji i narodni govor). Treću cjelinu čini opis 174 naselja od kojih su i detaljni opisi dva gradska: Visokog i Kaknja, a ostalo su seoska. Kod seoskih naselja analizira: geografski položaj, saobraćajne veze, hidrografske pojave, tip sela, privređivanje (zemljoradnja, stočarstvo, šumarstvo), stare građevine i groblja, imena sela, migraciona kretanja i porijeklo stanovništva, broj porodica, kuća i stanovnika, pravoslavna, muslimanska i ciganska sela. U svim svojim radovima (osim građe), profesor M. Filipović veoma znalački i korektno koristi literaturu, što ukazuje na solidnu pripremu za istraživanja na terenu. On izdvaja srednju Bosnu, kao geografsku i etničku cjelinu, određuje njene granice i položaj. "Srednja Bosna je kao što je pomenuto, oblast oko gornjeg toka reke Bosne" (154, 197). U srednjoj Bosni izdvaja Visočku nahiju, određuje njene granice,

1 Iako prof. M. Filipović navodi u predgovoru rada da je najobimnija istraživanja vršio od 1922. godine do 1928. godine, znači pod direktnim Cvijićevim nadzorom i uticajem, ali o tom ima i drugih mišljenja. "Rad Dr Milenka Filipovića "Visočka nahija" koji je pisac spremao u sporazumu sa mnom i prema mome uputstvu, udesio sam takođe za štampu uz pomoć g. Drobnjakovića" (153,3). Vjerovatno je samo da je Jovan Erdeljanović, priredio ovaj Filipovićev rad za štampu, jer bio urednik "Naselja", poslije Cvijićeve smrti (1927. godine).

podjelu, hidrografske karakteristike, vrste tla i utvrđuje broj stanovnika. Sve stanovnike dijeli i prema lokalnim geografskim nazivima: Visočani (stanovnici grada Visokog) Brđani (stanovnici brdskih sela), Poljaci (stanovnici dolina) i Planinci (stanovnici planinskih sela).

Iz istorijskih izvora, terenskih istraživanja i topografskih naziva utvrdio je prof. M. Filipović mnogobrojna praistorijska naselja. Naseljavanja Slovena utvrđuje na osnovu karakterističnih naziva u okolini Visokog (Perun i Slavin). Detaljno je istraživao migraciona kretanja u srednjem vijeku. "Zanimljivo je da je još u srednjem veku u Bosni bilo kretanja stanovništva. Bilo je doseljavanja i iseljavanja" (**154**, 220). Koristeći bogatu istorijsku literaturu (radove Jukića, Klaića, Ćorovića, Bašagića, Jiričeka, Batinića i Kuripešića), prati razvoj Visokog i okoline od 1388. godine do XX vijeka. Otkrio je i migraciona kretanja stanovništva ispred turskog nadiranja na Bosnu i to u pravcima: Dalmacije, Like, Srbije, Bosanske krajine , Slavonije, istočne Bosne, kao i iseljavanja u Štajersku. Opadanje razvoja grada Visokog tumači naglim razvojem Sarajeva u turskom periodu. Bavio se i problemima islamizacije: "... prelaženje na islam nit' je vršeno nasilno, niti pak naglo. Taj proces nije išao nasilno, nema ni jednog podatka o nasilnom prevođenju na islam u našim krajevima" (**154**; 257-258).

Na osnovu nadgrobnih spomenika utvrdio je i pojave kuge i gladi (1814. i 1818. godine) i nestajanje velikog broja porodica. Ispitao je i 1.560 rodova i utvrdio "... da ih je 24,2% starinskog roda, a najviše doseljeno iz srednje Bosne 17,9%, Hercegovine 13,7%, Bosanske krajine 6,7%" (**154**,286). Naseljavanja prema Filipovićevim istraživanjima bila su etapna, a uzroci su bili ekonomske prirode. Muslimansko stanovništvo se znatnije nije kretalo do 1878. i 1908. godine, ali je tada počelo veliko iseljavanje u Malu Aziju i Carigrad. Posebnu pažnju posvetio je proučavanjima i istraživanjima života Cigana i Jevreja. Ispitivao je proces prilagođavanja izjednačavanja i etničke osobine stanovništva, kao i tjelesne osobine. "Zastupljeni su pre svega istočno-evropski, jadranski, (dinarski) i nordijski rasni tipovi, ali je sastav tog sloja vrlo rano, još u srednjem veku, ušlo prilično novih elemenata dinarske rase. Muslimanski doseljenici s Istoka uneli su srednjoazijske i monogoloidne rasne elemente, a noviji doseljenici iz dinarskih krajeva znatno su izmenili odnose rasnih elemenata u korist dinarske rase" (**154**, 309).

Naročit interes pokazivao je za istraživanja zanimanja seoskog stanovništva i zanatstva u gradskim naseljima. "Zemljoradnja i stočarstvo su glavna zanimanja stanovništva, napušten je kiridžiluk i vinogradarstvo, a razvilo se odlaženje u pečalbu" (**154**, 319). Ispitivao je materijalnu kulturu, a naročito: narodnu nošnju, alate, proizvode narodne radinosti. "U oblasti duhovne kulture vera je glavni činilac" (**154**, 321).

U završnim razmatranjima profesor M. Filipović dao je sintezu svojih naučnih otkrića o Visočkoj nahiji s krajnjom konstatacijom i porukom da "...

se u Srednjoj Bosni već uglavnom izdvaja tip Visočana" (**154**, 338). Monografski rad "Visočka Nahija" i drugi naučni i stručni radovi profesora M. Filipovića značajan su doprinos naučnim istraživanjima Bosne. Njegov širok naučni interes, naučni rezultati i mnogobrojni radovi o Bosni prevazilaze sva dotadašnja geografska istraživanja Bosne.

U Bosni je radio i niz drugih istraživača djelimično i po Cvijićevim "Uputstvima" čiji su radovi doprinijeli novim geografskim i drugim naučnim saznanjima. To su u prvom redu: R. Jeremić (vršio istraživanja u Birču i Tuzlanskoj oblasti), V. Glušac (istraživao Banju Luku i njenu okolinu), M. Stojanović (istraživao Prijedor i njegovu okolinu), H. Kreševljaković i V. Ćurić (kompleksna istraživanja Bosne), Š. Bocarić (istraživao Bosansku krajinu) i mnogi drugi[1]. Zahvaljujući Cvijićevim naporima na okupljanju saradnika, njegovim "Uputstvima" za naučna istraživanja, podsticanju i rukovođenju raznovrsnim proučavanjima, mnogobrojni njegovi saradnici napisali su veliki broj naučnih radova o Bosni. Saradnici profesora Cvijića bavili su se istraživanjima svih geografskih disciplina i pojava u Bosni. Njihovi radovi imaju veliki značaj i za niz drugih naučnih disciplina (srodnih geografskoj nauci, kao i negeografskim naukama). Ti radovi, naučni i stručni, i danas predstavljaju značajan doprinos proučavanju Bosne, a najveću zaslugu za njihovo ostvarenje ima veliki srpski i jugoslovenski geograf, naučnik, profesor Jovan Cvijić

---

1 Iako nije moguće navesti i analizirati rad svih Cvijićevih saradnika iz Bosne, mora se spomenuti i jedan srpski i jugoslovenski naučnik koji je mnogo doprinio geografskim istraživanjima Bosne. To je akademik, profesor Dr Borivoje Ž. Milojević (1885 - 1967. godine), profesor univerziteta u Beogradu. Najvažniji radovi o Bosni: "Dolina Vrbasa" i "Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje" su od velikog značaja za geografska otkrića u Bosni.

IV ZAKLJUČAK

Bilo je mnogo pokušaja da se ocijeni Cvijićev rad i djelo. Ocjenjivači njegovog djela stavljaju uglavnom "... pitanje kojim se naučnim problemima Cvijić bavio, kako ih je shvatio i postavljao i da li je i kakve veze između njih tražio i kakvo im je značenje pridavao" (**155**, 67).

Za potpunu naučnu ocjenu Cvijićevog djela potrebno je svestranije pristupiti analizi cjelokupnog njegovog rada i aktivnost, a to bi zahtijevalo svestran kritički pristup njegovom radu. Bila bi potrebna naučna, analiza i sinteza cjelokupnog njegovog rada, a to bi zahtijevalo širok stvaralački pristup, Cvijićevom radu i djelu njegovih mnogobrojnih saradnika. Zbog toga se zadržavam samo na ocjeni Cvijićevog rada u Bosni.

Profesor Jovan Cvijić je istraživač, naučnik, javni, nacionalni radnik, koji je svojim grandioznim djelom ostavio iza sebe najveći spomenik, koji genije može sebi ostaviti. Zato svaka fragmentarna ocjena Cvijićevog djela, makar ona bila i afirmativna, ostaje nedorečena i štura, jer je naučno nedopustivo ocjenjivati rad i djelo velikog naučnika, koje nažalost nije još tematski sistematizovano, ni naučno valorizovano. Otud neke ocjene i veoma autoritativnih naučnika ponekad predstavljaju konstatacije, koje ne odražavaju dijalektičko-naučnu analizu Cvijićevog djela i naučnog doprinosa[1].

Da bi se mogla dati ocjena Cvijićevog cjelokupnog djela, neophodno ga je detaljno poznavati i posmatrati prema svim zahtjevima savremene nauke.

1. Poznato je Cvijićevo porijeklo, djetinjstvo, školovanje, obrazovanje i vaspitanje, kao i društvenoekonomske i političke prilike sredine u kojoj je živio. Još kao dječak, Jovan Cvijić je vaspitan u duhu patriotizma, a sa socijalističkim idejama upoznaje se čitajući članke Svetozara Markovića. "Ali socijalističke knjige bile su glavno... *Jako su proširile pogled na svet i život. Razvile su ukus za ekonomska pitanja i poznatu socijalističku kritičnost. Sve drugo osim misli o sreći čovečanstva postalo mi je sporednim. Nikakav drugi život nije me interesovao osim budućeg koji će usrećiti ljude*" (**157**, 25).Svoj cijeli život Cvijić ostaje dosljedan svojim shvatanjima i ubjeđenjima.

2. Cvijićeva dijalektička metoda je odraz njegovih shvatanja čovjeka i prirode, vremena i prostora. Zato se njegovo cjelokupno djelo i njegovo naučno djelovanje mora posmatrati u vremenu i prostoru.

On živi, školuje se i sazrijeva u Jadru, Podrinju, Srbiji. Mala, ali slobodna, ratovima izmučena Srbija, uklještena između dvije tadašnje sile Austro-Ugarske i Turske, bila je geopolitički i ekonomski interesantna i za druge velike sile i narode.

---

1 Ovdje u prvom redu mislim na seriozne naučne pristupe, a ne na neke, koji su nenaučno zasnovani i nacionalistički orijentisani (A. Širkov) i politikantski sračunati (H.Islami i R. Ismaili). Začuđuju i neke ocjene veoma jednostranog pristupa " ... ne oslanaja se na objektivna istraživanja kojima se služi savremena psihologija i sociologija" (156,203). (Cvijić je umro 40 godina prije ove konstatacije).

3. Profesor Jovan Cvijić djeluje i istražuje u svim jugoslovenskim zemljama u doba sudbonosnih, istorijskih zbivanja na Balkanu. Dominacija, politički i ekonomski uticaji velikih sila bili su prisutni u svim našim zemljama, agrarno društvo dominira, seosko stanovništvo je u većini, počinju se formirati varošice i gradska naselja, razvijati zanatstvo i industrija.
Godine Cvijićevog stvaranja su i godine neprestanih borbi za ujedinjenje naših naroda u zajedničku državu. On u Bosni vrši naučna ispitivanja i organizuje ih u vrijeme i poslije okupacije (1878. godine) i aneksije (1908. godine). To je doba kmetskih odnosa. "Na 85.000 porodica kmetova (1.878.) dolazi 6 - 7.000 porodica begova i aga ... Položaj seljaka na zemlji otežavao je niz malih i velikih davanja, počevši od egzotičnog poreza na begove zube dok je jeo seljakovu hranu ("žvakarina"). Položaj bosanskog seljaka i stanje u bosanskom društvu ima za celu jugoslovensku istoriju ovog vremena istaknut značaj; jer će ustankom, 1875-78. ovde početi jedna od najsudbonosnijih njenih prekretnica" (**158**, 294).
Slični društveni uslovi vladali su i u ostalim pokorenim zemljama pod Turcima, Austro-Ugarskom, a i u slobodnoj Srbiji.

4. Cvijićevo djelo mora se ocjenjivati i u kontekstu razvijenosti, nauke u vrijeme njegovog stvaralaštva u našim zemljama.

U drugoj polovini XIX vjeka, u nekim našim zemljama (Slovenija, Hrvatska i Srbija), počinje se osnivati veći broj prosvjetnih i kulturnih ustanova. Otvaraju se osnovne, srednje i visoke škole, osnivaju biblioteke i naučne ustanove. U Srbiji je tako osnovan Licej 1838. godine, koji je pretvoren, 1863. godine u Veliku školu, preteču Univerziteta, osnovanog 1905. godine. U Hrvatskoj se otvara Univerzitet, 1894. godine.

Opšte stanje obrazovanja u našim zemljama je slabo. "U tom pogledu jugoslovenske zemlje spadaju u najzaostalije u Evropi. Izuzetak je jedino Slovenija, gde je početkom ovog veka broj pismenih iznosio skoro 90%. Ali, ako se pođe od Sutle na Istok, broj nepismenih u jugoslovenskim zemljama se povećava, da bi u Bosni i Hercegovini iznosio blizu 90%" (**158**; 365 i 366).

Mali broj ljudi bavio se naukom, ispitivanja su vršena u samo nekoliko naučnih disciplina. Lingvistikom su se bavili: Đura Daničić, Vatroslav Jagić i Toma Maretić; istoriografijom: Stojan Novaković, Ilirion Ruvarac, Franjo Rački i Ivan Kukuljević, a prirodnim naukama: Josip Pančić (biologijom), Mihailo Petrović (matematikom), Milutin Milanković (astronomijom), Andrija Mohorovičić (geofizikom) i drugi.

Sabiranjem raznovrsne građe o narodnom životu bavili su se: Vuk Stefanović-Karadžić, Valtazar Bogišić, Ivan Franjo Jukić, Ljudevit Gaj, Stanko Vraz, Milan Miličević, Vladan Đorđević i drugi.
Zbog slabih uslova za naučni rad u inostranstvo su otišli: Nikola Tesla i Mihajlo Pupin.
Mali broj ljudi mogao je da se bavi naukom u to vrijeme u našim zemljama.

Ništa bolja situacija nije bila ni sa razvojem i brojem naučnih ustanova. Prve institucije, s ciljem organizovanog širenja prosvjetnog i naučnog rada, osnovane su kod nas u primorskim gradovima i Ljubljani (akademije) u XVI i XVII vijeku. Osnivanjem naučnih društava u XIX vijeku nauka se počinje uspješnije i organizovanije razvijati. Najstarije je Muzejsko društvo za Kranjsku sa sekcijama za istoriju i prirodne nauke, osnovano 1839. godine. Zatim je osnovano Društvo srpske slovesnosti u Beogradu, 1842. godine. U Zagrebu je 1850. godine osnovano Društvo za povjesnicu jugoslovensku. Nešto kasnije osnivaju se Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, 1866. godine i Srpska akademija nauka i umetnosti u Beogradu, 1886. godine.

Znači, Jovan Cvijić ostvaruje svoje veliko naučno djelo u veoma teškim uslovima za rad naučnika, pa ocjenjujući njegovo djelo uvijek se i o tom mora voditi računa. Zato je Cvijićevo djelo genijalno i veće, jer je nastajalo u veoma teškim vremenima naše istorije i razvoja nauke.

5. Za jugoslovensku i svjetsku nauku Cvijićeva pojava i njegovo naučno djelo imaju dvojak karakter i značaj:

a. istraživanje nepoznatih oblasti i nova, prva naučna saznanja o njima i
b. na osnovu terenskih istraživanja, proučavanja i naučnih otkrića, nove teorije i moderne, opšte naučne postavke.

- Proučavajući kras u Jugoslaviji. J.Cvijić je otkrio sve njegove fenomene i prvi naučno objasnio postanak njegovih pojedinih oblika. To je prihvatila tadašnja, svjetska nauka. Značajan doprinos dao je kraškoj terminologiji, te tumačenju kraškog fenomena, pojava i oblika. On pobija teze F. Racela i E. Mojsisovica o postanku škrapa; pobija mišljenja E. Ticea i F. Krausa o nastanku vrtača.

- Otkriva i teoretski rasvjetljava nastanak uvala i kraških polja, suprostavljajući svoje mišljenje i otkrića dotadašnjim teorijskim postavkama V. M. Devisa.

- Morfološke, hidrografske, biogeografske karakteristike krasa najdetaljnije je proučio i dao najveći doprinos svjetskoj nauci, čvrsto udarajući temelje jednoj važnoj naučnoj geografskoj disciplini - karstologiji.

- Profesor Jovan Cvijić, baveći se istraživanjima visokih planina u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji, otkrio je tragove starih lednika i druge raznovrsne ostatke pleistocne glacijcije. Iako su planine naših zemalja do tada detaljno proučavali neki poznati njemački i austrijski geolozi (K. Hasert, A. Bitner, E. Mojsisovic, E. Tice i drugi), oni nisu utvrdili i otkrili pleistocenu glacijaciju. Poznati svjetski glaciolog A. Penk (Cvijićev profesor), naglasio je i istakao da su našim zemljama prošle "geološki i geografski školovane oči", ali da nisu zapazile tragove glacijacije . U tom je Cvijićevo otkriće još veće i značajnije.

- Poznati geotektoničar E. Sis proučavajući Balkansko poluostrvo izdvojio je na njemu tri planinske cjeline. Profesor Jovan Cvijić došao je do drugačijih rezultata: da karpatske planine ne prelaze u balkanske, te da su na zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva samo dva planinska sistema (dinarski i šarsko-pindski). Dopunio je i dotadašnja znanja o rodopskoj masi i utvrdio prelazne zone između rodopske mase i mlađih planina.

- Utvrdio je da su šumadijske zaravni stvorene jezerskom ambrazijom, a ne fluvijalno-denudacionim procesima (V. M. Devis), te da ne predstavljaju pineplene u smislu Devisovog shvatanja. Objasnio je nastanak riječnih dolina, kotlina i klisura (makedonske kompoozitne doline), te oticanje đerdapskom probojnicom.

- Uopštavajući svoj naučnoistraživački rad iz geomorfologije, Jovan Cvijić je za života objavio dvije knjige "Geomorfologija" I i II knjiga, kao i pripremio tekst za treću knjigu. Njegov pristup geomorfološkoj nauci razlikuje se od djela E. de Martona i V. M. Devisa, jer u svom djelu na prvom mjestu izlaže velike oblike reljefa stvorene radom unutrašnjih sila (slično A. Filipsonu). Velika je šteta što Jovan Cvijić nije uspio završiti svoju treću knjigu "Geomorfologije", kao i to što njegove knjige iz ove oblasti nisu prevedene na svjetske jezike.

- Krajem XIX vijeka, F. Racel sistematizuje svoja saznanja iz Antropogeografije, a Štiler i Brin bave se metodologijom i predmetom istraživanja u antropogeografiji. Profesor Jovan Cvijić svojim radovima ide daleko ispred toga, stvara originalan istraživački pristup i prevazilazi time najveće antropogeografe svoga vremena.

Poslije razrađenih i proučenih prirodnih činilaca, bavi se istraživanjem društvenih pojava značajnih za antropogeografiju: kulturnim uticajima, najezdama zavojevača, detaljnim proučavanjem stanovništva, naročito njegovih kretanja i duhovnih osobina. Utvrdio je migracione struje, pravce kretanja stanovništva, oblasti iseljavanja i naseljavanja, uzroke i posljedice kretanja stanovništva na Balkanskom poluostrvu. Baveći se istraživanjima duhovnih karakteristika stanovništva izdvojio je četiri glavna psihička tipa, uobzirujući fizičkogeografske i društvenoekonomske faktore.

Antropogeografija je kao nauka obogaćena novim sadržajima istraživanja zahvaljujući Cvijićevom shvatanju njenog predmeta istraživanja, što je prihvatila i svjetska nauka.

- Iako se profesor Jovan Cvijić najviše bavio opšte geografskim i antropogeografskim problemima veliki značaj ima njegov doprinos regionalno geografskim istraživanjima. On se bavi regionalnom geografijom, proučavajući mikro i makro regionalne cjeline, odstupajući ponekad od klasičnog regionalnog proučavanja (sistematski, regionalno geografskih studija Francuske, monografske geografske škole).

- Veoma su značajni i metodološki uzorni radovi o Makedoniji, Staroj Srbiji, dijelovima Balkanskog poluostrva i njegovim mikro cjelinama. U svojim

regionalnogeografskim radovima i istraživanjima izdvajao je "najmarkantniji problem" i njime se više bavio, ne zanemarujući ni ostale fizičkogeografske i privredne probleme i karakteristike regije.

- Veoma je značajan Cvijićev doprinos rješavanju nacionalnih pitanja i ujedinjenja naših naroda. Kao savremenik značajnih istorijskih događaja, proučava, piše i govori o tim zbivanjima (pitanje Makedonije, aneksija Bosne i Hercegovine, jugoslovensko pitanje i ujedinjenje, iseljavanje muhamedanaca) i predlaže konkretna rješenja. Iako se njegova vizija ujedinjenja u jednu južnoslovensku državu nije ostvarila, on je aktivan sudionik i borac za ujedinjenje naroda u jednu državu. Njegove ideje o značaju poznavanja jednih naših naroda s drugima, aktuelne su i danas.

- Profesor Jovan Cvijić bavio se skoro svim geografskim naučnim disciplinama, ali njegov naučni doprinos je značajan i za neke druge naučne discipline. Pored već poznatog njegovog doprinosa razvoju: etnologije, etnopsihologije, etnosociologije, istorije, geologije, pedologije, kulturologije, šumarstva, medicine, lingvistike i drugih naučnih disciplina, on se bavi i problemima futurologije, produženja ljudskog radnog vijeka , obrazovanja i profila učitelja i nastavnika[1].

- Akademik Cvijić je do danas u nas i u svijetu neprevaziđen organizator naučnih, geografskih i drugih istraživanja, kako po broju okupljenih saradnika, tako i po veličini djela koje je zajedno sa njima stvorio. On je saradnik i učitelj širokog kruga istraživača različitog obrazovnog nivoa, od polupismenih zemljoradnika i trgovaca do doktora nauka.

Organizator istraživanja bez premca do danas u nas i u svijetu.

6. Profesor Jovan Cvijić posvetio je dosta vremena proučavanju naših zemalja. Osjetio je potrebu da prouči sve naše zemlje i narode, te time što više doprinese poznavanju naših naroda i zemalja. Bio je mišljenja da se naši narodi moraju bolje poznavati i upoznati, te će tako izbjeći i nepotrebne nesuglasice i netoleranciju među sobom. To je bio veliki dug Jovana Cvijića domovini i svojim narodima.

7. U cilju naučnih istraživanja u Bosni, Jovan Cvijić boravio je sedam puta (od 1897 - 1925. godine). Njegova naučna i druga djelatnost veoma je raznovrsna i plodna u Bosni. Ona se može podijeliti na nekoliko najznačajnijih aktivnosti i naučnih dostignuća:

- On se u Bosni najviše bavio geomorfološkim i antropogeografskim istraživanjima, kao i istraživanjima drugih geografskih i naučnih problema.

---

1 U Cvijićevim sveskama (Muzej Jovana Cvijića, Beograd), našao sam dvije zabilješke o problemima produženja ljudskog radnog vijeka i obrazovanju nastavnika. On je sa punom naučnom odgovornošću i ozbiljnošću veoma detaljno izučavao ove probleme. Sigurno je da su to zasad nepoznate njegove naučne djelatnosti, koje svakako zaslužuju naučnu interpretaciju.

- Proučavao je i dao veliki doprinos fizičkogeografskim i regionalnim problemima Bosne. Izvršio je regionalnu podjelu Bosne i izdvojio prirodne cjeline, baveći se proučavanjem fizičkogeografskih i regionalnih karakteristika svake ponaosob.

- Glacijalnomorfološka istraživanja spadaju u epohalna, naučna otkrića, jer je Cvijić prvi utvrdio pleistocenu glacijaciju na visokim planinama Bosne, otkrio glacijalne oblike, (glečere, cirkove, morene, snježnike, odredio visinu glacijalne snježne linije, srednje visine dna cirkova, visine glacijalnih tragova). Obogatio je glaciologiju jednim značajnim otkrićem, karakterističnim tipom kraških lednika.

- Baveći se proučavanjem kraških polja zapadne Bosne dao je veliki doprinos naučnoj spoznaji nastanaka kraških polja, ostalih kraških oblika (površinskih i podzemnih), hidrografskih pojava u krasu, kao i odnosu čovjeka i krasa. Kraška polja zapadne Bosne zahvaljujući Jovanu Cvijiću kao i radovima njegovih vjernih saradnika spadaju među najbolje proučena polja na svijetu.

- Profesor Cvijić unosi nove poglede na tektoniku dinarskih planina. Bavi se proučavanjem njihova pravca pružanja, sastava, vrši njihovu podjelu, objašnjava strukturne i plastičke karakteristike. Prvi je izvršio i njihovu podjelu na Površi i Brda, Bila, Rudine i Humine.

- Ispitivao je riječne doline Bosne, fluvijalnu eroziju i akumulaciju. Utvrdio je inversne doline bosanskih rijeka, riječne i jezerske terase, jezersku plastiku, pojavu bigra. Veoma je značajno njegovo posmatranje i naučna otkrića veze reljefa i čovjeka; uslova života i preobražaja tih uslova uticajem i radom čovjeka.

- Fizičkogeografska otkrića u Bosni poslužila su Jovanu Cvijiću za naučna uopštavanja zakonitosti mnogobrojnih pojava.

- Antropogeografska otkrića i djelatnost Cvijića u Bosni karakterišu se istraživanjima: migracija, prilagođavanja migranata, privrednog života, seoskih i gradskih naselja, položaja i tipova sela, tipova kuća, psihičkih osobina stanovništva, iseljavanja muhamedanskog stanovništva, geopolitičkim i privrednim problemima. Velika njegova ljubav prema svim našim narodima, kao i veličina njegovoga uma mogu se vidjeti iz pristupa proučavanju stanovništva Bosne. Profesor Cvijić je sigurno, uz Petra Kočića, bio najbolji poznavalac bosanskog seljaka, njegovih briga i teškoća. To poznavanje stanovništva Bosne učvrstilo je Cvijićevu viziju za ujedinjenjem u jednu državu i vjeru u budućnost narodnog jedinstva svih naših naroda i narodnosti.

- Profesor Jovan Cvijić ima velike zasluge za vaspitanje i obrazovanje mnogobrojnih saradnika koji su istraživali Bosnu. Ta zasluga je dvojakog karaktera. On radi kao profesor, obrazuje naučne kadrove i okuplja veliki broj ljudi iz naroda (zemljoradnika, učenika, učitelja, sveštenika, službenika,

zdravstvenih radnika) i angažuje ih za saradnike na proučavanju naselja u Bosni. Shvatajući težinu i kompleksnost naučnih proučavanja i istraživanja Bosne piše: "Uputstva" za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini" (1898. godine), i daje konkretnu razradu cjelokupne te problematike, nešto kasnije (1902. godine)[1]. "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini" bila su upitnik, metodološko uputstvo, putokaz, često i polupismenim istraživačima da se brže i bolje snalaze na terenskim istraživanjima i proučavanju Bosne. Stalna veza sa svojim saradnicima omogućila je Cvijiću mnogostruk uticaj na njihov rad i kvalitet istraživanja. On se nesebično zalagao da svakog pojedinca uputi detaljno u proučavanja i naučna istraživanja sela i drugih geografskih problema Bosne. Sigurno je da u nauci još nije poznata takva sprega organizatora, idejnog začetnika istraživanja i istraživača; kao i kvalitet i kvantitet geografskih istraživanja na jednom relativno širokom prostoru.

- Boraveći u Bosni, Jovan Cvijić je upoznao teškoće života stanovništva. Jedan od puteva ka boljem životu vidio je i u obrazovanju stanovništva. On se založio za organizovanje ne samo naučnih istraživanja Bosne, nego i za osnivanje prosvjetnih i kulturnih institucija u njoj. Mislio je da se naučna istraživanja mogu najbolje obaviti uz pomoć muzeja, ali je svoj plan ipak ostvario saradnjom sa velikim brojem saradnika iz naroda. On je konkretno razradio i metodologiju obrade muzeološke građe da bi olakšao rad muzejima i usmjerio ih na konkretna istraživanja zemlje i naroda, njegove prošlosti, njegovog duhovnog i materijalnog stvaralaštva.

Neiscrpna je bila Cvijićeva energija, a njegovo djelo, život i rad ostaće vječan primjer koliko čovjek-naučnik, može svojim radom i djelom služiti svojoj zemlji i svome narodu.

Savremena nauka nije opovrgla, što je vrlo značajno, osnovne i temeljne Cvijićeve naučne rezultate. Njegovi rezultati, uvjeren sam, poslužiće i služiće, kao osnova za dalja, buduća proučavanja Bosne i, dakako, razvoj naučne misli.

---

1 Radom "Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva" (Beograd, "Naselja srpskih zemalja", knjiga prva, 1902. godine).

V LITERATURA I IZVORI

1. **Pismo Jovana Cvijića - popu Stjepi Trifkoviću** od 17. septembra 1898. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić"., br. 194. str. 1.
2. **Jirži Daneš: Jovan Cvijić**, Beograd, 1927. godine, Posebno izdanje Srpskog Geografskog Društva, br. 1., str. 4.
3. **Intervju sa Dr Miloradom Dragićem**, zabilježio u Beogradu, 20.7.1979. godine (Akademija SANU - u sopstvenom posjedu).
4. **Jovan Cvijić: Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva**, Beograd, 1902. godine, "Naselja srpskih zemalja", knjiga I, str. V, VIII, VI, XXXIX, LI, CXLII, CXL, CCXI, XXX,
5. **Pismo grofa Forgeča - B. Kalaju** od 29. maja 1908. godine, Sarajevo, Arhiv SR BiH, br. 790, str. 1 i 2.
6. **Pismo Ministra rata Beč - Vojnom korpusu Zadar i drugim**, od 11. juna 1908. godine, Sarajevo Arhiv SR BiH, br. 792, str. 1.
7. **Raspis Zemaljske Vlade Sarajevo - telegramom - Svim većim mjestima u BiH**, Sarajevo, Arhiv SR BiH, br. 2.710, str. 1.
8. **Povjerljivi izvještaj - Izvještaj o ličnom opisu Jovana Cvijića i njegovih saradnika**, Sarajevo, Arhiv SR BiH br. 1.135, str. 2.
9. **Izvještaj Ministarstvu spoljnih poslova**, Beč od 28. oktobra 1908. godine. Anoniman izvjestilac. Beograd, Muzej "Jovana Cvijića", br. 241, str. 1. i 2. Prepisao iz Državnog arhiva Beč, Svetozar Ćorović, književnik-rukopis.
10. **Okružna oblast Mostar - Kotarskom uredu Trebinje** (povjerljivo), od 22. juna 1908. godine, Sarajevo, Arhiv SR BiH, broj 980, str. 1.
11. **Povjerljivi spisi za 1908. god.**, Sarajevo, Arhiv SR BiH, broj 895, str. 1.
12. **Pismo Grofa Forgeča - Ministarstvu spoljnih poslova Beč**, od 20. jula 1908. godine Beograd, Muzej "Jovana Cvijića", br. 312, str. 1 (N° 40D)
13. **Pismo Grofa Forgeča - Ministarstvu spoljnih poslova, Beč**, od 18. avgusta 1908. godine Beograd, Muzej "Jovana Cvijića", br. 313. srt 1 (N° 1.487).
14. **Dokumentaciona Građa, Sarajevo**, Muzej književnosti, RES. EN°39-izvještaj Žandarmerijskih stanica i drugih povjerljivi izvještaji, str. 283, 284, 297, 280, 282.
15. **Pismo Zemaljske Vlade, Sarajevo - Okružnoj oblasti Banja Luka** od 18. avgusta 1909. godine, Banja Luka, Arhiv Bosanske krajine, N°40, RGS-09, str. 1.
16. **Raspis Zemaljske Vlade, Sarajevo - Svim okružnim oblastima u Bosni i Hercegovini od** 23. oktobra 1912. godine, Banja Luka, Arhiv Bos. krajine, KH 912/134, str. 1.

17. **Telegram Zemaljske Vlade Sarajevu - Oblasnim vlastima Banja Luka** (bez datuma), Banja Luka, Arhiv Bos. krajine br. 12/05, str. 1. i 2.

18. **Borivoje Ž. Milojević: O životu i radu Jovana Cvijića**, Novi Sad, 1957. godine, Zbornik za prirodne nauke, knjiga 28, str. 11.

19. **Jevto Dedijer: Sveska zabilježaka - rukopis**, Beograd, Arhiv SANU, Cvijićeva zaostavština br. 501, str. 11.

20. **Vojislav Bogićević: Cvijićeve ekskurzije prema sjećanju jednog učesnika**, Beograd, 1965. godine, Glasnik srpskog geografskog društva, sv. XLV, br. 2, str. 99.

21. **Jovan Cvijić: Zabeleške sa puta po Bosni**, sveska br. 2, Beograd, Muzej "Jovana Cvijića, str. 29.

22. **Jovan Cvijić: Zabeleške, skica za rad "Istraživačka putovanja" i druge skice**, Beograd, Arhiv SR Srbije, REG. 2, str. 12. Isti citat u navodu pod 32, str. 62.

23. **Jovan Cvijić: Zabeleške sa puta po Bosni**, Beograd, Muzej "Jovana Cvijića", sveska 1, str. 4, 5, 29.

24. **Jovan Cvijić: Zabeleške sa puta po Bosni**, Beograd, Muzej "Jovana Cvijića", sveska 3, str. 12.

25. **Sopstvena zabilješka, razgovora sa Ilijom Ćubićem**, 84-godišnjakom. Zabilježio, 27. jula 1979. godine (starac se ne sjeća godine kad se susreo sa Jovanom Cvijićem, samo kaže "iza prvog rata sa švabom" - u sopstvenom posjedu), str. 1 i 2.

26. **Jovan Cvijić: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, osnovi antropogeografije**, Beograd, 1965. godine, knjiga I i II, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, str. 55, 56, 129, 128, 137, 159, 168, 169, 166, 167, 186, 189, 248, 264, 306, 347, 354, 405, 406, 407, 408, 412, 415 i 416.

27. **Jovan Cvijić: Glacijalne i morfološke studije o planinama Bosne, Hercegovine i Crne Gore**, Beograd, 1899. godine, posebno izdanje str. 26, 16, 12, 187, 190, 192, 164, 168, 171, 190, 194.

28. **Dragan Rodić: Novija shvatanja o geografskoj podeli reljefa Jugoslavije**, Beograd, 1973. godine, "Globus", br. V, str. 46.

29. **Jovan Cvijić: Novi rezultati o glacijalnoj eposi Balkanskog Poluostrva**, Beograd, 1903. godine, Glas SKA, br. XXV, str. 96, 229, 193, 230, 231.

30. **Jovan Cvijić: Karstna polja Zapadne Bosne**, Beograd, 1900. godine, Glas SKA, br. LIX, str. 80, 120, 169.

31. **Jovan Cvijić: Karst i čovek**, Beograd, 1925. godine, Glasnik Geografskog društva, sv. 11, str. 73, 74.

32. **Jovan Cvijić: Autobiografija i drugi spisi** (Preštampano iz "Govori i članci", Beograd, 1921. godine, knjiga II), Beograd 1965. godine, SKZ, str. 59, 322, 131, 197, 200, 203, 205, 206, 208, 210, 214, 215, 217, 219, 220, 221, 226, 337, 340, 341.

33. **Milorad Vasović: Cvijićev rad na antropogeografiji jugoslovenskih i balkanskih zemalja s posebnim osvrtom na njegov opštedruštveni značaj**, Beograd, 1968. godine, Cvijićev Zbornik, SANU, str. 17, 19.

34. **Jovan Cvijić: O iseljavanju bosanskih muhamedanaca**, Beograd, 1910. godine (brošura), str. 85, 86 i 88.

35. **"Ikadam", Carigrad**, od 31. X. 1908. godine, str. 2.,

36. **"Sabah", Carigrad**, od 31. X. 1908. godine, str. 1.

37. **"Seadet", Carigrad**, od 30.XY.1908. godine, str. 4.

38. **"Bošnjak", Sarajevo**, br. 47, za 1909. godinu, str. 6.

39. **Izvještaj oblasnim vlastima Banja Luka - iz Dervente**, od 12. marta 1909. godine, Arhiv Bos. krajine, br. 16/909, str. 1.

40. **Hamdija Kreševljaković: Hanovi i karavan saraji u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo, 1957. godine, Naučno Društvo NR BiH, knjiiga VIII, str. 71, 29.

41. **Ivan Kukuljević: Putovanja po Bosni**, Zagreb, 1858. godine, str. 17,

42. **Mihajlo Pavlinović: Puti** (1867. - 1875), Zadar, 1888. godine, strana 84.

43. **Vasa Čubrilović: J. Cvijić i stvaranje Jugoslavije - Jugoslovenski narodi pred I svjetski rat**, Beograd, 1867. godine, posebno izdanje SANU, knj. 61, str. 988.

44. **Ivica Nejašmić i Ivo Baučić: Značenje Cvijićevih istraživanja migracija u jugoistočnoj Evropi**, Beograd, 1982. godine, Naučno delo Jovana Cvijića (Simpozij, 1977. godine), str. 229.

45. **Obren Blagojević: Ekonomski elementi u Cvijićevim delima**, Beograd, 1982. godine, Naučno delo Jovana Cvijića (Simpozij, 1977. godine), str. 257.

46. **Radomir Lukić: Uvodna reč povodom 50-godišnjice smrti Jovana Cvijića**, Beograd, 1987. godine, Naučno delo Jovana Cvijića, (Simpozij, 1977. godine), str. 4.

47. **Pismo Nikole Kašikovića, Jovanu Cvijiću od 18.8.1896. godine**, Beograd, Arhiv SANU, br. 542, 1 (Cvijićeva zaostavština).

48. **Pismo Jovana Cvijića Dr Kosti Hermanu** od 27. sep. 1897. godine (Pismo citiraju R. Zaplata, "Razvitak", Banja Luka, 1935. /IX, str. 391 i M. Karanović, "Prosvjeta" Sarajevo, 1937. godine, str. 6. Navedeno pismo nisam našao u Cvijićevoj zaostavštini pod brojem pod kojim ga navedeni citiraju No (1173).

49. **Pismo Stjepe Trifkovića - Jovanu Cvijiću** od 21.11.1897. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 328, str. 2.

50. **Pismo Jovana Cvijića - Dr Kosti Hermanu** od 11. januara 1898. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 271, str. 2, Cvijićeva zaostavština.

51. **Pismo Jovana Cvijića - Dr Kosti Hermanu** od 10.2.1898. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 274, str. 1, Cvijićeva zaostavština.

52 . **Pismo Koste Hermana - Jovanu Cvijiću** od 18.2.1898. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić" br. 73/2 str. 1.

53. **Pismo Jovana Cvijića - Dr Konstantinu Jiričeku** od 27.9.1897. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 117, str. 1, (Kopija iz Jiričekovog arhiva BAK, Sofija).

54. **Pismo Konstantina Jiričeka - Jovanu Cvijiću** od 6. januara 1898. godine (Citat uzeo iz članka P. Mijatova: iz Prepiske Konstantin Jiriček - Jovan Cvijić, Beograd, 1965. gopdine, Istorijski časopis XIV - XV, str. 118).

55. **Pismo Jovana Cvijića - Stjepi Trifkovići** od 12.1.1898. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 338, str. 1 (Cvijićeva zaostavština).

56. **Zemaljskoj vladi Sarajevo - Uputila Oblast Banja Luka**, 3.9.1903. godine, Banja Luka, Muzej Bosanske krajine, br. 37/903, str. 1.

57. **Pismo Stjepe Trifkovića - Jovanu Cvijiću** od 22. aprila 1898. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić" br. 286/2, str. 1.

58. **Pismo Stjepe Trifkovića - Stojanu Pećancu (Varcar Vakuf)** od 18.6.1898. godine, Beograd, Arhiv SANU br. 129, str. 1. (Cvijićeva zaostavština).

59. **Pismo Stjepe Trifkovića - Jovanu Erdeljanoviću** (za Jovana Cvijića), od 14.6.1899. godine, Beograd, Arhiv SANU br. 130, str. 1. (Cvijićeva zaostavština).

60. **Pismo Stjepe Trifkovića - Jovanu Cvijiću**, (bez dana i mjeseca), 1900. godine, Arhiv SANU, br. 131, str. 1 (Cvijićeva zaostavština).

61. **Pismo Luke Grđića, Bjelkanovića - Jovanu Cvijiću** od 26.4.1900. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 275, str. 1 (Cvijićeva zaostavština).

62. **Pismo Jevta Dedijera - Jovanu Cvijiću** od 19. januara 1905. godine, (iz Beča), Beograd, Arhiv SANU, br. 304, str. 1 (Cvijićeva zaostavština).

63. **Pismo Jevta Dedijera - Dr Jovanu Cvijiću** od 12.3.1908. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 305, str. 3 (Cvijićeva zaostavština),

64. **Pismo Vase Kondića - Jovanu Cvijiću** od 16.2.1907. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 384, str. 2 i 3 (Cvijićeva zaostavština).

65. **Pismo Jakova Popovića - J. Cvijiću** od 5. jula 1907. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 104, str. 3 (Cvijićeva zaostvština).

66. **Pismo Jovana Milosavljevića - Jovanu Cvijiću** od 11. septembra 1907. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 794, str. 2 (Cvijićeva zaostavština).

67. **Ivo Andrić: Zemlja, ljudi i jezik Petra Kočića**, Beograd, 1976. godine, "Književnost", br. 5-6, str. 505.

68. **Pismo Jevta Dedijera - Petru Kočiću** od 14.11.1909. godine, Banja Luka, Arhiv Bosanske krajine, br. 1581909, str. 2.

69. **Pismo Petra Kočića - Jovanu Cvijiću**, datum nečitak 1909. godine, "Srpski književni glasnik", 1909. godine, br. 5, str. 36.

70. **Pismo Jovana Cvijića - Petru Kočiću** , od 4. septembra 1909, godine, Zaostavština Milana Karanovića, kod Milenka Karanovića, Beograd, Brankova 1, A-16.

71. **Pismo Vladislava Skarića - Jovanu Cvijiću** od 16. oktobra 1919. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 11, 67 str. 1 (Cvijićeva zaostavština).

72. **Pismo Jovana Cvijića - Milanu Karanoviću** (bez dana mjeseca i godine), Zaostavština M. Karanovića (kod Milenka Karanovića, Beograd, Brankova 1, - 1.

73. **Pismo Milana Karanovića - Jovanu Cvijiću** od 5. juna 1920. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 534, str. 1 (Cvijićeva zaostavština).

74. **Pismo Milana Karanovića - Jovanu Cvijiću** od 27.9.1920. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 438, str. 1 i 2 (Cvijićeva zaostavština).

75. **Stevan Kovačević: Opis parohije Doljanske**, Sarajevo 1893. godine, "Bosanski istočnik", str. 334.

76. **Pismo Crkvenog Suda, Sarajevo - Jovanu Cvijiću** od 29.12.1925. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 202, str. 1 i 2.

77. **Pismo Petra Rađenovića - Jovanu Cvijiću** od 23.9.1925. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 1071, str. 2 i 3.

78. **Pismo Vojislava Bogićevića - Jovanu Cvijiću** od 18.11.1926. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 107, str. 1 i 2 (Cvijićeva zaostavština).

79. **Pismo Vojislava Bogićevića - Autoru ovog rada** od 7.9.1979. godine, (u sopstvenom posjedu).

80. **Pismo Jovana Cvijića - Milanu Karanoviću** od 30.1.1923. godine, Zaostavština Milana Karanovića (u posjedu Milenka Karanovića, Beograd, Brankova 1), str. 1, A-12.

81. **Jovan Cvijić: O naučnom radu i našem Univerzitetu**, Beograd 1921. godine, "Govori i članci", knj. I, str. 29, 32 i 294.

82. **Milenko Filipović: Proučavanje sela**, Sarajevo, 1937. godine "Pregled", br. 22, str. 507.

83. **J. Tomić: O "Osnovima"**, Zagreb, 1897. godine, Katolički list, br. 36, str. 6.

84. **Pismo Jovana Cvijića - Stjepi Trifkoviću** od 5..2.1898. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 1298, str. 1 i 2 (Cvijićeva zaostavština).

85. **Pismo Stjepe Trifkovića - Jovanu Cvijiću** od 28. aprila 1898. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 303/II, str. 1,2,3,4 i 5.

86. **Pismo Jovana Cvijića - Stjepi Trifkoviću**, datum nečitak, Beograd, Arhiv SANU, br. 381, str. 2 i 3.

87. **Jovan Cvijić: Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo ;1898. godine, "Bosanska vila", god. XIII, br. 4 i 5, str. 24-43.

88. **Jovan Cvijić: "Uputstva za proučavanje sela u Bosni i Hercegovini"**, Sarajevo 1905. godine "Prosvjeta", br. 1012, Uvodnik uredništva, te str. 1-16, 65 i 66.

89. **Miodrag Rajačić i Milorad Vasović: Geografsko proučavanje lokalne sredine**, Beograd, 1964. godine, Zavod za izdavanje udžbenika Srbije, str. 57, 14.

90. **Atanasije Urošević: Priručnik za ispitivanje naselja i porekla stanovništva** - (rukopis bez godine i mjesta sastavljanja), str. 1-13. SANU - Etnografski institut

91. **Mihajlo Kostić: Prilog za savremeni koncept antropogeografskih proučavanja naselja i stanovništva**, Beograd, 1978. godine, Geografski institut "Jovan Cvijić", knjiga 30, str. 2.

92. **Miodrag Zorić: Kočić i Cvijić, Prepiska i neka poređenja**, Beograd, 1977. godine, Glasnik Etnografskog Instituta, SANU, str. 193.

93. **Špiro Soldo: Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj Bosni i Hercegovini**, Beograd 1932. godine, posebno izdanje, brošura, str. 2-26, 27-42.

94. **Pismo Jovana Cvijića - Milanu Karanoviću**, bez datuma i godine (Zaostavština Milana Karanovića u posjedu Milenka Karanovića, Beograd, Brankova 1, A-9), str. 1 i 2.

95. **Srpska Kraljevska Akademija nauka Beograd - Predsjedništvo: "Pravilnik o proučavanju naselja i porekla stanovništva u narodu i o sređivanju građe za radove u "Naseljima"**, 1928. godine, str. 1-10, - Beograd.

96. **Jovan Erdeljanović: Proučavanje naselja u srpskim zemljama**, Sant Peterburg, Akademija nauka, str. 2.

97. **"Bosanska vila"** - Sarajevo, 1912. godine, br. XXI i XXII, str. 44 i 45 (Prilog Uredništva).

98. **Zmijanjac (Petar Kočić): Naselja srpskih zemalja**, Banja Luka, 1910. godine, "Razvitak", br. IV, str. 97, 98, 99 i 100.

99. **Jevto Dedijer: Nauka kao nacionalni rad**, Sarajevo 1909. godine, "Bosanska vila", br. XXIV, str. 399 i 370.

100. **Jevto Dedijer: Ispitivanje srpskih naselja**, Sarajevo, 1910. godine, "Bosanska vila", br. XIII - XIV, str. 353.

101. **Vlad. Skarić: Ispitivanje sela**, Sarajevo, 1912. godine, "Bosanska vila", br. XXI i XXII, str. 297 i 298.

102. **Ljubomir Pećo: Sveštenik u sakupljanju naučnog materijala**, Beograd, Arhiv SANU, RB-7, str. 2, 3 i 4 (Zaostavština Ljubomira Peće).

103. **Petar Rađenović: Nije do čekanja**, Banja Luka, 1935. godine "Razvitak", br. VII i VIII, str. 259, 258, 261, 264, 266, 265.

104. **Milenko Filipović: O proučavanju sela**, Beograd, 1941. godine "Brazda", br. 1, str. 84, 86 i 87.

105. **Vukašin Pešić: Metodologija izučavanja patrijarhalnih zajednica**, Titograd, 1979. godine, Zbornik Pravnog fakulteta, str. 48 i 44.

106. **Pismo Jovana Cvijića - Petru Kočiću 1909**. godine, bez datuma (nema dijela stranice), Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 608, str. 1.

107. **Ivan Frano Jukić: Sabrana djela**, Sarajevo 1973. godine, "Svjetlost", str. 159.

108. **"Sarajevski list"**, Sarajevo, 3. februara 1888. godine, str. 2.

109. **Alojz Benac: Uz Proslavu 75-godišnjice Zemaljskog muzeja**, Sarajevo, 1963. godine, "Anali Zemaljskog muzeja u Sarajevu", (1938. - 1963. godine), str. 6.

110. **Pismo Jovana Cvijića - Kosti Hermanu**, bez godine i datuma; citira ga Milan Karanović: Cvijićev napor na proučavanju Bosne, Sarajevo, 1937. godine "Prosvjeta", str. 6 (navedeno pismo nisam našao u Cvijićevoj zaostavštini, niti u drugim muzejima i arhivima).

111. **Pismo Ćire Truhelke - Jovanu Cvijiću** od 12.3.1908. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 1296, str. 2 i 3.

112. **Pismo Milana Karanovića - Jovanu Cvijiću** od 1920. godine (datum nečitak), Beograd, Arhiv SANU, br. 533, str. 2.

113. **Pismo Šćepana Grđića - Jovanu Cvijiću** od 6.1.1923. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 397, str. 1 i 2 (Cvijićeva zaostavština).

114. **Pismo Šćepana Grđića - Jovanu Cvijiću** od 20. oktobra 1921. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 276, str. 1 (Cvijićeva zaostavština).

115. **Šćepan Grđić - Jovanu Cvijiću** od 3.1.1905. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 302, str. 1 (Cvijićeva zaostavština).

116. **Pismo Petra Kočića - Jovanu Cvijiću** od 3.6.1907. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 102, str. 1 i 2.

117. **"Otadžbina"**, Banja Luka, od 15. juna 1907. godine, str. 2.

118. **Pismo Šukrije Kurtovića - Jovanu Cvijiću** od 28. septembra 1921. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 145, str. 1, 2 i 3. (Cvijićeva zzaostavština).

119. **Pismo grupe intektualaca iz Sarajeva - Jovanu** Cvijiću od 1.1.1923. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 153, str. 1 i 2 (Cvijićeva zaostavština).

120. **Pismo Dr Gojka Krulja - Jovanu Cvijiću** od decembra 1926. godine, Beograd, Arhiva SANU, br. 526, str. 1. (Cvijićeva zaostavština).

121. **Pismo odobra srpske i muslimanske narodne akademske omladine iz Beča - Jovanu Cvijiću** od 23. januara 1910. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 73, str. 1, 2 i 3.

122. **Pismo Dr G. Krulja - Jovanu Cvijiću**, od 10. oktobra 1926. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 307, str. 1.

123. **Pismo Bogdana Babića - Jovanu Cvijiću** od 12.5.1921. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 1306, str. 1 i 2 (Cvijićeva zaostavština).

125. **Pismo Hasana Rebca - Jovanu Cvijiću** od 4. decembra 1923. go dine, Beograd, Arhiv SANU, br. 229, str. 1 i 2 (Cvijićeva zaostavština).

126. **Dopisna karta Jovana Cvijišća - F. Balifu**, od 23. jula 1898. godine, Beograd, Muzej "Jovan Cvijić", br. 10.

127. **Pismo Filipa Balifa - Jovanu Cvijiću** od 9.8.1898. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 603, str. 1 i 2 (Cvijićeva zaostavština).

128. **Pismo Filipa Balifa - Jovanu Cvijiću** od 18.10.1898. godine, Beograd, Arhiv SANU, br. 50, str. 1, 2 i 3 (Cvijićeva zaostavština).

129. **Pismo Filipa Balifa - Horovicu**, navedena samo godina 1898. Sarajevo, , Arhiv SR BiH, fond ZMBH, No 183/98, str. 1 i 2.

130. **Pismo M. Humbajera - Zemaljskoj vladi Sarajevo**, 1898. godine, Sarajevo, 1898. godine, Sarajevo, Arhiv SR BiH, fond ZMBH, No 1198/98, str. 1.

131. **Pismo Horovica - Balifu** iz Beča od 21. jula 1898. godine, Sarajevo, Arhiv SR BiH, Fond ZMBH, No 187/98, str. 1

132. **Hamdija Kapidžić: Jedan pokušaj na izradi geografije Bosne i Hercegovine u vrijeme Kalajeva režima**, Sarajevo, 1965. godine, br. IV, str. 117 i 123.

133. **Pismo F. Balifa - E. Rihteru** od 26. jula 1898. godine, Sarajevo, Arhiv SR BiH, Fond ZMBH, No 237/98, str. 1.

134. **Pismo E. Rihtera - F. Balifu** od 13.8.1898. godine, Sarajevo, Arhiv SR BiH, Fond ZMBH, No 274/98, str. 1, 2 i 3.

135. **Pismo F. Balifa - Horovicu** od 25. avgusta 1898. godine, Sarajevo, Arhiv SR BiH, Fond ZMBH, No 275/98, str. 1.

136. **Pismo F. Balifa - Horovicu**, Sarajevo, Arhiv SR BiH, Fond ZMBH, No 276/98, str. 1.

137. **Eduard Rihter: Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine**, Sarajevo, 1905. godine, Glasnik Zemaljskog muzeja, br. XVII, str. 257-417, citirana str. 258.

138. **Milorad Vasović: Jovan Cvijić i srpsko geografsko društvo**, Beograd, 1981. godine, Glasnik srpsko-geografskog društva, sv. LXI, br. 2, str. 1.

139. **Vladimir i Stjepo Trifković: Sarajevska okolina**, Beograd 1908. godine, "Naselja srpskih zemalja", SKA, br. XII, str. 24, 25, 27, 75, 82 i 88.

140. **Milan Karanović: P o u n j e u Bosanskoj krajini**, Beograd, 1925. godine, "Naselja srpskih zemalja", SKA, br. XXXV, str. 284, 285, 236, 294, 297, 301-303, 304, 306, 314, 332.

141. **Jevto Dedijer: Porjeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva**, Sarajevo, 1910. godine, 2Pregled" str. 428.

142. **Jevto Dedijer: Stočarske zone u planinama Dinarske sisteme**, Beograd, 1914. godine, Glasnik srpskog-geografskog društva, sv. 3-4, str. 49, 46, 51 i 55.

143. **Pismo Petra Kočića - Jevtu Dedijeru** od 12.12.1909. godine, Sarajevo, Arhiv SR BiH, FZMBH, br. 105/09, str. 1.

144. **Petar Kočić: Zabilješke**, sveska I (u posjedu Kočićeve ćerke Dušice Kočić-Pavić, Beograd, Černiševskog br. 15), str. 2, 6, 8, 12, 13, 17, 23.

145. **Jovan Dučić: Petar Kočić**, Sarajevo, 1911. godine, "Bosanska vila", br. VII-VIII, str. 100 i 101.

146. **Petar Kočić: Jajce, Izabrane stranice**, Novi Sad - Beograd, 1961. godine knjiga 46, str. 35.

147. **Zemaljska vlada Sarajevo - Petru Kočiću**, pismo od 21.3.1911. godine, br. 22307, str. 1 (u posjedu Kočićeve kćerke - Dušice Kočić - Pavić, Beograd, Černiševskog 15; prema njenom navodu prvi put će biti objavljeno u ovom radu).

148. **Ljubomir Pećo: Tragovi avtonimije Janja**, Sarajevo, 1911. godine "Pregled", str. 534.

149. **Nedžad Hadžidedić: Akademik, prof. Dr Milenko S. Filipović**, Sarajevo, 1970. godine, "Geografski pregled", br. XIII, str. 9, 10-27.

150. **Vladislav Skarić: Porjeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni**, Sarajevo, 1918. godine, "Glasnik Zemaljskog muzeja", sv. I - IV, str. 219 - 264, 237, 261 i 262.

151. **Hamdija Kapidžić: Vladislav Skarić**, Sarajevo, 1949. godine, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godina I, str. 230.

152. **Petar Rađenović: Bjelajsko polje i Bravsko**, Beograd, 1925. godine, "Naselja srpskih zemalja", br. XXXV, SKA, str. 126, 125, 130, 131, 135, 137, 143, 156, 169-182, 169, 170, 171, 178, 180, 182,

153. **Jovan Erdeljanović: Od Urednika**, Beograd 1928. godine, "Naselja srpskih zemalja", Srpski etnografski zbornik za 1928. godinu, str. 3.

154. **Milenko Filipović: Visočka Nahija**, Beograd 1928. godine "Naselja srpskih zemalja", br. XLIII, str. 197, 220, 286, 309, 319, 321, 338.

155. **Milovan V. Radovanović i Andrija B. Stojković: Naučni rad Jovana Cvijića po merilima njegovih ocenjivača**, Beograd 1978. godine, "Dijalektika", br. 1/XIII, str. 67.

156. **Špiro Kulišić: Osvrt na razvitak naučne misli u srpskoj etnologiji**, Sarajevo, 1967. godine, Glasnik Zemaljskog muzeja, sveska XXIII, str. 203.

157. **Jovan Cvijić: Iz uspomena i života**, Novi Sad, 1923. godine, Državna štamparija, str. 25 i 45.

158. **I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić i V. Dedijer: Istorija Jugoslavije**, Beograd, 1972. godine, "Prosveta", str. 294, 365 i 366.

VI BIBLIOGRAFIJA CVIJIĆEVIH RADOVA

Bibliografiju je izradio profesor Dr Borivoje Ž. Milojević, a objavio doktor Jirži V. Daneš, 1927. godine. Navedenu bibliografiju dopunio sam naslovima članaka iz "Govori i članci", I-IV.(1921-1923).

Najpotpuniju bibliografiju Cvijićevih radova sastavili su profesori Geografskog fakulteta u Beogradu, Dr Dragutin Petrović i Dr Milorad Vasović.

(J.Cvijić:Sabrana dela, Beograd, 1987. knj.1. str.193-202).

I. GEOGRAFSKA I GEOLOŠKA TERMINOLOGIJA

Prilog geografskoj terminologiji našoj. ("Prosvetni Glasnik", 1887, dec., c. 903-916, i 1888, jan., c. 21-18).

II. KARST

A) KARST UOPšTE

Das Karstphänomen. Versuch einer morphologischen Monographie. ("Geographische Abhandlungen", herausgegeben von Prof. Dr A. Penck, Wien, Bd. V. Heft, 3, 1893, c. - 1-114).

Karst, geografska monografija. Beograd, 1895. X + 176. Sa 16 slika i skica u tekstu. Prethodni rad, dopunjen.

Kras. ("Ottüv Slovnik naučny", Prag, sv. XV. 1899, c. 70-72).

Hydrographie sonterraine et èvolution morphologique du Karst. ("Recueil des Travaux de l'Institut de Gèographie alpine", t. VI, fasc. 4, 1918, c. 1-56 zasebnog otiska, sa 27 skica u tekstu).

The evolution of lapiès ("The geographical Review, 1924, Mo 1, c. 26-49).

Types morphologiques des terrains calcaires. Le Holokarst. - Le Mèrokarst. - Types karstiques de transition. ("Comptes rendus de l' Acadèmie des Sciences", Paris, 1925, t. 180, p. 592, 757 i 1038, i "Glasnik Geografskog društva", sv. 10, 1924, c. 1-7).

Istorijski pregled o ispitivanju karsta ("Glasnik Geografskog društva", sv. 11, 1925. c. 17-43).

Circulation des eaux et èrosion karstique. ("Spomenica u počast prof. Dr Gorjanović-Kram bergera,", Zagreb 1925, s. 1-20 zasebnog otiska).

Cirkulacija vode i erozija u karstu "Glasnik Geografskog D ruštva", sv. 12, 1926, s. 1-16.

Stare otoke Popova polja i hidrografske zone u karstu ("Glasnik Srpskog geografskog društva", sv. XXX, br. 1, Beograd 1950, str. 3-0).

Podzemna hidrografija i morfololška evolucija karsta (Posebna izdanja Srpskog geografskog društva, sv. 34, Beograd 1957. str. 1-40, preveo sa francuskog Branislav P. Jovanović).

La Gèographie des terrains calcaires (Acadèmie serbe des sciences et des arts, Monographies tome CCCXLI, Classe de science mathèmatiques et naturelles, No. 26, Beograd, 1960, p. 1-212).

B) KARST U SRBIJI

Ka poznavanju krša Istočne Srbije, ("Prosvetni Glasnik", 1889, jan., s. 1-14, febr. s. 62-73. i mart s. 131-139, sa 1 skicom u tekstu).

Prekonoška Pećina. ("Geološki Anali Balkanskog Poluostrva", knj. III (1891), s. 272-299, sa 3 slike u tekstu).

Geografska ispitivanja u oblasti Kučaja. ("Geološki Anali Balkanskog poluostrva", knj. V (1893), s. 7-182, sa 1 slikom u prilogu).

Pećine i podzemna hidrografija u Istočnoj Srbiji. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", XLVI, 1895, s. 1-101, sa 7 slika i 2 table skica).

La grande grotte de Douboca, dans la Serbie orientale. (" Bulletin de la Sociètè de Spèlèologie", Paris s. 81-87, sa 1 skiicom u tekstu).

Izvori, tresave i vodopadi u Istočnoj Srbiji. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", 1896, LI, s. 1-122, sa 6 slika i 4 table skica u prilogu).

Les glacières naturelles de Serbie. ("Bull. de la Soc. de Spèlèologie", 1896, s. 65-77, sa 3 skice u prilogu).

Brusque formation d'une doline en Serebie. ("Bull. de la Soc. de Spèlèologie", 1897, s. 89-93, sa 2 fotografije u tekstu).

Suva planina i karst Valožja. ("Glasnik Srp. Geografskog Društva", sv. 1, 1912, s. 92-99).

Lelićski karst. ("Glasnik Srp. Geografskog Društva", sv. 1, 1912, s. 103-105).

Petnjička pećina. ("Glasnik Srp. Geografskog Društva", sv. 1, 1912, s. 105-109, sa 2 skice u tekstu).

Četvoroguba vrtače u starom groblju lozničkom. ("Glasnik Srp. Geografskog Društva", sv. 1, 1912, s. 109-110, s 1 skicom u tekstu).

Spuštanje podzemnih tokova u karstu i stvaranje novih, dublje položenih pećina. ("Glasnik Srp. Geograf. Društva", sv. 3 i 4, 1914, s. 215-224, sa 9 skica i 1 fotografijom u tekstu).

V) KARST U BOSNI, HERCEGOVINI I DALMACIJI

Prilozi za poznavanje jadranskog primorja. ("Prosvetni Glasnik" za 1894, s. 1-9, zaseb. otiska, sa 2 profila u tekstu).

Karstna polja Zapadne Bosne i Hercegovine. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", LIX, 1900, s. 59-182, sa 3 profila u tekstu). II 13988

Die Karstpoljen. Morphologische u. glaciale Studien aus Bosnien, der Herzegovina u. Montenegro. II Theil. ("Abhandlungen d. K.K. Geograph. Gesell. Wien", Bd. III, Heft 2, 1901, s. 1-85, sa 1 tablom i 2 skice u tekstu).

G) KARST U MORAVSKOJ

Evolucija karsta u Moravskoj. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", CVIII, 1923, s. 1-19, sa dve tablice u prilogu).

III. GLACIALNA EPOHA I GLACIALNI RELJEF BALKANSKOG POLUOSTRVA, JUŽNIH KARPATA I MALOAZIJSKOG OLIMPA

Eine Besteigung des Schardagh (Sonderabdruck aus dem XVI "Jahresberichte des Vereines d. Geographen a.d. Universität Wien" 1891, s. 1-8, zaseb. otiska).

Über Gletscherspuren in Bosnien u. Hercegovina ("Verhandlungen d. Gesell. f. Erdkunde", Berlin, XXIV (1897), No. 8-9, s. 479-480).

Tragovi starih glečera na Rili. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", LIV, 1897, s. 1-105, sa 3 slike, 1 tablom skica i 1 kartom u prilogu).

Das Rila-Gebirge und seine ehemalige Vergletscherung. (Zeitschrift d. Gesell. f. Erdkunde z. Berlin", Bd. XXXIII, 1898, s. 201-253, sa 1 kartom u prilogu. Prevod predhodnog rada.

Über die Entstehung der Kare. ("Mittheilungen d. K.K. Geograph. Geselll. Wien", 1898, Bd. XLI, No. 10. i - 11, s. 479.)

Glacijalne i morfološke studije o planinama Bosne, Hercegovine i crne Gore. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", LVII, 1899, s. 1-196, sa 9 karata i 3 table profila u prilogu). II 13986 (Narodna biblioteka Beograd).

L'èpoque glaciaire dans la Pèninsule des Balkans. ("Annales de Gèographie", t. IX (1900), s. 359-372, sa 2 skice u tekstu).

Morphologische und glaziale Studien aus Bosnien, der Herzegovina und Montenegro. I. Theil, Das Hochgebirge und die Kanontäler. ("Abhandlungen d. K. K. Geògraphischen Gesell. Wien", 1900, II Bd. No 6, s. 1-94, sa 6 tabli karata i profila).

Novi rezultati o glacijalnoj eposi Balkanskog Poluostrva. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", LXV, 1903, s. 185-333).

Neue Ergebnisse über die Eiszeit anf der Balkanhalbinsel. ("Mittheilungen d. K. K. Geograph. Gesell. Wien, 1904, Heft 5. i 6, s. 149-195).

Balkanska, alpijska i karpatska glacijacija. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", LXVII, 1903, s. 219-227).

Beobachtungen über die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel, in den Südkarpathen und auf dem mysischen Olymp. ("Zeitschrift f. Gletscherkunde", Berlin, 1908, Bd. III. s. 1-35, zasebn. otisak, sa 19 slika i skica u tekstu).

Ledeno doba u Prokletijama i okolnim planinama. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", XCI, 1913, s. 188-267, sa 2 skice u tekstu i sa 12 slika i 2 table sa 21 skicom u prilogu, - XCIII 1921, s. 1-52, sa 6 slika, 1 tablom sa 10 skica i 1 kartom u prilogu).

Pregled dinarskih ekskurzija od 1897. do 1913. god. i rezultati o ledenom dobu u Prokletijama. ("Glasnik Srp. Geograf. Društva". sv. 3 i

3, 1914, s. 192-210, sa 11 skica i 6 fotografija u tekstu).

Tragovi starih glečera u Srbiji ("Glasnik Srp. Geograf. Društva", sv. 3 i 4, 1914, s. 211-212, sa 2 skice u tekstu).

L'èpoque glaciaire dans la Pèninsule Balkanique. (Annales de Gèographie", 1917, s. 189-218, i 273-290, sa 16 skica u tekstu).

O sniženičkoj i ledničkoj eroziji. ("Glasnik Geografskog Društva", sv. 7-9, 1922, s. 21-48, sa 28 skica u tekstu).

Za glacijaciju Peristera, Olimpa, Jakupice i Šar-Planine videti u V odeljku ovog spiska "Osnove za Geografiju i Geologiju Makedonije i Stare Srbije knj. I-III, Beograd, 1906. i 1911. god.

IV. DANAŠNJA I STARA JEZERA BALKANSKOG POLUOSTRVA

Jezera Makedonije, Stare Srbije i Epira. 10 karata. Beograd, 1902, izdanje Srp. Kralj. Akademije Nauka.

Die macedonischen Seen. Ein vorläufiger Bericht. (Sonderabdruck aus dem "Abrègè" der Mitteilungen der Ung. Georg. Gasell. Bd. XXVOOO,. 1900, s. 1-16, zasebnog otiska. sa 2 skice u tekstu).

La limnologie Gènèrale de M. Forel. ("Annales de Gèographie", t. X, 1901. No. 49, s. 1-2 zasebnog otiska).

Jezerska plastika Šumadije. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", LXXIX s. 1-94, Beograd, 1909, sa 24 profila i skica u tekstu i 3 karte u prilogu).

Život diluvijalnog Eordejskog Jezera. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", LXXXI. str. 1-84, zasebnog otiska, 1910, sa 1 kartom, 7 fotografija i 13 skica).

L'ancien lac Egèen. ("Annales de Gèographie", 1911, No. 111, s. 233-259, sa 4 skice i 7 fotografija u tekstu i 1 kartom u prilogu).

Ohridsko jezero (Opisi naših krajeva, "Zemlja i ljudi", sv. 1, Beograd 1950, str. 94/95).

Za makedonska jezera videti u V odeljku ovog spiska "Osnove za Geografiju i Geologiju", knj. III, a za Plavsko i Crno Jezero videti u odeljku III. " Ledeno doba u Prokletijama".

V. MORFOLOGIJA, TEKTONIKA I GEOLOGIJA

Oblik Balkanskog Poluostrva. "Glasnik Hrvatskog Naravnoslovnog društva", Zagreb, 1899, X god. s. 1-8, zasebnog otiska).

Kriptodepresije u Evropi. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", LXIII, 1902, s. 229-239).

Les Cryptodepressions de l'Europe. ("La Gèographie", bull. de la Sociètè

de Gèographie, Paris 1902, V. s. 247-254, sa 2 skice u tekstu).

Struktura i podela planina Balkanskog Poluostrva. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka, LXIII, 1902, s. 1-71, zasebnog otiska).

Die tektonischen Vorgänge in der Rhodopenmasse. ("Sitzungsberichte d. kais. Akad. d. Wiss. Wien, Mathem. - natur. C1", Bd. CX, Abth. I, December. 1901, s 409-432. sa 1 kartom i 1 tablom profila u prilogu).

Die dinarisch - albanesische Scharung. ("Sitzungsberichte d. kais. Akad. d. Wiss. Wien, Math. - natur. CI", Bd. CX, Abth. I, Decemb. 1901, s. 437-478, sa kartom u prilogu).

Forschungsreise auf der Balkanhalbinsel. ("Zeitchrift d. Gesell. f. Erdkunde z. Berlin", 1902, No. 3. s. 196-214).

Geološki Atlas Makedonije i Stare Srbije. 9;8 listova sa geološkom kartom Makedonije i Stare Srbije, tektonskim kartama i geološkim profilima, Beograd, 1902. Izdanje Srp. Kralj. Akademije Nauka.

Die Tektonik der Balkanhalbinsel. (Compte Rendu du IX Congrès gèologique international de Vienne, 1903. s. 347-370, s tektonskom kartom istočne polovine Balkanskog Poluostrva u prilogu).

Osnove za Geografiju i Geologiju Makedonije i Stare Srbije s promatranjima u južnoj Bugarskoj, Trakiji, susednim delovima Male Azije. Tesaliji, Epiru i severnoj Albaniji. Posebno izdanje Srp. Kralj. Akademije Nauka.

Knjiga I, 4°, VIII + 392, sa 51 geografskom i geološkom skicom, profilima i fotografijama. Beograd, 1906.

Knjiga, II, 4°, s. 393-688, sa 83 geografske i geološke skice, profila i fotografija u tekstu i 19 fotografija u prilogu. Beograd, 1906.

Knjiga III, 4°, s. 689-1272, sa 71 profilom i skicom u tekstu i 24 geografske i geološke karte i fotografije izvan teksta. Beograd, 1911.

Grundlinien d. Geographie u. Geologie von Mazedonien u. Altserbien. I Theil (Ergänzungsheft No. 162 zu "Petermanns Mitteilungen", Gotha, 1908, VIII + 392, sa 16 tablica slika, 2 karte, 1 tablom profila i 46 skica u tekstu).

Die Entwicklungsgeschichte des Eisernen Tores (Ergänzungsheft No. 160 zu "Petermanns Mitteilungen", Gotha 1908, IV + 64, sa 2 karte, 9 slika i 31 skicom u tekstu).

Peneplains und epirogeneti sche Bewegungen der Südkarpathen ("Petermanns Mitteilungen", Bd. 54 (1908), Heft 5, s. 114-116).

Bildung u. Dislozierung der Dinarischen Rumpfflächen, ("Petermanns Mitteilungen", 1909, N. 6, s. 121-127. N.s. 156-163. N. 8, 177-181. sa 2 karte, 12 profila i 4 fotografije u prilogu).

Das pliozäne Flusstal im Süden d. Balkans. ("Abhandlungen d. K. K. Geograph. Gesell. Wien", 1908, Bd. VII, No. 3, IV + 55).

Un nouveu Traitè de Gèographie physique. ("Annales de Gèographie", 1909, XVIII, No. 102, s. 385-389).

Flexuratige Dislozierung der Meeresküsten und Talbildung. ("Compte Rendu des Travaux du IX. Congrè Intern. de Gèographie", Genève 1908, t. II, s. 161).

Pleistozäne Hebungen und Vergletscherung. ("Compte Rendu des Travaux du IX Congrès Intern. de G èographie". Genève 1908. t. II, s. 297).

Rtanj. ("Glasnik Srp. Geografskog Društva", sv. 2, 1913. s. 276-298, sa 12 skica i 2 slike u tekstu).

Pribrežni reljef i abrazione površi, - fluvijalne površi i fluvijalni pregibi, - veza između fluvijalnih površi i obala. ("Gla s Srp. Kralj. Akademije Nauka", XCVII, 1921, s. 1-16. zasebnog otiska).

Relief littoral et plateformes d'abrasion, (Extrait des "Comptes rendus des sèances de l' Acadèmie des Sciences", Paris t. 172, 6. VI.1921. s. 1-3).

Plateformes fluviales et pessauts d'èrosion, sa 1 slikom u tekstu. (Extrait des "Comptes rendus de sèances de l'Acadèmie des Sciences", Paris t. 172. 20. VI. 1921, s. 1-4).

Correspondance des plateformes fluviales et des rivagès. (Extrait des "Comptes rendus des sèances de l'Acadèmie des Sciences", Paris t. 172, 4. VII 1921, s. 1-3. sa 1 skicom u tekstu).

Đerdapske terase. ("Glas Srp. Kralj. Akademije Nauka", CI, 1922, sa 16 skica u tekstu i 2 karte u prilogu s. 1-33, zasebnog otiska).

Konformni i inversni reljef poligenetske doline, nakalamljeni meandri. (Glasnik Geografskog društva, sv. 5, 1920, s. 94-112, sa 16 skica u tekstu i 2 fotografije u prilogu).

Abrazione i fluvijalne površi. ("Glasnik Geografskog Društva, sv. 6, 1921, s. 1-61, sa 66 skica u tekstu i 11 fotografija u prilogu).

O inversnom reljefu. ("Spomenica S. M. Lozanića, 1922, s. 1-14, zasebnog otiska, sa 1 fotografijom i 4 skice u prilogu).

Abraziona serija jadranske obale i epirogenetski pokreti. ("Glasnik Geograskog Društva," sv. 7-8, 1922, s. 71-89, sa 16 skica u tekstu).

Fluvijalne površi ("glasnik Geografskog Društva", sv. 90, 1923, s. 1-26, sa 12 skica u tekstu).

Geomorfologija, knjiga prva. S. 1-588, sa 94 fotografije i 12 karata izvan teksta, 420 skica i fotografija i 87 karata u tekstu. Beograd, Državna Štamparija, 1924.

Geomorfologija, knjiga druga. CXIV-506, sa 436 skica, fotografija i karata

u tekstu, i 156 fotografija i 5 karata izvan teksta. Beograd, Državna Štamparija, 1926.

Planine Balkanskog Poluostrva. (Geološki anali Balkanskog Poluostrva, 1891 (III) s. 238-243.)

Geološka skica Evropske Turske od A. Bua (prevod u društvu sa + Milenkom Žujovićem i J. M. Žujovićem). Dodatak III knj. Geoloških Anala Balkanskog Poluostrva, s. 1-157.

VI. ANTROPOGEOGRAFIJA I ETNOGRAFIJA BALKANSKOG POLUOSTRVA

Uputstva za proučavanje sela u Srbiji i ostalim srpskim zemljama. Beograd 1896, s. 1-24.

Uputstva za proučavanje sela u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1898, s. 1-19.

Uputstva za proučavanje sela u Staroj Srbiji i Makedoniji. Beograd, 1898, s. 1-14.

Uputstva za ispitivanje naselja i psihičkih osobina. Beograd, 1911, s. 1-49.

Uputstva za ispitivanje porekla stanovništva i psihičkih osobina. U Novom Sadu, 1922, 1-15.

Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva. ("Naselja Srpskih zemalja", knj. I, 1902. I-CCXXXVI, sa 2 skice u tekstu).

Pod uputstvima i pod redakcijom izišlo dvadeset i četiri knjige "Naselja i poreklo stanovništva", prvih šest sa atlasima.

La Pèninsule Balkanique, Gèographie Humaine Paris, A. Colin, 1918, VIII + 532. Sa 31 kartom i skicom u tekstu i 9 karata u prilogu.

Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije. Knjiga prva. XVI - 418, sa 49 karata i skica u tekstu i sa 7 karata i 54 fotografije izvan teksta. Beograd, 1922.

Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije. Knjiga prva. Sa 49 karata i skica u tekstu i sa 7 karata i 54 fotografije izvan teksta. Zagreb, 1922. Hrvatski štamparski zavod d.d. XVI + 400.

Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice. (Naselja i poreklo stanovništva, knj. 12, 1922, s. 1-96, sa 1 kartom u prilogu).

Karst i čovek ("Glasnik Geografskog Društva", sv. 11, 1925, s. 1-11, sa 31 fotografijom u prilogu).

Nekolika promatranja o etnografiji makedonskih Slovena. ("Delo"),

1906, s. 1-46, zasebnog otiska, sa 1 tablicom u prilogu).

Drugo popunjeno izdanje ovog rada izišlo 1906, u Beogradu, s. 1-69.

Remarques sur l'ethnographie de la Macèdonia. ("Annales de Gèographie", 1906. mai, s. 115-132, juillet s. 249 do 266).

Remarques on the Etnography of the Macedonian. Slavs (London, 1906, s. 1-38. Prevod Annie O' Brien Ane Hristićeve).

Makedonski Slaveni, etnografska istraživanja. Slavenska Biblioteka I. St. Šaikoviča, Petrograd 1906, IV + 59, sa 1 kartom i 1 tablicom u prilogu.

Etnografske zabilješke o makedonskim Slavenima, prevod sa drugog dopunjenog izdanja 1906. A. Orlov. S. Peterburg 1906, s. 60 i 1 tablica.

Circa il principio scientifico ed il metodo per la construzione di una carta etnografica della Penisola balcanica. S. 1-7, zasebnog otiska. ("Atti del sesto congresso geografico italiano", Venezia 1908).

Ethnographische Abgrenzung der Balkanvölker. Petermanns Mitteilungen, 1914, s. 113-118, 185-189 i 244-246, sa 1 kartom u prilogu.

Moravska oblast ili Šumadija ("Zemlja i ljudi", sv. 15, Beograd 1965, str. 5-10, preštampano iz "Balkanskog Poluostrva").

Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, osnovi antropogeografije knj. I i II, prvi put integralno štampane (Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1966, str 1-582).

VII. METODIKA, KARTOGRAFIJA, KARTOMETRIJA I BIBLIOGRAFIJA

Deveti skup nemačkih geografa. ("Prosvetni Glasnik", 1891).

Srednja visina i površina Srbije i njenih oblasti. ("Geološki Anali Balkanskog Poluostrva". 1891 (III), s. 6-21).

Današnje stanje geografske nauke, pristupno predavanje na Velikoj Školi. ("Nastavnik", 1893).

Karta Srbije i Crne Gore. Razmera 1:750.000. Prvo izdanje 1897. god., drugo 1898. i treće 1911. god.

Karta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Razmer 1:500.000. Izdanje ćirilicom i latinicom 1922. Beč.

Karta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Razmer 1:1,200.000. Izdanje ćirilicom i latinicom 1922. Beč.

Dužine reka i površine rečnih slivova u Srbiji, zavodski rad u društvu sa učenicima: P. Jankovićem, T. Radivojevićem, L. Maksimovićem i E. Cvetićem ("Spomenik Srp. Kralj. Akademije Nauka", XXV, 1901, s. 1-31. zas. otiska).

Geografsko Društvo i Glasnik. ("Glasnik Srp. Geografskog Društva", sv.

1. 1912, s. 1-5).

Uredio pet svezaka "Pregleda geografske" (geološke meteorološke) literature o Balkanskom Poluostrvu. (1892-1905).

Ocene geografskih radova u "Annales de Gèographie" i "Petermanns Mitteilungen".

VIII. NACIONALNA I ETNOGRAFSKA PITANJA

Questions balkaniques. s. 1-80. Attinger frères, Paris et Neuchatel. 1916.

L'annexion de la Bosnie et la question serbe. Paris, Hachette, 1909, s. 1-70 i dve karte.

Frontiere septentrionale des Yougoslaves. S. 1-30, sa 3 karte u boji u prilogu. Paris, 1919.

The zones of cifilisation of the Balkan peninsula. ("The Geographigraphical Review", may 1918, s. 345-361, sa 1 kartom u prilogu).

The zones of civilisation of the Balkan peninsula. ("The Geographical Review", june 1918, s. 470-482, sa 1 kartom u prilogu).

Mouvements mètanastasiques dans la Pèninsule Balkanique. ("Le Monde Slave", 1917, juin).

Zone de civilisation dans la Pèninsule Balkanique. ("Le Monde Slave", 1918, juin - septembre, 842-858).

Govori i članci: I, s. 1-266, Beograd, 1921.

- O naučnom radu i o našem Univerzitetu
- O nacionalnom radu
- Kulturni pojasevi Balkanskog Poluostrva
- Glavne osobine centralnih oblasti Balkanskog Poluostrva
- Raspored balkanskih naroda
- Geografske osnove makedonskog pitanja
- Iz promatranja o etnografiji Makedonije
- Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje
- Dinarski Srbi
- O narodnom jedinstvu
- O iseljavanju bosanskih muhamedanaca.

Govori i članci: II, s. 1-250, sa 1 kartom u prilogu, Beograd, 1921.

- Nova generacija
- Izlazak Srbije na Jadransko more

- Geografski i kulturni položaj Srbije
- Jedinstvo i psihički tipovi dinarskih južnih Slovena
- Jedinstvo južnih Slovena
- Beda u Srbiji i naša vera
- Severna granica južnih Slovena
- Koruški plebiscit
- Granice i sklop naše zemlje
- O našoj državi
- O Sitonu Votsonu
- Značaj civilizacije za međunarodna pitanja
- Petar Janković
- Vladimir Karić.

Govori i članci: III, s. 1-176, Beograd, 1923.

- O jadranskom i makedonskom pitanju
- Srpsko-hrvatska terminologija i nomenklatura
- O starim putopisima
- IX skup nemačkih geografa
- Jedan nov udžbenik za fizičku geografiju
- Seobe i etnički procesi u našem narodu
- Forelova opšta limnologija
- O programu jugoslovenske demokratske lige.

Govori i članci: IV, s. 1-131, Beograd, 1923.

- Najnoviji radovi o Balkanskom Poluostrvu (1889-1893),
- O organizaciji naučnog rada
- Geografsko društvo
- Psihičke osobine
- Rad Akademije Nauka u 1921.
- Napomena o ispitivanju zemlje i naroda i Sarajevskom muzeju
- O osnovima južnoslovenske civilizacije
- O pedagoškoj književnosti i Višoj Pedagoškoj školi
- Proglašenje đenerala Živka Pavlovića za akademika.

Cvijić u Cazinu

VII PRILOZI - FOTOKOPIJE

U disertaciji sam predočio slijedeće priloge:

CVIJIĆEVE EKSKURZIJE PO BOSNI, kopija

NALOG ZA POLICIJSKO PRAĆENJE JEVTA DEDIJERA (1912. godine), (kopija)

CVIJIĆEVE ZABILJEŽKE I SKICA TERENA (okolina Sarajeva), kopija

CVIJIĆEVA ZABILJEŽKA (OD BRODA DO SARAJEVA), kopija

CVIJIĆEVA ZABILJEŽKA SA SKICOM (Papraća-Zvornik), kopija

CVIJIĆ U CAZINU, 1921. godine, kopija

CVIJIĆEVA ZABILJEŽKA 9Livanjsko polje), kopija

CVIJIĆEVA ZABILJEŽKA I SKICA (Nikolino Ždrijelo), kopija

CVIJIĆEVA ZABILJEŽKA (mjerenja na Treskavici) kopija

PISMO N. KAŠIKOVIĆA - JOVANU CVIJIĆU (1896. godine), kopija

PISMO S. TRIFKOVIĆA - JOVANU CVIJIĆU (1898. godine), kopija

PISMO J.F. IVANIŠEVIĆA - JOVANU CVIJIĆU (1898. godine), kopija

PISMO V. SKARIĆA - JOVANU CVIJIĆU (1919. godine), kopija

PISMO V. BOGIĆEVIĆA - JOVANU CVIJIĆU (1926. godine) sa skicom Cvijićeva odgovora, kopija

PISMO ŠĆEPANA GRAĐIĆA - JOVANU CVIJIĆU (1921. godine), kopija

PISMO PETRA KOČIĆA - JOVANU CVIJIĆU (1907. godine), kopija

PISMO PETRA KOČIĆA - JOVANU CVIJIĆU (1907. godine), kopija

PISMO ODBOR, SRPSKE I MUSLIMANSKE OMLADINE IZ BEČA JOVANU CVIJIĆU (1910. godine), kopija

PISMO BEOGRADSKOG " GAJRETA" - JOVANU CVIJIĆU (1923.), kopija

PISMO PROF. BALIFA - JOVANU CVIJIĆU (1898. godine), kopija

PISMO JOVANA CVIJIĆA - MILANU KARANOVIĆU (1906.), kopija

KOČIĆEVA ZABILJEŽKA O ZMIJANJU, kopija, prvi put se objavljuje

SKICA TERENA, RAD PETRA KOČIĆA, kopija, prvi put se objavljuje

POSUĐE SA ZMIJANJA, crtež PETRA KOČIĆA, kopija prvi put se objavljuje

POZIV PETRU KOČIĆU NA SARADNJU, ISPRAVLJANJE GEOGRAFSKIH NAZIVA U BOSNI

SKICA RADA LJUBOMIR, PEĆE: Sveštenik u sakupljanju naučne građe, prva stranica, kopija neobjavljivano

SUMMARY

JOVAN CVIJIĆ AND BOSNIA

Jovan Cvijić, the biggest Srbian, Yugoslavian and one of the biggest geographer on the world, was born in Loznica, 12 th Octobar 1865. He was going to school in Loznica, Šabac, Beograd and Wiena. He finished studying of geography and he had professors who were the best and the most famous experts: A. Pencak (geomorphology), E. Seuss (geology), J. Hann (meterology).

In those days, he had started tp produce a scientific work, and he got publicity with he got publicity with his dissertation "Das Karstphänomen".

Jovan Cvijić was a geomorpholog, but he was very successful also in another branches of geography; he was organizing scientific and investigative work and modern education.

He was a professor, professorship, the dean of the university in Belegrade, the member and president of SANU[1], the member of many geographical societies and academies in Europa and America.

He was doing on geographic investigation in all parts of Balkan and was the best connoisseur of Balkan. With a lot of help from his collaborators (most of them were unschooled geographers) teachers, priests, pupils, shopkeepers, cottagers, ... he was investigating Bosnia. On his excursions, he was working on problems: physical geography (glacial and problems of morfology), the fenomen of karst, antropogeography (migrations, culture, settlements, types of houses, ethnopysical characteristics), ethnopsihology, regional geography and another geografical disciplines.

His attitude about occupation and annexation of Bosnia and Hercegovinia, about Muslims migration in Turkey is very important also, he established many cultural and school institutions, museums, and helped investigators.

---

1 The Srbian Academy of sciences and arts

Durin the investigations, he walked and rided on the horse over 3000 km.

It caused a lot of new discoveries, scientific generalisation theoretical suppositions, wich were adopted in the world and they are surpassing until today (karst-glacialology-morphogenesis).

Jovan Cvijić published his works and I am giving here names some of the most important for geography of Bosnia:

Instructions for villages examination in Srbia nad Srbian countries, 1896,

Instructions for villages examination in Bosnia and Hercegovina, 1898,

Instructions for investigation of origin population and psychic characteristica, 1911,

"Speeches and articles", the book I - II, 1921 - 1923

"Geomorphology" I and II, 1924 - 1926,

Cvijić published 24 books "Settlements and the origin of the population",

Antropogeographical problems of the Balkan peninsule, 1902,

"Das Karstphänomen", 1893,

The evolition of lapiés, 1924,

Morphologische und glaziale Studien aus Bosnien, der Herzegovine und Montenegro, 1900,

Die Karatpoljen, 1901,

Die Macedonischen Seen, 1900,

Über Gletscherspuren in Bosnien und Herzegovina, 1897,

Die tektonischen Vorgänge in der Rhodopenmasse, 1901,

La Pénunsule Balkanique, 1918,

L'annexion de la Bosnie el la question Serbe, 1909,

The zones of civilisation, 1919.

With this and other works, J. Cvijić has a very important place in geography of the world.

(Prevod: N. Marijanac)

S A D R Ž A J

PREDGOVOR 3

I ŽIVOT I STVARALAŠTVO JOVANA CVIJIĆA 8

- Životni put Jovana Cvijića 9
- Okupljanje saradnika na istraživanjima naselja i porijekla stanovništva 14

II CVIJIĆEVA ISTRAŽIVANJA U BOSNI 19

1. Teškoće na putovanjima i istraživanjima Bosne u vrijeme austrougarske vladavine 21
2. Etape Cvijićevih naučnih putovanja i terenskih istraživanja u Bosni 26
3. Cvijićevi naučni radovi o Bosni, glavni rezultati i naučna otkrića 34

- Opšte geografske karakteristike i podjela Bosne 36
- Glacijalna i morfološka istraživanja 37
- Naučni rezultati istraživanja Treskavice 39
- Ostali rezultati istraživanja reljefa Bosne 42
- Fenomen kraških polja Zapadne Bosne 46
- Antropogeografska istraživanja 51
- Geografski raspored i migracije stanovništva 52
- Cvijićev doprinos istraživanjima privrednog života 56
- Istraživanja naselja Bosne 57
- Klasifikacija kuća 62
- Etnopsihičke osobine stanovništva Bosne 65
- Naučnim argumentima protiv okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine 68

III CVIJIĆEV DOPRINOS ORGANIZOVANJU GEOGRAFSKIH I SRODNIH ISTRAŽIVANJA U BOSNI 75

1. Okupljanje saradnika i organizacija istraživanja 77
2. "Uputstva za poznavanje sela u Bosni i Hercegovini" 86
3. Cvijićevo zalaganje za osnivanje naučnih i kulturnih ustanova u Bosni 110
4. Pokušaj saradnje sa austrijskim geografima 118
5. Prvi Cvijićevi saradnici iz Bosne i njihova istraživačka djelatnost 123
6. Ostali Cvijićevi saradnici iz Bosne i njihova istraživačka djelatnost 135

IV ZAKLJUČAK 145

V LITERATURA I IZVORI 155

VI BIBLIOGRAFIJA CVIJIĆEVIH RADOVA 169

VII PRILOZI - fotokopije 181

SUMMARY 187

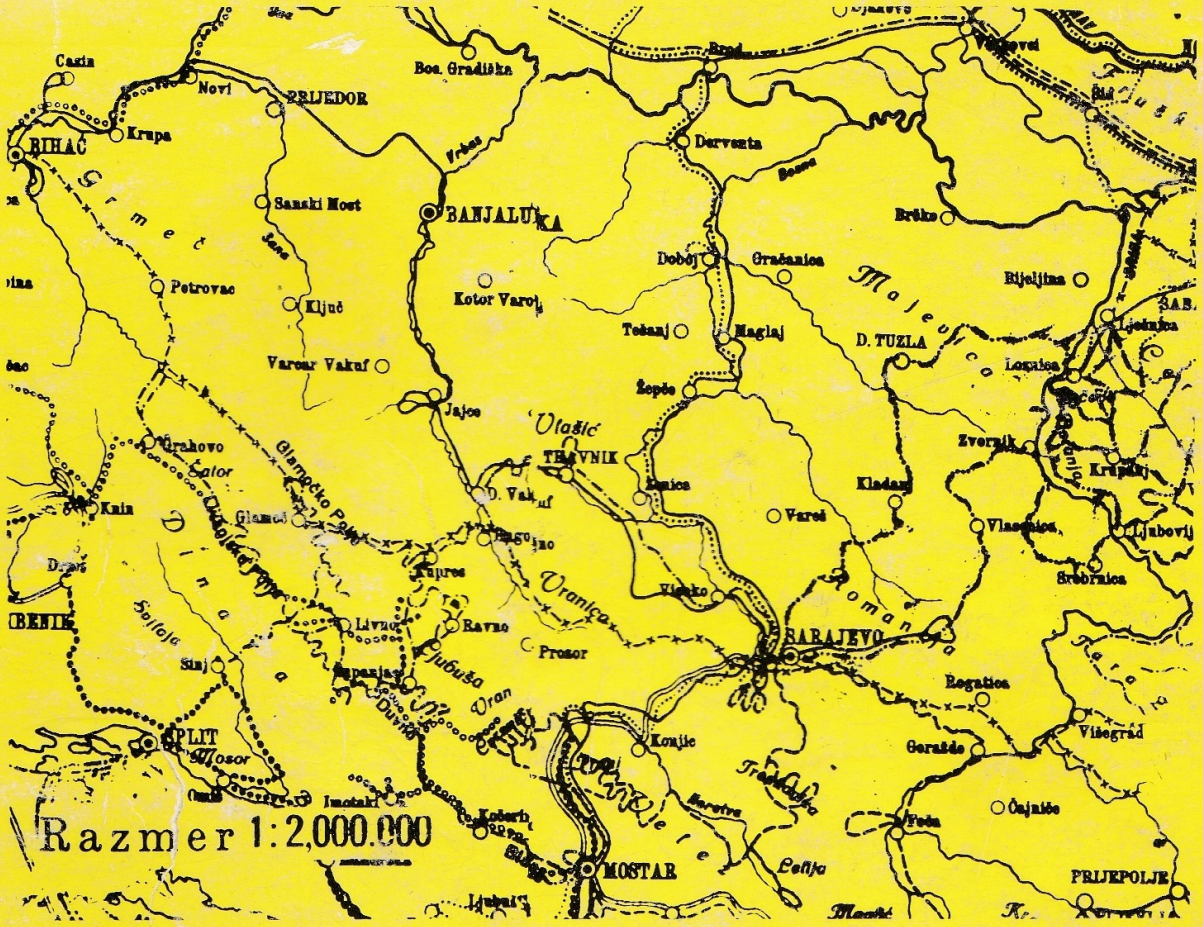

IZVOD IZ RECENZIJE

"...Dr Zdravko Marijanac je uspeo da dobro osvetli Cvijićev doprinos proučavanju Bosne, izgradnji vrsnih istraživača u njoj i razvitku nekih njenih kulturnih ustanova.
Ovom studijom dobili smo retko delo u kojem se valorizuje svestrano Cvijićevo stvaralaštvo u središnjim delovima naše zemlje..."

prof. dr Milorad Vasović,
redovni profesor Univerziteta u Beogradu

"...Studija dr Zdravka Marijanca je jedna od rijetkih koja pokušava da naučno valorizuje jedan dio ogromnog Cvijićevog stvaralaštva. Ona je u tome veoma dobro uspjela..."

prof. dr Miloš Bjelovitić,
redovni profesor Univerziteta u Sarajevu